

ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАЎБАР
КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ
МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ
ИЛМИЙ-МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА
УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ МИНТАҚАВИЙ
МАРКАЗИ**

ИНСОН ФАЛСАФАСИ

модули бўйича

Олий таълимнинг “Миллий ғоя: Ўзбекистонни ривожланиш
стратегияси” ва “Диншунослик” йўналиши лари учун

ЎҚУВ-УСЛУБИЙ МАЖМУА

Фарғона – 2019

Ушбу ўқув-услугий мажмуа Олий ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими йўналишлари бўйича ўқув-услугий бирлашмалар фаолиятини Мувофиқлаштирувчи кенгашнинг баённомаси билан маъқулланган намунавий дастур асосида ишлаб чиқилган ва минтақавий марказ Илмий кенгашининг 2018 йил «___» августдаги ____ -сонли қарори билан тасдиқланган.

Тузувчи:

И. Сиддиқов– ФарДУ Фалсафа кафедраси ўқитувчиси

Такризчилар:

А.А.Қамбаров – фалсафа фанлари номзоди, доцент

И.М.Арзиматова – фалсафа фанлари номзоди, доцент

МУНДАРИЖА

I. ИШЧИ ДАСТУР	
II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ	
III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР	
IV. АМАЛИЙ МАШРУЛОТЛАР МАТЕРИАЛЛАРИ	
V. КЕЙСЛАР БАНКИ	
VI. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ	
VII. ГЛОССАРИЙ	
VIII. АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ	

I. ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

“Инсон фалсафаси” модулининг мақсади: ларга инсон фалсафасининг пайдо бўлиш шаклланиши ва унинг турли йўналишлари ҳақида изоҳ бериш, фалсафий билимларини мукаммаллаштиришдир.

“Инсон фалсафаси” модулининг вазифалари:

“Фалсафа” йўналишида педагог кадрларнинг касбий билим, кўникма, малакаларини узлуксиз янгилаш ва ривожлантириш механизмларини яратиш;

- замонавий талабларга мос ҳолда олий таълимнинг сифатини таъминлаш учун зарур бўлган педагогларнинг касбий компетентлик даражасини ошириш;

- “Фалсафа” йўналишида қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнларининг фан ва ишлаб чиқариш билан интеграциясини таъминлаш.

Модул бўйича ларнинг билим, кўникма ва малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

“Инсон фалсафаси” курсини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида:

:

- табиий ва ижтимоий фанлар орасидаги ўзаро алоқадорликни таҳлил қилиш; инсон фалсафасини мувофиқлаштирувчи фан эканлигини илмий асослаш;

- инсон фалсафаси фанини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида магистр: Ҳозирги замон дунёқарашига кўрсатган таъсирига кўра инсон фалсафасини ғоялари нисбийлик назарияси ва квант механикаси ғояларига тенг туради. инсон фалсафасига хос тушунчаларини

хар қандай ривожланувчи тизимларга нисбатан қўллаш мумкинлиги ҳақида тасаввурга эга бўлиш;

- инсониятнинг фалсафий фанлар учрашадиган (кроссдисциплинар) муаммолар хусусида ишлаётган соҳа бўлгани учун ҳамда ижтимоий билим ҳосил бўлишининг ўзига хос ноанъанавий жиҳатлари мавжудлиги учун уни методология нуқтаи назаридан баҳолаши ва улардан фойдалана олиш;

- жамият ва инсон ҳақида фалсафий масалалари, борлиқдаги глобал эволюцияларнинг механизмини очиб бериш.

- Фалсафий фанларни ўқитиш жараёнида илғор хорижий тажрибалардан фойдаланиш амалиёти борасида кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш;

:

Биринчидан, инсон борлиқни, ўз-ўзини ва ўз чегараларини англаб етиши натижасида вужудга келган янги дунё умумий ҳисобланади; бундай англашнинг иккинчи қутби инсон мақсадлар ва муаммоларни қўйиши, унинг эркинликка интилиши, дунёнинг мутлақлиги ва трансценденталлигини тушуниб етиши, экзистенция эркинлигини англаб етиши, экзистенция ва трансценденция ўртасида фарқ пайдо бўлади, индивидуал онг шаклланиши ва ривожланиши ҳақида;

Иккинчидан, юқорида зикр этилган маданий дунёларни тарихда илк бор вужудга келган ўзликни англаш, тафаккурнинг ўзи ҳақида мулоҳаза юритишига эришиш лозим.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Инсон фалсафаси” модулини ўқитиш жараёнида қуйидаги инновацион таълим шакллари ва ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

- замонавий ахборот технологиялари ёрдамида интерфаол маърузаларни ташкил этиш;

- виртуал амалий машғулотлар жараёнида кейс, лойиҳа ва ассисмент технологияларини қўллаш назарда тутилади.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Инсон фалсафаси” модули бўйича машғулотлар ўқув режасидаги “Аналитик фалсафа”, “Таълим фалсафаси ва унинг истикболлари” ўқув модуллари билан узвий алоқадорликда олиб борилади.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали лар замонавий ва инновацион ҳорижий таълим технологияларини ўзлаштириш, жорий этиш ва амалиётда қўллашга доир проектив, креатив ва технологик касбий компетентликка эга бўладилар.

Модул бўйича соатлар тақсимооти

№	Инсон фалсафаси	нинг ўқув юкلامаси, соат					Мустақил таълим
		Хаммаси	Аудитория ўқув юкلامаси				
			жами	жумладан			
			Назарий	Амалий машғулот	Кўчма машғулот		
	Модул мавзулари	30	26	10	16		4
1.	Инсон борлигининг ўзига хос хусусиятлари.	2		2			
2.	Фалсафа тарихида инсон борлигига муносабат.	2		2			

3	Инсонни фалсафий тушунишнинг ўзига хос хусусияти.	2		2			
4	Шарқ фалсафасида инсон муаммоси.	2		2			
5	Инсон масаласида Ғарб анъанаси.	2		2			
6	Онг инсон борлигининг асоси.	2			2		
7	Инсон фалсафий муаммо сифатида.	2			2		
8	Фалсафий антропологиянинг пайдо бўлиши ва ривожланиши, предмети ва вазифалари.	2			2		
9	Инсон мавжудлигининг космобиологик даражалари.	2			2		
10	Ижтимоий ва маданий омилларнинг инсон онгига таъсири.	2			2		
11	Инсон маданияти шаклланишига диний дунёқарашнинг таъсири.	2			2		
12	Инсоннинг кўп ўлчовлиги.	2			2		
13	Жон ҳақидаги фалсафа.				2		
14	Индивидуаллик борлиги. Онгнинг табиати. Онг ва жоннинг тенглаштирилиши. Онг ҳақидаги тасаввурларнинг ривожланиши						2
15	Фалсафа тарихида инсоннинг келиб чиқиши ҳақидаги таълимотлар.						2

МАЪРУЗА МАШҒУЛОТЛАРИ МАВЗУЛАРИ

1-мавзу: Инсон борлигининг ўзига хос хусусиятлари

Инсон фалсафанинг азалий муаммоси. Инсоннинг корпускуляр-тўлқинли табиати. Коинотда инсон ўрни. Инсон ҳақидаги микротасаввурлар. Мия фаолияти квант қонунларига мувофиқ амалга оширилиши. Мия ишини моделлаштиришнинг аҳамияти. Инсон ички аъзоларнинг температураси ва вақт ритмлари ҳақида ахборот берувчи радиоиссиқликнинг тарқалиши. «Гомо космикус» концепцияси. Инсон ва космоснинг ягоналиги ғояси. Инсоннинг космосдаги борлигининг тўрт асосий босқичи Тейяр де Шарден эсхатологияси. Инсоннинг креативистик модели. Инсон – Коинот голограммаси.

2-мавзу: Фалсафа тарихида инсон борлигига муносабат.

Инсоннинг моҳиятини тушунишга уринишлар. Фалсафа тарихида инсон индивидуаллигининг ички, яширин ҳолатини акс эттирувчи «жон» ва «онг» тушунчаларининг таҳлили. Атоқли софистлар Протагор (мил. ав. 490-420 йиллар) мил. ав. V асрдаёқ «инсон барча нарсалар мезонидир: у мавжуд нарсаларнинг мавжудлигини, йўқ нарсаларнинг эса йўқлигини белгилайди», деб қайд этиши. Сукрот (мил. ав. 469-399 йиллар) ҳам ҳақиқат излаб инсонга муурожаат этиши. Инсон ўз жони фаолиятини бошқара олади, шу боис дунёни тушуниш йўли ўз- Платоннинг биринчи бўлиб жон ҳақидаги яхлит таълимотни яратиши. Сенека, Р.Декарт, А.Навоий, А.Жомий, И.Кант, И.Г.Фихте, Ж.П.Сартр, М.Хайдеггер ва бошқа мутафаккирлар инсоннинг маънавий негизини биринчи ўринга қўйиб, унинг онги, маънавий дунёси ва билиш қобилиятларини ўрганиши. XXI асрда деярли икки ярим йиллик тарихий тараққиёт жараёнида ҳам инсон муаммосининг ўз аҳамиятини йўқотмаганининг объектив сабаблари.

3-мавзу: Инсонни фалсафий тушунишнинг ўзига хос хусусияти.

Инсон биосфера эволюциясининг зарурий босқичи. Инсон – Гея элементи. В.И.Вернадский «инсониятнинг геологик роли» ҳақида. Табиий экологик тизимларда инсоннинг ўрни ва аҳамияти. Технологик тараққиёт жараёнини оқилона бошқаришнинг биологик муҳитни асрашдаги роли. Биологик сиёсатни амалга оширишнинг зарурияти. , Ж.Лавлок модели. Инсон ва биосферанинг квант-тўлқинли алоқаси. Геном голографик компьютер сифатида. Хромосомалардан ўқиладиган ва хромосомаларга ёзиладиган майдонли тузилмалар биологик тизимлар ўз-ўзидан ташкил топиш жараёнининг омили. Ген технологияси ва инсоннинг жисмоний олами. Гўзаллик туйғусининг биологик асослари.

4-мавзу: Шарқ фалсафасида инсон муаммоси.

Зароастризмда инсон муаммоси. Авесто асосида инсонга муносабатни белгилаш. Сўфийлик таъриқати инсон моҳияти. Хинд ва Хитой фалсафасида инсон муаммосининг ўрганилиши.

5-мавзу: Инсон масаласида Ғарб анъанаси.

Инсон ва ҳокимият: янги аср ижтимоий-маданий контексти. ижтимоий мегамашинанинг тикланиш жараёнини уч босқичи: - Биринчи босқич 1789 йилги француз инқилоби. Иккинчи босқич асосан биринчи жаҳон уруши даври. Учинчи босқичи иккинчи жаҳон уруши йиллари. Янги ижтимоий мегамашина - ҳокимиятга ташналик. Инсон ижоди ва санъат символизми. Санъат асарларида гавдалантирилган трансцендент қадриятларнинг индивиднинг ижтимоийлашувига таъсири. Мусиқа шахснинг уйғун ривожланиши ва (бу ижод учун зарур), унинг зўравонликда намоён бўлувчи деструкцияси билан узвий боғлиқлиги. Инсон ва виртуал воқелик. Цивилизацияларнинг ўзгариши даврида инсон. Инсон ўйин-кулги, гап-гаштак ва сайр-томошалар дунёсида. XXI аср бошида ўйинлар ва

томошаларнинг яна бир янги жиҳати «инсон – компьютер» комплекслари фаолияти

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-амалий машғулот: Онг инсон борлигининг асоси.

Мия фаолияти квант қонунларига мувофиқ амалга оширилиши. Мия ишини моделлаштиришнинг аҳамияти. Инсон ички аъзоларнинг температураси ва вақт ритмлари ҳақида ахборот берувчи радиоиссиқликнинг тарқалиши. «Гомо космикус» концепцияси. Инсон ва космоснинг ягоналиги ғояси. Инсоннинг космосдаги борлигининг тўрт асосий босқичи Тейяр де Шарден эсхатологияси. Инсоннинг креативистик модели. Инсон – Коинот голограммаси.

2-амалий машғулот: Инсон фалсафий муаммо сифатида.

Инсон борлигининг ўзига хос хусусиятлари. Фалсафа тарихида инсон борлиғига муносабат. Жон ҳақидаги фалсафа. Индивидуаллик борлиғи. Онгнинг табиати. Онг ва жоннинг тенглаштирилиши. Онг ҳақидаги тасаввурларнинг ривожланиши. Онгнинг структураси ва функциялари. Онгсизлик. Индивидуал онг борлиғи. Ижтимоий онг борлиғи. Иррационализм онг ҳақида. Онг бош мия функцияси сифатида. Онг фалсафий муаммо сифатида. Онгнинг материалистик концепцияси. Тил ва онг. Ўзликни англаш.

Инсон атрофидаги олам. Инсоннинг дунёдаги ўрни. Инсоннинг дунёдаги ўрни ҳақидаги тасаввурлар тарихи. Инсон Коинотда марказий ўринни эгаллашига бўлган ишончни вайрон қиладиган илмий дунёқарашнинг шаклланиши. XVII асрдан бошлаб Коинотда кўп сонли цивилизацияларнинг

мавжудлиги ғояси янада ривожланиши. Инсоннинг Коинотдаги имкониятларига баҳо беришда таяниш мумкин бўлган баъзи бир муҳим шартлар . Антроп принцип. Ҳозирги вақтда инсон фан ва фалсафада яна табиатнинг ажралмас қисми.

3-амалий машгулот: Фалсафий антропологиянинг пайдо бўлиши ва ривожланиши, предмети ва вазифалари.

Инсон фалсафий муаммо сифатида. Фалсафа тарихида инсоннинг келиб чиқиши ҳақидаги таълимотлар. Инсонни фалсафий тушунишнинг ўзига хос хусусияти. Инсоннинг кўп ўлчовлиги. Шарқ фалсафасида инсон муаммоси. Инсон масаласида Ғарб анъанаси. Фалсафий антропологиянинг пайдо бўлиши ва ривожланиши. Инсоннинг биоижтимоий моҳияти. Инсонни тушунишда дуализм ва монизм. Инсонга интровертив ва экстрове́ртив ёндашувлар. Инсонга оид социоцентрик концепциялар. Инсон масаласига теоцентрик ёндашувлар. Инсонга нисбатан биологизаторлик ва социологизаторлик концепциялари. Ҳаётнинг мазмуни ва унда инсоннинг вазифаси. Ҳаётда инсоннинг вазифаси ва унинг моҳияти. Ҳаётни тарқ этиш босқичлари: ижтимоий, руҳий, биологик ўлим, миянинг ўлими. Инсонни фалсафий нуқтаи назардан ўрганишнинг зарурати.

4-амалий машгулот: Инсон мавжудлигининг космобиологик даражалари.

Инсон фалсафанинг азалий муаммоси. Инсоннинг корпускуляр-тўлқинли табиати. Коинотда инсон ўрни. Инсон ҳақидаги микротасаввурлар. Мия фаолияти квант қонунларига мувофиқ амалга оширилиши. Мия ишини моделлаштиришнинг аҳамияти. Инсон ички аъзоларнинг температураси ва вақт ритмлари ҳақида ахборот берувчи радиоиссиқликнинг тарқалиши. «Гомо космикус» концепцияси. Инсон ва космоснинг ягоналиги ғояси. Инсоннинг космосдаги борлигининг тўрт асосий босқичи Тейяр де Шарден эсхатологияси. Инсоннинг креативистик модели. Инсон – Коинот голограммаси.

5-амалий машгулот: Ижтимоий ва маданий омилларнинг инсон онгига таъсири.

Инсон феноменининг ижтимоий омиллари. Инсон хулқ-атвориغا нисбатан иқтисодий ёндашув. Симфоник шахс концепцияси.

Ижтимоий борлиқ (социум) ҳам турли даражадаги симфоник шахслар тўпламининг иерархиявий бирлиги. Л.Карсавин ижтимоий фалсафасида изчил «социоцентризм», Гипериндивидуаллик концепцияси. Гипершахс ҳақидаги тасаввурнинг ўринлилиги учун З.Фрейд кашф қилган трансфер феномени. Тоталитар ва демократик тизимларда инсон мақоми. Тоталитар тизимга ялпи кўрқув муҳити хослиги. «Гомо креатор»га эришиш йўлида.

6-амалий машгулот: Инсон маданияти шаклланишига диний дунёқарашнинг таъсири.

Миллий маданиятларнинг диний маданият шаклланишидаги роли. Синтоизм. Буддизм. Дзэн оқими. Конфуцийчилик. Токугава режими учун конфуцийчиликнинг аҳамияти. Миллий фанатизмнинг шаклланишида бусидо издошлари онгига ўлимдан кўрқмаслик ғоясини сингдирган дзэн-буддизм **Ислом дини асосий ғояларнинг ривожини.** «Оллоҳ буюк». Ислом фақат дингина эмас, у яхлит цивилизация ва маданият, давлат ва ҳуқуқ, ўзининг бетакрорлиги билан ажралиб турувчи ислом тарихи, фалсафаси ва санъати Исломда шахсни камол топтириш андозаси омиллари. Ғарбда салб юришларининг кашф қилган ва амалга ошиши, исломда муқаддас уруш – жиҳодни ўйлаб топилиш ва ҳаётга татбиқ этилиши.

7-амалий машгулот: Инсоннинг кўп ўлчовлиги.

Инсон биосфера эволюциясининг зарурий босқичи. Инсон – Гея элементи. В.И.Вернадский «инсониятнинг геологик роли» ҳақида. Табиий

экологик тизимларда инсоннинг ўрни ва аҳамияти. Технологик тараққиёт жараёнини оқилона бошқаришнинг биологик муҳитни асрашдаги роли. Биологик сиёсатни амалга оширишнинг зарурияти. , Ж.Лавлок модели. Инсон ва биосферанинг квант-тўлқинли алоқаси. Геном голографик компьютер сифатида. Хромосомалардан ўқиладиган ва хромосомаларга ёзиладиган майдонли тузилмалар биологик тизимлар ўз-ўзидан ташкил топиш жараёнининг омили. Ген технологияси ва инсоннинг жисмоний олами. Гўзаллик туйғусининг биологик асослари.

8-амалий машгулот: Жон ҳақидаги фалсафа.

Инсон руҳиятидаги инқилоб. Шахсни соматологик идентификация қилиш концепцияси. Инсон қурқувининг янги образлари. XX аср кўрқув манбаи – ислом ақидапарастлари терроризмининг пайдо бўлиши Кўрқувнинг янги тури –экологик ҳалокат хавфи. Психотрон уруш хавфи .Биотехнология методларидан фойдаланиш хавфи Бир вужудда «Мен»нинг кўп сонлилиги. «Мен» полицентрик модели. XXI аср бошида «онг – материя» фалсафий муаммоси.

БАҲОЛАШ МЕЗОНИ

№	Баҳолаш турлари	Максимал балл	Баллар
1	Кейс топшириқлари	2.5	1.2 балл
2	Мустақил иш топшириқлари		0.5 балл
3	Амалий топшириқлар		0.8 балл

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ.

1. «Баҳслашув» технологияси

ларнинг ўқув гуруҳларида уларнинг ўзаро муносабатларини янада яхшилаш, бир-бирларига тезлик билан кўникишлари ёки ўзаро бир-бирлари

билан яхши муносабатда бўлишлари учун баъзида улар ўртасида баҳслар ташкил этиб туриш мақсадга мувофиқдир. Чунки бундай баҳслар талаба (ёки ўқувчи)ларни ўз фикрларини чархлаб олишга, ҳаётга ва турли муаммоларга бўлган муносабатларини аниқлаб олишга катта ёрдам беради. Баҳс мавзуларини талаба (ёки ўқувчи)ларнинг ўзлари танлашлари ва таклиф этишлари мумкин. Бу мавзулар уларни баҳсга чорловчи, муаммоли, қизиқарли бўлиши керак, акс ҳолда баҳс давомида талаба (ёки ўқувчи)лар ўз фикрларини баён эта олмайдилар ёки баҳсга кўшилиб ўз фикрларини исботлаб, ҳимоя қила олмайдилар. Баҳслар талаба (ёки ўқувчи)ларни баъзи янглиш фикрларга қарши курашишга ўргатади, атрофдаги бўлаётган воқеаларни тушунган ҳолда тўғри шарҳлашга, ўз ҳолатларида туришга, ноўрин фикрларга ўз вақтида қаршилик кўрсатишга ҳамда ҳар бир фикрни тўғри ёки нотўғри эканлигини аниқлаб олишга, шу билан бир қаторда ўртоқлари билан суҳбат қилиш, баҳслашиш, ўз фикрини бошқаларга ўткази олиш, таъсир эта олиш маданиятига ўргатади. Баҳсларни самарали ўтиши, албатта, уларнинг олдиндан қандай тайёрланганлигига боғлиқ. Биз қуйида баҳсларга тайёргарлик кўришда нималарга эътибор қаратиш кераклигини баъзи бир босқичларини ажратиб кўрсатмоқчимиз:

- баҳс мавзусини танлаш ва уни тасдиқлаб олиш;
- тарбиявий вазифаларни аниқлаб олиш;
- олдиндан баҳс мавзусини эълон қилиш ва баҳс давомида муҳокама қилинадиган саволларни белгилаб қўйиш;
- талабаларни баҳс давомида муҳокама қиладиган саволларини тўларок ёритишга ёрдам берадиган қўшимча материалларни тўплаш;
- баҳсни ўтказиш учун масъул ва бошловчиларни тайинлаш;
- баҳс ўтказиладиган жойни жиҳозлаш;
- баҳслашиш қоидаларини рангли, кўرғазмали этиб тайёрлаш.

Баҳс қатнашчилари баҳсни ўтказиш ва унда ўзларини тута билиш, бошқара олиш тўғрисидаги қоидалар билан олдиндан ёки баҳс мобайнида танишиб олишлари керак. Улар қўйидагича бўлиши мумкин:

- баҳслашишдан олдин, аввал нима демоқчи бўлганингни яхшилаб ўйлаб олиш;
- гапираётганингда фикрларни аниқ, содда, мантиқан ва кетма-кетлик билан баён қилиш;
- фақат ҳаяжонга солаётган, ишончи комил бўлган фикрларни баён этишга ҳаракат қилиш, билмаган, ишонмаган фикрлар билан баҳслашмаслик;
- кимнингдир фикрига кўшилмаса, уни фикрини масҳараламай, унинг устидан кулмай, хатосини айтмай ҳақгўйлик билан баҳслашиш;
- айтилган фикрларни иккинчи бор қайтармасдан, янги фикр бўлсагина ўша фикрни баён этиш;
- баҳслашув вақтида қўлларни ҳар томонга ўйнатмасдан, овозни баландлатмасдан, бақирмасдан гапириш. Агар бошқаларни ўз фикрингга ишонтирмоқчи бўлсанг, уларни сенинг фикрингга кўшилишларини истасанг, унда сен ўз фикрингнинг исботига, албатта, аниқ далиллар, мисоллар келтириш;

- баҳслашаётган суҳбатдошни ҳурмат қилиш, уни хафа қилмаслик, унинг шахсига тегадиган гапларни, қилиқларни қилмасликка ҳаракат қилиш. Агар шундай қилинса, фақат баҳслашувда кучли эканлигини кўрсатибгина қолмай, балки баҳслашув борасида қандай маданиятга эга эканлигини ҳам кўрсатган бўлади.

Юқорида кўрсатилган қоидалар чиройли рангли қилиб безатилган ҳолда ўзоқдан кўринадиган қилиб ёзилиб баҳс ўтадиган жойга олдиндан илиб кўйилади ёки шунга ўхшаш қоидаларни баҳсни бошлашдан олдин баҳс иштирокчилари билан биргаликда уларнинг берган таклифлари асосида тўзиб, шу ернинг ўзвда қоғозга (хона тахтасига, бирон тахтага) ёзиб қўйиш мумкин.

Баҳс ўтаётган жойни жиҳозлаш ва безашда буюк педагог олимлар, мутафаккир ва донишмандлар фикрларини ёзиб кўринарли жойга илиб қўйиш мумкин. Масалан:

«Қоидани унутма:

Маънодан ўзоқ кетма

Гапни чўзма оз гапир

Кенг маъноли соз гапир».

Баҳсда муҳокама қилинадиган саволлар, муаммолар талаба (ёки ўқувчи)ларни ҳаяжонлантирадиган, куюнтирадиган, замонавий, уларнинг ҳаёт тарзига тегишли бўлгани маъқул. Шунда, таълим муассасаларида ўтказиладиган ўқув машғулотларида ва бошқа жойларда гапиришдан кўрқадиган, уяладиган талаба (ёки ўқувчи)лар мана шундай баҳслар давомида бемалол ўз фикрларини баён эта олишлари мумкин.

Таълим муассасаларида кечки пайт ўқишдан бўш вақтларда ётоқхонадаги «Маънавият ва маърифат» хонасида, ёки бирон кичик талаба (ёки ўқувчи)лар чойхонасида, қолаверса, агар имкони бўлса гулхан атрофида ҳам баҳслар ўтказса бўлади. Очик табиат қўйнида гулхан атрофидаги давраларда талаба (ёки ўқувчи)ларнинг эркин ҳолдаги баҳслари қизиқарлироқ, ҳамда ишончлироқ ўтади. Бундай пайтларда талаба (ёки ўқувчи)лар ўзларини жуда эркин ҳис этадилар ва ўз фикрларини бемалол тортинмасдан, қийналмасдан айта оладилар. Бундай гулхан атрофидаги баҳсларни бир неча гуруҳлар билан ўтказиш мумкин.

Ўтказиладиган баҳсларнинг мавзуларини тўзишга талаба (ёки ўқувчи)ларнинг ўзлари, уларнинг ҳаётий тажриба (ёки ёшлар ҳаётидаги муаммолар, турли болалар ва ёшлар ҳақидаги асарлар, газета ва журналлардаги мақола)лари ёрдам бериши мумкин. Биз қуйида баҳслар учун баъзи бир мавзуларни эътиборингизга ҳавола этамиз:

- Ҳозирги замон комил инсон деб қимни айтса бўлади?
- Маданиятли инсон деб қимни айтса бўлади?
- Сен қандай яшаяпсан? Ҳаётинг қизиқарлими?
- Ҳақиқий дўст қандай бўлиши керак?
- Менинг ҳарактерим шундай...
- Бепарволик қаердан келиб чиқади?
- Мода ва мен.

- Бепул нарсанинг баҳоси қанча?
- Нима савоб-у, нима гуноҳ?
- ва бошқалар.

Баҳсларни ўтказиш учун талаба (ёки ўқувчи)лардан битта ёки иккита баҳс бошқарувчиси белгиланади, улар баҳсни муҳокама қилиниши керак бўлган мавзу ҳақидаги кириш сўзи билан бошлайдилар. Баҳс давомида эса бошқарувчилар баҳслашувчилар, сўзга чиқувчиларнинг билдираётган фикрларини диққат билан эшитиб, фикрлар тўқнашувини ўз вақтида очиб борадилар ҳамда умумий хулоса қилишга ҳаракат қиладилар. Баҳсни олиб борувчиларни танлаш ва уларни тайёрлашда ўқитувчи (мураббий)ларнинг хизматлари катта. Баҳсни талаба (ёки ўқувчи)лардан танланган бошқарувчилар олиб борсада, лекин ўқитувчи (мураббий)лар баҳс давомида уларга ёрдам беришга тайёр туришлари керак, чунки баҳр давомида турли вазиятлар, қийинчиликлар туғилиши мумкин. Одатда баҳслар ўқитувчилар томонидан муҳокама этилган ёки ечилган муаммоларни умумлаштириш ҳамда бирор керакли тавсиялар бериш ва келгусида ўтказиладиган баҳслар мавзусини аниқлаш билан тугалланади.

Баҳсларнинг самарали ўтиши танланган мавзунини муҳокама қилиш учун олдиндан тайёрланган саволларга боғлиқдир.

Баъзи бир мавзудаги баҳсларни ўтказиш учун тахминий саволларни келтираемиз:

Мавзу: Маданиятли инсон деб кимни айтса бўлади?

Саволлар:

- Инсон маданияти нималардан ташкил топади?
- Маданиятли инсонга тегишли қуйидаги фазилатлардан қайси бирини биринчи ўринга қўйган бўлардингиз (хушмуомалалик, топқирлик, маълумотлилик, нотиклик)?
- Барча маълумотли инсонларни маданиятли деб атаса бўладими?
- Инсонларнинг сўзлашуви, нутқига қараб, уларнинг маданиятли эканликларини аниқласа бўладими?
- Маданиятли бўлиш учун нима қилиш керак?
- Кимларни маданиятли деса бўлади?
- Сен ўзингни маданиятли ҳисоблайсанми?

Мавзу: Менинг ҳарактерим шундай...

Саволлар:

- Ҳарактерли ва ҳарактерсиз - нима дегани?
- Нима учун ҳарактерни тарбиялаш керак? Умуман тарбиялаш керакми?
- Ҳарактерни тўзатса бўладими? Бунинг учун нима қилиш керак?
- Инсон ҳарактерига у яшаётган, ўқиётган жамоанинг таъсири бўлиши мумкинми? Бўлса қандай?
- «Яхши», «ёмон» ҳарактер. Буни сен қандай тушунасан?

Мавзу: Бепул нарсанинг баҳоси қанча?

Саволлар:

1. «Бепул нарса», сен бу иборани қандай тушунасан?

2. Сен учун бепул бўлган нарсаларнинг баҳоси борми? Бор бўлса қандай? Мисоллар келтир (ўқиш жойингдан, уйдан ва бошқалардан).
3. Бепул нарсани асраш - авайлаш керакми? Нима учун?
4. Нима кўпроқ бепул ҳисобланади «Меники»ми ёки «Бизники» ?
5. Сен ўқиётган ўқув даргоҳи ўз баҳосига эгами? Сенинг фикрингча у қанча туради? Бу ерда сен бепул фойдаланаётган нарсалар: спорт жиҳозлари, кутубхона, компьютерлар ўз қийматига эгами?
6. Агар ҳамма сен учун яратилган шароитдаги бепул нарсалар ўз қийматига эга бўлса, сен уларни қандай асраган бўлардинг?

2.Хулосалаш» (Резюме, Веер) методи.

Методнинг мақсади: Бу метод мураккаб, куптармокли, мумкин қадар, муаммоли характеридаги мавзуларни урганишга қаратилган. Методнинг моҳияти шундан иборатки, бунда мавзунинг турли тармоклари бўйича бир хил ахборот берилади ва айни пайтда, уларнинг ҳар бири алоҳида аспектларда муҳокама этилади. Масалан, муаммо ижобий ва салбий томонлари, афзаллик, фазилат ва камчиликлари, фойда ва зарарлари бўйича урганилади. Бу интерфаол метод танкидий, таҳлилий, аниқ мантикий фикрлашни муваффақиятли ривожлантиришга ҳамда ўқувчиларнинг мустақил гоялари, фикрларини ёзма ва оғзаки шаклда тизимли баён этиш, химоя қилишга имконият яратади. “Хулосалаш” методидан маъруза машғулотларида индивидуал ва жуфтликлардаги иш шаклида, амалий ва семинар машғулотларида кичик гуруҳлардаги иш шаклида мавзу юзасидан билимларни мустаҳкамлаш, таҳлили қилиш ва таккослаш мақсадида фойдаланиш мумкин.

Намуна

Дифференциал, интеграцион, масофавий таълим					
Дифференциал т.		Интеграцион таълим		масофавий таълим	
афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги
Хулоса:					

3. ФСМУ технологияси

Технологиянинг харақтеристикаси. Ушбу технология мунозарали масалаларни ҳал этишда, баҳс-мунозаралар ўтказишда ёки ўқув-семинари якунида (талаба (ёки ўқувчи)ларнинг ўқув машғулотлари ҳамда ўтилган мавзу ва бўлимлардаги баъзи мавзулар, муаммоларга нисбатан фикрларини билиш мақсадида) ёки ўқув режаси асосида бирор-бир бўлим ўрганилгач

қўлланилиши мумкин. Чунки бу технология талаба (ёки ўқувчи)ларни ўз фикрини ҳимоя қилишга, эркин фикрлаш ва ўз фикрини бошқаларга ўтказишга, очик ҳолда баҳслашишга, шу билан қаторда ўқувчи-талабалар томонидан ўқув жараёнида эгалланган билимларини таҳлил этишга ва эгаллаганлик даражасини аниқлашга, баҳолашга ҳамда ларни баҳслашиш маданиятига ўргатади.

Технологиянинг мақсади. Ушбу технология талаба (ёки ўқувчи)ларни тарқатилган оддий қоғозга ўз фикрларини аниқ ва қисқа ҳолатда ифода этиб, тасдиқловчи далиллар ёки инкор этувчи фикрларни баён этишга ёрдам беради.

Машғулоти ўтказиш тартиби:

- ўқитувчи ҳар бир талаба (ёки ўқувчи)га **ФСМУ** технологиясининг тўрт босқичи ёзилган қоғоз варақларини таркатади ва яқка тартибда уларни тўлдиришни илтимос қилади. Бу ерда:

- Ф — фикрингизни баён этинг;
- С — фикрингиз баёнига сабаб кўрсатинг;
- М — кўрсатган сабабингизни асословчи далил келтиринг;
- У — фикрингизни умумлаштиринг.

- ўқитувчи талаба (ёки ўқувчи)лар билан баҳс мавзуси (ёки муаммо)ни белгилаб олади;

- яқка тартибдаги иш тугагач, талаба (ёки ўқувчи)лар кичик гуруҳларга ажратилади ва кичик гуруҳларга **ФСМУ** технологиясининг тўрт босқичи ёзилган катта форматдаги қоғозларни таркатади;

- кичик гуруҳларга ҳар бирлари ёзган қоғозлардаги фикр ва далилларни катта форматда умумлаштирган ҳолда тўрт босқич бўйича ёзишларини таклиф этилади;

- ўқитувчи кичик гуруҳларнинг ёзган фикрларини жамоа ўртасида ҳимоя қилишларини сўрайди;

- машғулоти ўқитувчи томонидан муаммо бўйича билдирилган фикрларни умумлаштириш билан яқунланади.

Тарқатма материалнинг тахминий нусхаси

Вазифа. **Педагогик технология ўзини оқлайди!**» мавзуси бўйича куйидаги фикрларингизни баён этинг:

- (Ф) - фикрингизни баён этинг;
- (С) - фикрингиз баёнига бирон сабаб кўрсатинг;
- (М)- кўрсатилган сабабни тушунтирувчи (исботловчи) мисол келтиринг;
- (У) - фикрингизни умумлаштиринг.

4.Ролли-ишчан ўйин «консенсус и конфронтация»

(«Келишув ва зиддият»)

Технологиянинг мақсади: талаба (ёки ўқувчи)ларда мантиқий ва танқидий фикрлаш ҳамда муроасага келиш маҳоратини шакллантириш ва

болалар ҳуқуқлари муаммолари билан боғлиқ бўлган тушунчаларини аниқлаш.

Машғулоти ўтказиш кетма-кетлиги:

1. Ўйинни бошлаш.

Мазкур босқичнинг вазифаси: у ёки бу фикрни тўғри эканлигини исботлаш орқали оппонентларни ўз томонига оғдириш.

Машғулоти ўтказиш тартиби:

Талаба (ёки ўқувчи)ларга бирин-кетин тасдиқловчи фикр ёзилган тарқатма материаллар кўрсатилади. Уларга тарқатма материалларда берилган фикрларни қабул қилиш ёки қилмаслик таклиф қилинади. Тарқатма материаллардаги фикрларни қабул қилган талаба (ёки ўқувчи)лар бир томондан, қолганлари иккинчи томондан жой эгаллайдилар. Шундай қилиб гуруҳ 2та кичик гуруҳларга ажраладилар. Улардан бири тасдиқланган фикрни қабул қилади ва унинг тўғрилигини исботлайди, бошқа гуруҳ оппонент бўлади. Гуруҳларнинг вазифалари - ўз гуруҳларига бошқа гуруҳ азолардан кўпроқ кишини жалб қилиш, яъни уларнинг ўз фикрларини ўзгартиришга олиб келишдан иборатдир. Ҳар бир тасдиқланган фикр устида 5 дақиқа ишланади.

Тарқатма материалдаги тасдиқланган фикрлар қуйидагича бўлиши мумкин:

- болалар ҳуқуқлари ҳеч қачон етарлича ҳимоя қилинмайди;
- ўзининг ҳуқуқларини билиш ва уни ҳимоя қилиш шарафли ишдир;
- «Болалар шахсий ҳаёт кечириш ҳуқуқига эгадирлар» бу ҳақиқатни катталар ҳеч қачон қабул қилолмайдилар;
- ўз ҳуқуқларини ҳимоя қила туриб, баъзида ўзаро зиддиятларга ҳам боришига тўғри келади;
- ўз ҳуқуқларимни ҳимоя қила оламан, турли услубларни маъқуллай оламан;
- ҳар бир бола учун ўз ҳуқуқларини билиш ўта муқимдир;
- маъсулият ҳақида эса болага катталар эслатиб туришади;
- ҳамма вақт менинг ҳуқуқларим бошқалар ҳуқуқларини чегаралаб туради;
- ҳуқуқ доимо жавобгарликни сезишни тақозо этади;
- болалар ҳуқуқларини фақат катталар ҳимоя қила оладилар;
- ҳар бир инсон ўз қарашларини ўзгартириш ҳуқуқига эга;
- катталар ҳуқуқлари болаларнинг ҳуқуқларини чегаралайди;
- кучли одам ҳамини ҳақдир;
- эркаклар ва аёллар ҳеч қачон тенг бўлмайдилар.

2. Таҳлил:

Мазкур босқичнинг вазифаси: ўйинни ўтказиш вақтида ўз ҳолатини таҳлил қила олиш ва қуйидаги саволларга жавоб бериш:

- Ўйин шартларини бажариш қийин бўлдимми?
- Мазкур ишни бажариш вақтида нималарни ҳис этдингиз?
- Баҳс - мунозара натижасидан қониқдингизми?

- Натижага эришишингизда Сизга нима ёрдам берди ва нима ҳалақит берди?

Бу фаолият ҳамкорликда ўтиши, кўтаринкилик руҳида бўлиши, суҳбатдош чарчамаслиги ва яхши натижа билан тугаши керак.

Баҳс-мунозараларнинг натижасини албатта таҳлил қилиш ва баҳолаш керак. Унинг муваффақияти: *биринчидан*, гуруҳлар ва уларнинг иштирокчи (ҳамкор)ларини бир-бирларига ўзларининг вазиятлари ва ҳолатларини тушунтириб янги ахборотлар олишларига, *иккинчидан*, ўзаро муносабат вақтидаги зиддият (ёки салбий ҳолат)ни бир қисмини йўқ қилинишига эришишларига, *учинчидан*, қўйилган муаммони ечиб ўзаро бир-бирларини тушунишларига боғлиқ.

3. Мурасага келишишнинг кичик гуруҳда (жуфтликда) ташкил этилиши.

Мазкур босқичнинг вазифаси: икки оппонент ўртасидаги у ёки бу нарса-ни тасдиқланиш розилигига эришиш.

Машғулоти ўтказиш тартиби:

Талаба (ёки ўқувчи)ларга бирон-бир тасдиқданган фикрни танлаш таклиф этилади. Бу биргаликдаги иш қуйидаги кўринишда: бир киши тасдиқловчи -иккинчи киши инкор этувчи бўлади. Бу фаолият якунида маълум бир жуфтлик-лар аниқланади (ёки уч қатнашчи агар кичик гуруҳда уч киши бўлса). 10 дақиқа мобайнида конструктив баҳс-мунозара кўникмаси ёрдамида мураса (консен-сус)га эришиш керак.

Муҳокама қилиш учун таҳминий саволлар қуйидагича бўлиши мумкин:

- Сизга ўйин шартларини бажариш қийин бўлмадими?

- Ўйин давомида Сиз нималарни хис этдингиз?

- Баҳс - мунозара натижасидан қониқдингизми?

- Натижага эришишда Сизга нима ёрдам берди ва нима ҳалақит берди?

Машғулот охирида ўқитувчи талаба (ёки ўқувчи)ларнинг фаолиятларига баҳо беради ва машғулоти якунлайди.

5. «Тушунчалар таҳлили» услуги

Услубнинг моҳияти. Ушбу услуб ўтилган (чорак, семестр ёки йилида тугаган) ўқув предмети ёки бўлим барча мавзуларини талаба (ёки ўқувчи)лар томонидан ёдга олиш, бирон - бир мавзу бўйича ўқитувч», томонидан берилган тушунчаларга мустақил равишда ўз изохларини бериш, шу орқали ўз билимларини текшириб баҳолашга имконият яратиш ва ўқитувчи томонидан қисқа вақт ичида барча талаба (ёки ўқувчи)ларни баҳолай олишга-йўналтирилган.

Услубнинг мақсади. Талаба (ёки ўқувчи)ларни машғулотида ўтилган мавзунини эгаллаганлик ва мавзу бўйича таянч тушунчаларни ўзлаштириб олинганлик даражаларини аниқлаш, ўз билимларини мустақил равишда эркин баён эта олиш, ўзларининг билим даражаларини баҳолай олиш, яқка ва гуруҳларда ишлай олиш, сафдошларининг фикрига ҳурмат билан қараш, шунингдек ўз билимларини бир тизимга келтира олишга ўргатиш.

Услугбнинг қўлланиши: ўқув машғулотларининг барча турларида (дарс бошланиши ёки дарс охирида, ёки ўқув предметининг бирон бир бўлими тугалланганда) ўтилган мавзуни ўзлаштирилганлик даражасини баҳолаш, такрорлаш, мустаҳкамлаш ёки оралик ва якуний назорат ўтказиш учун, шунингдек, янги мавзуни бошлашдан олдин талаба (ёки ўқувчи)ларнинг-билимларини текшириб олиш учун мўлжалланган. Ушбу услубни машғулот жараёнида ёки машғулотнинг бир қисмида якка, кичик гуруч ҳамда жамоя шаклида ташкил этиш мумкин. Ушбу услубдан уйга вазифа беришда ҳам фойдаланса бўлади.

Машғулотда фойдаланиладиган воситалар: таркатма материаллар, таянч тушунчалар рўйхати, қалам (ёки ручка), слайд.

Изоҳ: *режа бўйича белгиланган мавзу асосида ҳамда ўқитувчининг қўйган мақсади (текшириши, мустаҳкамлаш, баҳолаш)га мос тайёрлан таркатма материаллар (агар якка тартибда ўтказиши мўлжалланган бўлса, агар кичик гуруҳларда ўтказиши белгиланган бўлса, ҳолда гуруҳлар сонига қараб таркатма материаллар тайёрланади).*

Машғулотни ўтказиш тартиби:

- талаба (ёки ўқувчи)ларни гуруҳларга (шароитга қараб) ажратади;
- талаба (ёки ўқувчи)лар машғулотни ўтказишга қўйилган талаб қоидалар билан таништирилади;
- таркатма материаллар гуруҳ аъзоларига тарқатилади.
- талаба (ёки ўқувчи)лар якка тартибда ўтилган мавзу ёки янги мавзу бўйича таркатма материалда берилган тушунчалар билан танишадилар;
- талаба (ёки ўқувчи)лар таркатма материалда мавзу бўйича берилган тушунчалар ёнига эгаллаган (ёки ўзларининг) билимлари асосида (берилган тушунчаларни қандай тушунган бўлсалар шундай) изоҳ ёзадилар (якка тартибда);
- ўқитувчи таркатма материалда мавзу бўйича берилган тушунчаларни ўқийди ва жамоя билан биргаликда ҳар бир тушунчага тўғри изоҳни белгилайди ёки экранда ҳар бир тушунчанинг изоҳи берилган слайд орқали (имкони бўлса) таништирилади;
- ҳар бир талаба (ёки ўқувчи) тўғри жавоб билан белгиланган жавобларнинг фарқларни аниқлайдилар, керакли тушунчага эга бўладилар, ўз-ўзларини текширадилар, баҳолайдилар, шунингдек билимларини яна бир бор мустаҳкамлайдилар.

Изоҳ: «Тушунчалар таҳлили» услубини «Чайнворд», «Ўзлуксиз занжир», «Кластер», «Блиц-занжир» шаклида ҳам ташкил этиш мумкин.

«Тушунчалар таҳлили» услубидан бир дарснинг ўзида дарс бошланишида ўтган мавзуни такрорлаш, мустаҳкамлаш ёки янги мавзу бўйича талаба (ёки ўқувчи)ларнинг дастлабки билимлари, қандай тушунчаларни эгалаганликлари ва шу дарснинг охирида бугунги мавзудан нималарни билиб олганликларини аниқлаш учун ҳам фойдаланиш мумкин.

Қуйидаги машғулотда фойдаланиладиган таркатма материални мисол тариқасида келтирамыз (илова).

Илова

Тушунчалар	Мазмуни
Таълим	
Тарбия	
Таълим мазмуни	
Ўқитиш услублари	
Ўқитиш шакллари	
Дарс (ўқув машғулот)	
Ўқитиш воситалари	
Назорат услублари	
Баҳолаш услублари	
Технология	
Педагогик технология	
Педагогик инновация	
Педагогик маҳорат	
Педагогик квалиметрия	

6.Икки қисмли кундаликлар

Икки қисмли кундаликлар ўқувчиларга матн мазмунини уз шахсий тажрибаси билан чамбарчас боғлаш, узининг табиий кизикувчанлигини дондириш имконини беради. Айнидса, удувчилар дандайдир адабиётларни удув аудиториясидан ташдари удиб чидиш топширигини олишганида икки дисмли кундаликлар фойдалидир.

Икки дисмли кундалик учун удувчилар ёзилмаган доғознинг уртасидан тик чизид утказиб, уни иккига ажратишлари керак. Доғознинг чап томонига матннинг дайси дисми уларга энг куп таассурот долдирганини дайд этишади. Эхтимол, у дандайдир хотирани уйготар ёки хаётларида юз берган водеаларни эсга туширар, ёки шунчаки таажжубга солар. Ёхуд уларнинг далбида кескин норозилик хиссини уйготар. Унг томонида улар шарх беришлари керак: айна шу цитатани ёзишга уларни нима мажбур этди? Уларга дандай фикрлар уйготди? Шу муносабат билан уларда дандай савол тугилди? Ҳисдаси, матнни удиркан, удувчилар вадти-вадти билан тухташлари ва узларининг душалод кундаликларида шундай белгилар дуйиб боришлари керак.

Куйида ана шундай икки дисмли кундаликка мисол келтирамиз:

Ўзбекистонда узлуксиз таълим тизими	
Японияда “Дзюку” тулдирувчи мактаблари	
Жанубий Кореяда чет тилини ургатувчи мактаблар ^“хагвон”-душимча	
Германияда бошлангич таълим хусусиятлари	
Францияда урта таълим: коллежлар ва лицейлар	

7.Б/Б/Б чизмаси

Б/Б/Б чизмаси-Биламан/ Билишни хохлайман/ Билиб олдим. Мавзу, матн, булим буйича изланувчиликни олиб бориш имконини беради.

Тизимли фикрлаш, тузилмага келтириш, таҳлил дилиш куникмаларини ривож-лантиради.

Талабалар:

1. Жадвални тузиш доидаси билан танишадилар. Алохида /кичик гурухларда жадвални расмийлаштирадилар.
2. “Мавзу буйича нималарни биласиз” ва “Нимани билишни хохлайсиз” деган саволларга жавоб берадилар (олдиндаги иш учун йўналтирувчи асос яратилади). Жадвалнинг 1 ва 2 булимларини тулдирадилар.
3. Маърузани тинглайдилар, мустадил удийдилар.
4. Мустадил кичик гурухларда жадвалнинг 3 булимни тулдирадилар

Б/БХ/Б ЖАДВАЛИ		
Биламан	Билишни хохлайман	Билиб олдим

8. Бир неча манбалардан фойдаланиб маъруза тайёрлаш.

Талабалар одатда семинар машгулотларида жавоб бериш учун маърузалар тайёрлашади. Бунинг учун талабаларга маърузалар тайёрлаш йуллари ва имкониятларини ургатиш лозим. Ана шундай имкониятлардан бири-бу бир неча манбалардан фойдаланиб маъруза тайёрлаш хисобланади. Мазкур маъруза жавдвал холатида тайёрланиб, талабага жавоб бериш учун таянч сигнал вазифасини бажаради. Бунинг учун талаба беш устундан ва

материлнинг хажмига дараб бир неча устундан иборат оддий жадвал тузади. Юдоридаги датордаги устунларда ахборотнинг турли манбалари номини курсатишади: дарсликлар, журнал мадолалари, интернет материаллари, интервьюлар.

Чап томондан биринчи катакнинг хар бир даторига талаба мавзуга тегишли ёки жавоб олиниси зарур булган саволни ёзади:

Саволлар	Дарслик	Журнал маколалари	Интернет материаллари	Интервью
Дифференциал таълим нимани англатади?				
Тулдирувчи таълим турла- рини айтинг.				
Интеграцион таълимнинг мазмун моҳияти.				
Хориж тажри- басида идти- дорли талабалар билан иш- лаш масалалари				
Модулли таълимнинг афзаллиги нимада?				
Модулли- кредит тизими мазмун моҳияти.				

9. “Модулли-кредит тизими” мавзусига доир тоифалаш жадвали

“Модулли-кредит тизими”тушун-часи тавсифи	Кредит технология си буйича тинглов-чилар билимини бахолаш методика си	“Модулли-кредит тизими”нинг хусусиятлари	“Модулли-кредит тизими”нинг тамойиллари
---	--	--	---

III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР

1-мавзу: Инсон борлигининг ўзига хос хусусиятлари

1. Инсон фалсафанинг азалий муаммоси.
2. Инсоннинг корпускуляр-тўлқинли табиати.
3. Инсон борлигида онгнинг табиати.

Инсон борлиги тирик табиатдан табиий ривожланишнинг бутунлай янги, юқорирок босқичи эканлиги билан ажралиб туради. Айти шу сабабли юқоридаги мавзуда жонли нарсалар борлиги ҳақида нима дейилган бўлса, барчаси инсонга ҳам тегишли ва унинг табиий-жисмоний, биологик асоси ҳисобланади. Шундай қилиб, жонли организмларнинг мавжудлик қонунлари ва тамойиллари ҳис этувчи мавжудот саналган инсонга нисбатан ҳам тўла татбиқ этилади. Аммо бундан ташқари инсонни қолган барча жонли нарсалардан фарқлаш имконини берадиган, унда ҳеч шубҳасиз мавжуд бўлган, лекин синчиклаб қараганда кўринмайдиган, аниқ тавсиф беришнинг иложи бўлмаган нимадир мавжуд. Инсоннинг ички дунёсини акс эттирувчи бу «нимадир» турли даврларда турли мутафаккирлар томонидан жон, руҳият, онг, тафаккур, идеал ва ҳоказолар деб аталган.

Инсоннинг моҳиятини тушунишга уринишлар, инсон борлигининг ўзига хос хусусиятини аниқлаш истагига биз ибтидоий жамоа давридаёқ дуч келамиз. Фалсафа тарихида инсон индивидуаллигининг ички, яширин ҳолатини акс эттирувчи «жон» ва «онг» тушунчаларининг таҳлилига алоҳида эътибор қаратилган.

Жумладан атоқли софистлардан бири Протагор (мил. ав. 490-420 йиллар) мил. ав. V асрдаёқ «инсон барча нарсалар мезонидир: у мавжуд нарсаларнинг мавжудлигини, йўқ нарсаларнинг эса йўқлигини белгилайди», деб қайд этган эди. Сукрот (мил. ав. 469-399 йиллар) ҳам ҳақиқат излаб инсонга мурожаат этади. Инсон ўз жони фаолиятини бошқара олади, шу боис дунёни тушуниш йўли ўз-ўзини билиш орқали ўтади, деб ҳисоблайди. Сукротнинг машҳур шогирди Платон биринчи бўлиб жон ҳақидаги яхлит таълимотни яратди. У одамлар жонининг қандайлигига қараб уларни ҳар хил типларга ажратди.

Кейинги даврларда Сенека, Р.Декарт, А.Навоий, А.Жомий, И.Кант, И.Г.Фихте, Ж.П.Сартр, М.Хайдеггер ва бошқа мутафаккирлар инсоннинг маънавий негизини биринчи ўринга қўйиб, унинг онги, маънавий дунёси ва билиш қобилиятларини ўрганиш ишига салмоқли ҳисса қўшдилар. Бироқ XXI асрда деярли икки ярим йиллик тарихий тараққиёт жараёнида ҳам инсон муаммоси ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Индивидуаллик борлиги. Нима учун билиш жараёнида инсоннинг ички дунёси доим биринчи ўринда туради? Нима учун инсон борлиги нарсалар борлигини тушунишда аксарият муаллифларга таянч нуқтаси бўлиб хизмат қилади? Бу саволларга жавобни қисман француз файласуфи А.Бергсон (1859-1941)нинг куйидаги сўзларидан топиш мумкин: «Мавжуд барча нарсалар орасида энг ишончлиси ва бизга кўпроқ маълум бўлгани, ҳеч шубҳасиз, бизнинг ўз мавжудлигимиздир, зеро бизда бошқа нарсалар ҳақида мавжуд тушунчаларни сиртқи ва юзаки деб ҳисоблаш мумкин, ҳолбуки ўз-ўзини билиш ички, теран билишдир»¹.

Одамлар асрлар оша ўзларига ўзлари назар ташлаб, ўз ички дунёсини таҳлил қилиш ва ўз моҳиятини тушунишга уриниш йўли билан баъзи бир шак-шубҳасиз тамойилларни аниқлаганлар. Улар орасида инсон тана ва руҳнинг узвий бирлигидир деган тамойил, биринчи ўринда туради. Зеро бу инсон мавжудлигининг мутлақ ва зарурий омилидир. Айти вақтда бу бирликнинг йўқолиши, унинг узилиши муайян индивиднинг ўлиминини, у фикрловчи жонзот сифатида борлиқдан йўқликка ўтишини англатади. Бунда тана табиий-жисмоний тузилма сифатида инсон ўлимидан кейин ҳам маълум вақт мавжуд бўлади, яъни ўз борлигини муайян даражада сақлайди. Аммо борлиқ маъносидаги

¹ Бергсон А. Творческая эволюция. – М.: 1984. – С.1.

индивидуал рух, онгдан асар ҳам қолмайди. Моҳият эътибори билан уларнинг йўқолиши муайян инсоннинг ўлимини, индивидуаллик йўқ бўлганини англатади.

Инсон борлигида онгнинг табиати. Онг муаммосини ечишга нисбатан янгича ёндашувлар ҳозирги замон фалсафасининг иррационалистик оқимларига (лот. *Ita Ongning ta'biati.*) мансуб. Онг муаммоси ўта мураккаб муаммолардан бири бўлиб, фалсафада доим қизғин баҳс ва мунозараларга сабаб бўлиб келган. Бу баҳс ва мунозаралар ҳозир ҳам тугагани йўқ. Бу ерда гап фақат фалсафа ўз табиатига кўра унда изланиш ва иштибоҳ руҳи яшагани туфайлигина мавжудлигида эмас.

Онгнинг табиати шундай: у ҳиссий идрок этиладиган объектив борлиқни тушуниш ва акс эттириш учун биз юқорида фойдаланган аксарият кўрсаткичлар ва тавсифларга мос келмайди. *Онгни ўлчаш, бирон-бир тарзда миқдорий ифодалаш, сезиш ёки кузатиш мумкин эмас, зеро унинг массаси ҳам, энергияси ҳам йўқ, шунингдек у моддий объектлар каби муайян шакл-шамойилга ҳам эга эмас.*

Онг шакл-шубҳасиз мавжуд, ammo у аниқ-равшан эмас, балки билвосита – одамлар тили ва муайян фаолияти орқали намоён бўлади. Бинобарин, инсон борлигининг бу элементларини таҳлил қилмасдан онгнинг моҳиятини аниқлаш мумкин эмас. Мазкур таҳлил онгнинг биологик жиҳатини ҳам ўз ичига олади, зеро унинг мавжудлиги инсон бош мияси фаолияти билан узвий боғлиқ. Шу сабабли онгнинг табиати нафақат фалсафада, балки физиология, психология, социология, кибернетика, информатика ва бошқа ижтимоий ва табиий фанларда ҳам ўрганилади.

Айни вақтда мазкур муаммо ўта мураккаблиги туфайли унинг фалсафий талқини айрим фанлар учун муҳим методологик рол ўйнайди. Уларнинг натижалари эса, ўз навбатида, онгнинг табиати хусусидаги фалсафий мулоҳазалар учун асос бўлади. Онгнинг табиати масаласининг қўйилиши ва унга берилган тегишли жавоб, одатда, барча кейинги фалсафий, чунончи: онтологик, гносеологик, ижтимоий ва бошқа мавзулардаги мулоҳазаларнинг йўналишини белгилайди.

Онг ва жоннинг тенглаштирилиши. Атроф муҳитда, ўз ички дунёсида юз бераётган ўзгаришларга одамлар қадим замонлардаёқ эътибор берганлар. Бу жон ва рух ҳақидаги мулоҳазалар пайдо бўлишига олиб келган. Шу тариқа башарият тарихида анимизм - одамлар, ҳайвонлар ҳаёти, нарсалар ва ҳодисаларга жон ва руҳлар таъсир кўрсатишига бўлган эътиқод пайдо бўлди, шу аснода шаклланган дунё ҳақидаги тасаввурлар кейинчалик у ёки бу тарзда турли динлар негизини ташкил этди.

Жон ҳақидаги илк фалсафий тасаввурлар одатда муайян биринчи асослар (ҳаво, олов, атомлар ҳаракати ва ш.к.) билан боғланган ва шахссиз бўлган, яъни инсон табиатининг бетакрорлиги, унинг индивидуаллиги билан тенглаштирилмаган. Сукротдан олдинги фалсафа тўлалигича шундай хусусиятга эга бўлиб, бу ерда идеаллик тушунчасини деярли учратмаймиз. Масалан, оловни оқил ва олижаноб, сувни – тубан асос деб ҳисоблаган Гераклит жон (психея) олов ёки сувдан иборат бўлади, деган ғояни илгари суради. Олов кўпроқ бўлган жонни «курук» - энг оқил ва мақбул деб ҳисоблайди. Жон намлангач, ўз кучини йўқотади, хўллангач эса – ҳалок бўлади. Шу сабабли жон олови кучлироқ ёниши учун фаол маънавий ва ақлий ҳаёт кечиришга ҳаракат қилиш лозим. Ўз навбатида айрим кишиларнинг жонлари бутун дунёнинг биринчи сабаби ҳисобланадиган ва уни бошқарадиган дунёвий ақл олови – «логос» билан боғлиқ.

Сукрот ва Платон моддий ва идеал ҳодисаларни фарқлаган. Шунингдек, Платон Европа фалсафий анъанасида идеал асосни қайд этибгина қолмасдан, балки ундан моддий асосни ҳам келтириб чиқарган биринчи файласуф ҳисобланади. Айрим инсон онги эса, Платон фикрига кўра, унинг жони билан бевосита боғланади. Бу ўлмас жон у ёки бу танага, тана туғилгунга қадар ўз «зиндони»га тушгандек кириб жойлашади ва у ўлганидан кейин эса боқий ғоялар дунёсида мушоҳада юритади ва шу тариқа уларни ўрганиб яшайди. Платон руҳий ҳодисаларни туйғулар дунёси (сезиш ва идрок этиш) ва интеллектга ажратди. Интеллектда у ақл ва идрокни фарқлади. Бунда соф ғоялар билан иш кўрувчи ақл фикрлашнинг формал усуллари билан боғлиқ (масалан, математикада)

идроққа қараганда юксакроқ ҳодисадир. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, кейинчалик фалсафада идеал нарсалар ва ҳодисаларни тушунишга нисбатан кўп сонли ҳар хил ёндашувлар пайдо бўлди, аммо уларнинг барчаси идеалликни моддийлик ва кўламликка қарши қўяди.

Аристотелнинг «Жон ҳақида» рисоласини қадимги юнон файласуфларининг онг ҳақидаги фалсафий мулоҳазаларининг муайян якуни деб ҳисоблаш мумкин. Бу ерда жон тананинг моҳияти, унинг уюштирувчи тамойили саналса-да, лекин ақл ички фаоллигининг инъикосига эмас, балки космос ҳаётининг умумий қонунларига бўйсунди.

Ўрта асрлар Европа фалсафаси «дин чўриси»га айланиб, онг ҳақидаги масалага бутунлай ўзгача нуқтаи назар билан ёндашди – уни абадий мавжуд бўлган ва дунёни, шу жумладан инсон ва унинг жонини йўқликдан яратган Худонинг ягона дунёвий асос сифатидаги талқини билан боғлади. Бу таълимотга биноан инсон ақли илоҳий ақлнинг бир зарраси сифатида муайян даражада ўзини ўзи билиш, ўзини ўзи таҳлил қилиш қобилиятига эга бўлса-да, онгнинг бу фаолияти Тангрини билиш ва у билан мулоқот қилишга қаратилгандир. Онгнинг мазкур объектив-идеалистик талқини билан бир қаторда Ўрта асрларда онгни «фикрловчи материя»дан келтириб чиқарган материалистик анъанада ҳам узилиш юз бергани йўқ. Бундай қарашларга (ёки уларга мойилликка) мутафаккирлар Ибн Сино, Ибн Рушд ва ижодига араб фалсафаси ўз таъсирини кўрсатган европалик айрим файласуфлар Дунс Скот, брабанлик Сигернинг асарларида дуч келиш мумкин.

Онг ҳақидаги тасаввурларнинг ривожланиши. Янги даврда онг ҳақидаги тасаввурлар анча кенгайди. *Р.Декарт (1596-1650) онгни тафаккур билан тенглаштириб, уни умумийроқ тусдаги «руҳият» тушунчасидан ажратди ва онгни мустақил, эркин фикрловчи субстанция деб ҳисоблаб, ёнма-ён жойлашган бошқа – кўламлик, фикрламайдиган, моддий субстанцияга қарши қўйди.* Дуализм деб номланган мазкур фалсафий ёндашув кейинчалик онгнинг табиатини тушунишга нисбатан икки қарама-қарши ёндашув юзага келишига замин ҳозирлади. Шулардан бири руҳийни жисмонийга (Гобс); маънавийни – моддийга боғлаш билан тавсифланади. Иккинчи ёндашув субъектив (Беркли, Юм, Фихте, Мах ва бошқалар) ва объектив (Платон, Фома Аквинский, Гегель) идеализм билан боғлиқ бўлиб, моддий ва жисмоний нарсалар ва ҳодисаларни иккиламчи, идеал, маънавий, руҳий нарсалар ва ҳодисалар маҳсули деб тушуниши билан ажралиб туради.

Иккала ёндашув ҳам немис классик фалсафасида фаол ривожлантирилди. Масалан, Гегель индивидуал онгга бутун ривожланиш негизи саналган мутлақ ғоянинг пировард шакллари билан бири сифатида ёндашди. Бу ерда онг тарихан белгиланган фаол асос сифатида тушунилади. Мазкур асосда унинг тузилиши даражалари, хусусан, ҳиссий, мантикий, индивидуал ва ижтимоий даражалар фарқланади.

Бюхнер, Фохт, Молешотт каби файласуфлар онгга «вульгар материализм» нуқтаи назаридан ёндашади. *Улар жигардан сафро ажралганидек, ақлдан фикр ажралади,* деб ҳисоблаган. *Вулгар материализмга кўра онг соф моддий жараён, унинг мазмуни эса инсон ейдиган озиқ-овқат маҳсулотларининг кимёвий таркиби билан боғланади.*

Табиатшуносликнинг ривожланиши, айниқса нейрофизиология, биология, экспериментал психология соҳасида қўлга киритилган ютуқлар сўнгги йилларда бизнинг онг табиати ҳақидаги тасаввурларимизни сезиларли даражада кенгайтди. Шунга қарамай, сунъий интеллект яратиш борасидаги ишлар, «фикрловчи машиналар»нинг пайдо бўлиши, «ахборот портлаши» ва компьютер инқилобининг бошқа натижалари, хусусан шахмат ўйинида ҳатто жаҳон чемпионларини ҳам ютишга қодир суперкомпьютерларнинг яратилиши инсон онгининг моҳияти ва имкониятлари ҳақидаги масала янгидан қўйилишига сабаб бўлди. Шундай қилиб, аввалги саволларга жавоб олиш баробарида янги муаммолар ҳам пайдо бўлди. Бироқ улар онг муаммосини ечишга нисбатан ҳар хил, баъзан бир-бирини истисно этувчи нуқтаи назарлар ва фалсафий ёндашувлар сонини асло камайтиргани йўқ.

Онгсизлик. Онгсизликни (онг ости) тушуниш янада кўпроқ қийинчилик туғдиради. Унинг мавжудлиги австриялик машхур психиатр З.Фрейд (1856-1939) томонидан XX аср бошида аниқлаган.

Ҳар хил тушлар, галлюцинациялар, хаёлдан кетмайдиган гоёлар, интуиция ва шу кабилар онгсизликнинг намоён бўлиш шаклларига мисол бўлиши мумкин. Улар одамлар рухияти ва хулқ-атвориغا кучли таъсир кўрсатади, лекин айти вақтда бу жараёнларни бошқариш нуктаи назаридан уларга бўйсунмайди. Шу сабабли **онгсизлик онгнинг мазкур лаҳзада онг билан бошқаришга қодир бўлмаган парчаси**, дейиш мумкин².

Олимлар инсонда онглилик ва онгсизликнинг ўзаро нисбати тўғрисида сўз юритар эканлар, баъзан уларни океандаги музтоққа ўхшатадилар. Бу музтоғнинг сув устидаги кўзга кўринадиган қисми онгга қиёсланади, сув остидаги кўринмайдиган қисми эса онгсизликка ўхшатиладики, унинг миқёси, шакли, тузилиши ва мазмуни ҳақида биз билвосита белгиларга кўра фақат тахмин қилишимиз мумкин.

Индивидуал онг борлиғи. Инсон онгини илмий тушуниш йўлидаги биринчи қадам одамзот онги унинг мияси ва физиологияси билан узвий боғлиқ бўлса-да, лекин улар умуман жонсиз ёки жонли табиат билан мутлақо боғланмайдиган алоҳида нарса сифатида мавжуд эканлигини тан олиш билан боғлиқдир. **Онг инсон миясининг объектив борлиқни идеал образларда акс эттириш ва бу образлардан фикрлаш жараёнида фойдаланиш қобилияти сифатида амал қилади.** Уни бевосита кузатиш мумкин эмас. Онг фақат инсон мияси ишининг натижаси, унинг хоссаси сифатида, шунингдек онг намоён бўлишининг фикрлар, гоёлар, этикодлар, кадриятлар, мўлжаллар ва шу кабилар тарзида ифодаланган турли шакллари орқали тадқиқ этилиши мумкин.

Индивидуал онг борлиғини одатдаги макон ва вақт координаталарида тавсифлаш мумкин эмас. У нафақат доим «шу ерда ва ҳозир» мавжуд бўлади, балки гоёки макондан ташқарида ётади, чунки бирон-бир ҳажм ёки миқдорий ўлчанадиган чизикли кўрсаткичлар билан ифодаланиши мумкин эмас. Вақтда у (далил сифатида, ҳодиса сифатида), ҳар қандай нарсанинг борлиғи каби, фақат ҳозирги замонда мавжуд бўлади, зеро у ўтмишда йўқ бўлган, келажакда эса ҳали мавжуд эмас. Бироқ, моддий нарсалар борлиғидан фарқли ўлароқ, онг бир қанча ўзига хос хусусиятлар, чунончи: вақт шкаласи бўйлаб ўтмишга ҳам, келажакка ҳам бир лаҳзада кўчиш, илгари мавжуд бўлган нарсалар, юз берган воқеаларни хаёлда акс эттириш, пайдо бўлиши, юз бериши мумкин бўлган нарсалар ва воқеаларни тасаввурда гавдалантириш қобилиятига эгадир. Аммо ўтмиш ёки келажакнинг идеал образлари ҳисобланган онгни унинг ҳақиқий борлиғида ўз экранида тасвирларни алмаштирувчи айланувчан калейдоскоп билангина таққослаш мумкин.

Айрим кишилар борлиғи ҳақида сўз юритганда, шуни таъкидлаш лозимки, у барча жонли организмларда бўлганидек функционалгина эмас, балки ўз шаклланиш жараёнида муайян босқичлардан ўтади, бунда тана билан бир қаторда рух ҳам ривожланади. Гарчи бу икки жараён диалектик жиҳатдан ўзаро боғлиқ бўлса-да, улардан ҳар бирининг ривожланиши ўз йўлидан боради ва асосан турли қонунларга бўйсунди. Айрим кишилар бир-бирига ўхшамаслиги ва уларнинг чексиз даражада ранг-баранглиги шу ҳол билан белгиланади. Улар ўз шаклланиш жараёнининг айти бир босқичлари - инсон, индивид, шахсни ҳар бири ўзича босиб ўтади.

Шахс – инсоннинг уни қуршаган бошқа одамлар томонидан қандай идрок этилиши, тавсифланиши ва баҳоланишини акс эттирувчи ижтимоий ҳодиса. Шахс фақат жамиятда, ўзига ўхшаш одамлар билан мулоқот қилиш, ўтган авлодлар тўплаган тажриба ва билимларни, ўзига қадар яратилган кадриятлар ва хулқ-атвор қоидаларини ўзлаштириш орқали шаклланиши мумкин. Шунинг учун ҳам *шахс бўлиш – ижтимоий «қиёфа»га эга бўлиш демакдир.* Буларнинг барчаси ижтимоий борлиқнинг турли ҳолатлари ва жараёнларини тавсифлайди. Уларни тўла ёритиш ижтимоий фалсафа муаммоларининг бутун мажмуини таҳлил қилишни тақозо этади.

² Қаранг: Шрейдер Ю.А. Загадочная притягательность философии (субъективные заметки) // Вопросы философии. 1996. №7. – С.168.

Ижтимоий онг борлиғи. Ижтимоий борлиқнинг ўзига хос хусусиятларига назар ташласак, у борлиқнинг биз юқорида кўриб чиққан бошқа барча шаклларида бутунлай фарқ қилишини кўрамыз. Яхлит ҳолда олинган ижтимоий «организм» ҳайвонлар подасидан бутунлай фарқ қилади. Жамиятнинг бу ўзига хос, бетакрор хусусияти фалсафада «ижтимоий онг», «жамоа ақли», «объективлашган маънавият» ва ҳоказолар деб аталади. У ҳар хил шаклларда намоён бўлади.

Бу фикрни исботлаш учун мулоқот, коммуникация, одамларни тарбиялаш ва уларнинг ижтимоийлашуви воситаси саналган тилни кўриб чиқамиз. Тилнинг айрим кишилар онги, ғоялари, фикрлари билан узвий боғлиқлиги аниқ, аммо ҳозирги замон фани нуқтаи назаридан тил ижтимоий табиатга эга эканлиги ҳам шубҳасиздир. Худди шунингдек тил (инсон нутқи) одамлар жамиятида пайдо бўлгани ва фақат шу ерда мавжуд бўлиши мумкин. Унинг ташқи (оғзаки, овоз) кўриниши, мазмуни, теранлиги, кенглиги, бойлиги кўплаб авлодларнинг кўп асрлик ўзаро алоқаси ва ўзаро камол топиши маҳсулидир. Бунда айрим инсон у ёки бу тилни фақат мулоқот жараёнида ўзлаштиради. Айни ҳолда умуман тил ҳақида сўз юритилмоқдаки, у табиий ҳам, сунъий ҳам бўлиши мумкин.

Энди индивидуал ва жамоа (ижтимоий) маънавиятининг идеаллар, меъёрлар, қадриятлар ва тасаввурларда акс этувчи ўхшаш жиҳатлари ва фарқларига тўхталамиз. Индивидуал маънавий борлиқдан фарқли ўлароқ, ижтимоий маънавий борлиқ ҳақида унинг фан, санъат, дин, ахлоқ ва умуман маданият тарзидаги кўринишларига қараб ҳукм чиқаришимиз мумкин. Хусусан, у ёки бу илмий ғояларнинг пайдо бўлиши доим муайян олимлар билан боғлиқ, аммо фан ижтимоий ҳодиса сифатида муайян шахслар билан боғланмайди, зеро у айрим олимлар илгари сурган назарий қоидалар мажмуидан юқорироқ даражада туради. Босма, аудиовизуал ва бошқа ахборот манбалари, тегишли асбоб-ускуналар ва шу кабиларсиз фанни тасаввур қилиш мумкин эмас. У яхлит ҳодиса сифатида мустақил борлиққа эга. Бугунги кунда, компьютер технологиялари инқилоби даврида фан жамиятнинг бевосита ишлаб чиқариш кучига айланди.

Санъат соҳаси ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Кўшиқлар, рақслар ва мусиқа ўз муайян ижрочиларига эга бўлган ҳолда, ўзининг одатлар, расм-русумлар ва идеаллар кўринишидаги нисбатан мустақил ҳаёти билан яшайди ва шу тариқа ижтимоий макон ва вақтда ҳаракатланиб сақланиши, такомиллашиши ва кўпайиши мумкин.

Ижтимоий онгнинг яна бир ўзига хос хусусияти шундаки, у, индивидуал онгдан фарқли ўлароқ, ўз «танаси»ни «тарк эта» олмайди, худди шунингдек у ўз «танаси»дан, яъни жамиятдан ташқарида мавжуд бўлиши ҳам мумкин эмас. Шу сабабли ижтимоий онг асрлар мобайнида абадий мавжуд бўлган, йўқ қилиб бўлмайдиган нарса сифатида қаралган, унинг борлиғи эса бутун инсоният борлиғи йўқ бўлиши билан барҳам топиши мумкин, деб ҳисобланган.

Аммо XX асрнинг ўрталарида одамлар ўз-ўзини қирғин қилиш воситаси – ядро қуролини яратдилар ва шу пайтдан эътиборан инсоният ўзининг «умрбоқийлиги»ни йўқотди ва эндиликда у, яшаб қолишга ҳаракат қилувчи айрим жонли организм каби, ижтимоий ҳаётни ўз-ўзини қирғин қилишдан асраб, ўз ижтимоий борлиғини сақлаш ҳақида қайғуриши лозим. Шу боис қуйида онгнинг функциясини ўрганамиз.

Онг фалсафий муаммо сифатида. Рационализмдан фарқли ўлароқ *иррационализм* (*irrationalis* – нооқилона, онгсиз) борлиқни оқилона англаш имкониятини чеклайди, баъзан эса бутунлай инкор этади. Хусусан, неофрейдизмнинг атоқли намояндаларидан бири К.Г.Юнг (1875-1961) онгни илмий воситалар билан билиш мумкин эмас, деб ҳисоблаган ва унга таъриф беришга уринишлардан бутунлай воз кечиб, уни расмлар ва метафоралар ёрдамида тавсифлаш билангина кифояланишни таклиф қилган. Онгни тушуниш иррационализм экзистенциализм ва неопозитивизм каби фалсафий оқимларга ҳам хосдир.

Иррационализмга зид ўлароқ, онгни тушунишга нисбатан материалистик ёндашув онгнинг пайдо бўлишини материянинг ўзи билан тушунтиришга интилиш, айни вақтда унинг табиат ва вақтдан ташқарида ҳамда номоддий келиб чиқишини инкор этиш билан

тавсифланади. Бундай қарашларни асослаш учун илмий ва амалий ютуқлардан доим кенг фойдаланилган. Мазкур йўналиш турли даврларда сезувчи, фикрловчи материянинг фарқи ва ўзига хос хусусиятлари нимада?, деган мушкул саволларга жавоб излаган.

Мазкур муаммони тўла ва узил-кесил тушунганликни даъво қилмасдан, шуни қайд этиш мумкинки, ҳозирги замон фани ва ўзини бевосита ёки билвосита намоён этувчи онг инсон миясининг иш жараёни ҳисобланади, унинг функцияси сифатида амал қилади ва ундан айри ҳолда намоён бўлмайди, деб айтиш имконини беради.

Ҳозирги замон фани инсон миясида юз миллиарддан ортиқ асаб хужайралари узлуксиз ишлашини, уларнинг ҳар бири ўз навбатида бошқа ўн минг хужайра билан ахборот ва сигналлар алмашишини аниқлаган. Инсон мияси, гарчи унинг массаси тана массасининг атиги икки-уч фоизини ташкил этса-да, организм овқатдан оладиган бутун энергиянинг йигирма фоизига яқинроғини истеъмол қилади.

Мазкур ўта мураккаб биологик «компьютер» ишини тадқиқ этиш мумкин бўлиб, бу билан махсус фанлар шуғулланади, аммо фалсафа бундай тадқиқотларни эътиборга олиб, ўз олдида биринчи навбатда онгнинг табиати қандай, деган саволга унинг вужудга келиши ва генезисини ўрганиш йўли билан жавоб бериш вазифасини қўяди. Бунда фалсафа инсон миясининг функцияси саналган онгни ўрганиш билангина чекланмайди, балки масалани кенгроқ қўяди: онгнинг бошқа шакллари, хусусан ўзга моддий тузилмалардан пайдо бўлган онг шакллари мавжуд бўлиши мумкинми?, деган саволга жавоб излайди. Шунингдек, фалсафа онгнинг материядан олдин пайдо бўлган ёки у билан мутлақо боғлиқ бўлмаган моҳият ҳисобланишини назарда тутадиган таълимотларни ҳам истисно этмайди.

Шунга қарамай бугунги кун нуқтаи назаридан инсон ақли тушунишга қодир бўлган борлиққа таянадиган фалсафий ғоялар ишончлироқ хусусият касб этади. Шу маънода онг ҳақида ҳозирча фақат инсон мияси фаолияти муносабати билан аниқ сўз юритиш мумкин.

Янги табиий-илмий маълумотлар олиниши онгнинг табиатини тушунишга нисбатан материалистик ёндашувлар мавқеини кучайтирмоқда. Аммо, кези келганда шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, бу ўта мураккаб масала хусусида фалсафанинг материалистик йўналиши вакиллари ўртасида ҳам ягона фикр мавжуд эмас. Масалан, XX асрнинг 50-йиллари охирида АҚШ ва Австралида «вульгар материализм» анъанасини давом эттириб вужудга келган *илмий материализм, моҳият эътибори билан маънавий ҳодисаларни миянинг физик ҳолатлари билан тенглаштиради* (Р.Рорти, Г.Фейгл, Д.Армстрон ва бошқалар). 70-йилларда АҚШ ва Канадада пайдо бўлган яна бир фалсафий йўналиш – *«эмергентистик материализм» - индивидуал руҳият ва онгнинг эволюцион келиб чиқиши ғоясини ҳимоя қилади ва руҳий ҳодисаларни жисмоний ҳодисаларга боғлашга қарши чиқди.* (ингл. етеге – юзага чиқиш, пайдо бўлиш, юзага келиш, унинг вакиллари – М.Бунге, Ж.Марголис ва бошқалар)

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, онгнинг материалистик концепцияси ҳозирча энг мукамал ва ҳозирги замон табиатшунослиги талабларига кўпроқ даражада жавоб берадиган фалсафий концепция бўлиб қолмоқда. Айни шу сабабли унга қуйида муфассалроқ тўхталамиз.

Онгнинг материалистик концепцияси. Материалистлар онгнинг пайдо бўлишини фақат нотирик материядан табиий йўл билан вужудга келган тирик материянинг тадрижий ривожланиши маҳсули сифатида тушунтиришга ҳаракат қилдилар ва онг табиатининг талқинига «инъикос» тушунчасини киритадилар. Уни материянинг умумий хоссаси деб ҳисоблаб, онгни инъикоснинг олий типи деб тавсифлайдилар ва онгнинг генезисига табиий-тарихий нуқтаи назардан ёндашиб, унинг пайдо бўлишини меҳнат ва тил билан боғлайди.

Онгнинг материалистик талқинида объектив дунёнинг барча объектлари, жараёнлари ва ҳодисалари муттасил ўзгаришида бўлади, шунингдек бир-бири билан универсал ўзаро алоқа қилди ва ўзаро таъсирга киришади.

Бундай ўзаро таъсирлар натижасида айрим жисмлар ва ҳодисалар бошқа жисмлар ва ҳодисаларга таъсир кўрсатиб, уларда тегишли ўзгаришлар яшаш ва уларни муайян тарзда ўзида гавдалантириш орқали уларда гўёки ўз «изи»ни қолдиради.

*Инъикос - нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро таъсирлашуви асосида ҳосил бўладиган ҳодиса, ҳолат, жараён ва ўзгаришларни ифодалайди*³.

Тирик табиатда инъикос нисбатан содда шакллари ва пассив хусусияти билан тавсифланади. Яъни, сиртдан таъсирланиш натижасида нарсалар ва ҳодисалар ўз механик, физик ёки кимёвий хусусиятларини ўзгартиради, лекин мазкур ўзаро таъсирга жавобан ҳеч қандай фаоллик кўрсатмайди. Бу ерда қумдаги оёқ излари ёки қадимги организмлар ва ўсимликларнинг тоғ жинсларидаги излари, фотосуратлар, кўзгудаги акс ва шу кабилар мисол бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Ҳаёт пайдо бўлган пайдан эътиборан *инъикоснинг бутунлай бошқача (биологик) шакли – таъсирланувчанлик барча жонли нарсаларнинг атроф муҳит таъсирига муносабат билдириши қобиляти сифатида вужудга келди*. Бу қобилят фақат сиртдан таъсирларга нисбатан намоён бўлади. Жонли организмлар эволюциясининг юқорироқ даражасида (ҳайвонот дунёси – фауна вужудга келиши билан) таъсирланиш қобиляти бутунлай бошқа хосса – сезувчанликка ўтади. Бу энди инъикоснинг руҳий шакли бўлиб, у организмларда нерв системаси ва руҳиятнинг элементар шакллари пайдо бўлиши натижасида вужудга келади. Сезувчанлик организмларнинг нарсаларнинг айрим хоссаларини сезгилар тарзида акс эттириш қобиляти сифатида намоён бўлади.

Сезгилар эса, ўз навбатида, юксак даражада уюшган ҳайвонларда, масалан умуртқали ҳайвонларда инъикоснинг янада мураккаброқ шакллари, хусусан идрок этиш ва тасаввур қилиш қобилятлари пайдо бўлишига замин ҳозирлайди. Бу инъикоснинг объектив дунё нарсалари ва ҳодисалари миёда уларнинг идеал нусхалари кўринишида акс этадиган даражасидир. Бу ерда «ақлли» ҳайвонлар мияси имкониятларининг чегараси намоён бўлади. Гарчи улар ўзини қуршаган дунёнинг идеал образларини тасаввур қилиб, шу образларга кўра, масалан, ўз эгаларини танисалар-да, уларнинг мияси идеал образлар билан фикрлаш амаллари тарзидаги махсус ишни бажаришга қодир эмас. Бу вазифани ҳал қилишга юқорироқ даражадаги мия қодир бўлиб, унга фақат инсонгина эгадир.

Шундай қилиб, биологик инъикос сезиш, идрок этиш ва тасаввур қилиш каби ҳиссий шаклларда амалга оширилади. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, бу ерда фикрлаш жараёнида намоён бўладиган онг мавжуд эмас. Онг борлиқни акс эттиришнинг юқорироқ даражаси бўлиб, фақат ижтимоий соҳада мавжуд бўлиши мумкин ва инсон миясида аввало абстракт фикрлашнинг тушуниш, мулоҳаза ва мушоҳада юритиш каби идеал шаклларида амалга оширилади. Инсон идеал образларни ўз онгида умумлаштириб, шу тариха объектив борлиқни тушунчаларда (категорияларда) акс эттиради. Уларнинг ўртасида мантиқий алоқа ўрнатиб, турли нарсалар, ҳодисалар ва шу кабиларнинг моҳиятини тўғри ёки нотўғри акс эттириш орқали улар ҳақида у ёки бу хулосага келади. Мушоҳада юритиб инсон нарсалар ва ҳодисаларни билади ва шу тариха борлиқни онгнинг муҳим хусусияти саналган абстракт фикрлаш орқали акс эттиради.

Инъикоснинг олий шакли сифатида онгнинг пайдо бўлиши «ақлли одам» (*homo sapiens*)нинг шаклланиш жараёни билан боғланади ва аввало меҳнат фаолияти билан белгиланади. Меҳнат қилиш қобиляти руҳиятнинг ривожланишида улкан сакраш бўлди. Маймун анатомияси ва физиологиясидаги эволюция инсон пайдо бўлишига замин ҳозирлаган бўлса, табиати соф ижтимоий хусусиятга эга бўлган меҳнат мазкур жараённинг энг муҳим омилига айланди.

Тил ва онг. Онг нафақат инсоннинг меҳнат фаолияти, балки одамлар ўзаро алоқаси ва мулоқотининг универсал воситаси – тил билан ҳам узвий боғлиқдир. Аниқ, тушунарли нутқнинг пайдо бўлиши, нафақат ижтимоий муносабатлар, балки инсоннинг ўзи, унинг онги ривожланишининг бутунлай янги ва қудратли воситасига айланди, чунки

³ Қаранг: Фалсафа қомусий луғат. Назаров Қ. таҳрири остида – Т.: Шарқ, 2004. –Б.172.

биологик омил (ирсият)дан ташқари одамларда тил ёрдамида янада қудратлироқ омил – тажриба ва ижтимоий муҳим ахборот беришнинг ижтимоий усули пайдо бўлди. Бу турли авлодлар ва тарихий даврларнинг билимлари, анъаналари, маданиятларининг ворисийлигини таъминлади, сўнги зикр этилган ҳол эса, ўз навбатида, тилнинг янада ривожланиши ва такомиллашувига туртки берди ва замин ҳозирлади.

Шундай қилиб, меҳнат, онг ва тил бир-бири билан шу даражада узвий боғландики, улардан ҳар бирининг келиб чиқиши ва тарихий ривожланишини бир-биридан алоҳида тасаввур қилиш мумкин эмас. Бунда тил инсоннинг фикрлаш фаолияти амалга ошувчи муҳим шакл ҳисобланади, меҳнат эса, ўз навбатида, тилни ривожлантиради ва бойитади.

Хуллас, индивиднинг онги ижтимоий белгилангандир, яъни у фақат жамиятда шаклланади ва ундан ташқарида пайдо бўлиши мумкин эмас. У нафақат келиб чиқишига кўра, балки борлиқ усули жихатидан ҳам ижтимоий ҳодиса ҳисобланади, чунки одамларнинг хулқ-атвори, ҳаракатларида намоён бўлади, уларнинг фаолият йўналишини белгилайди.

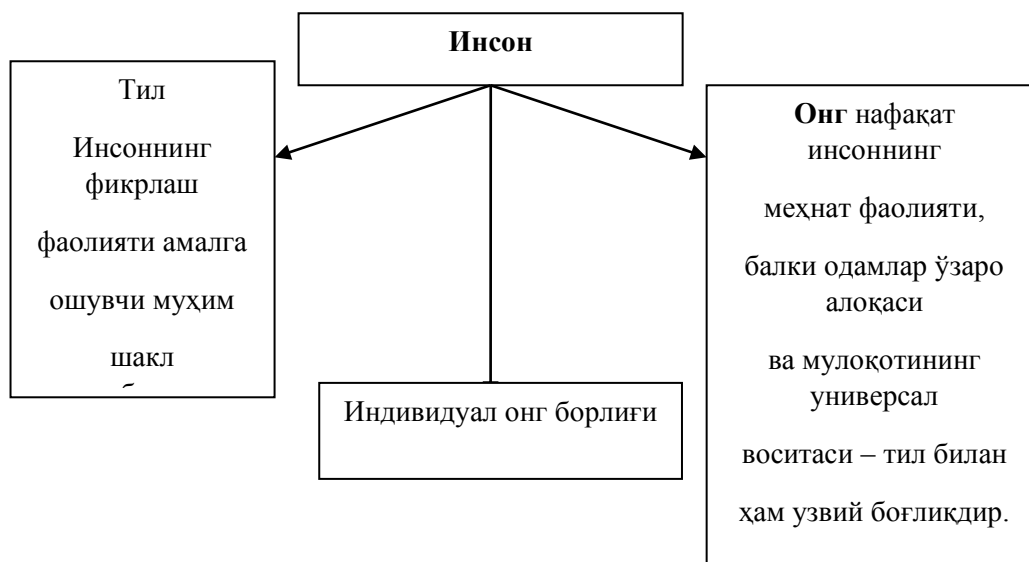
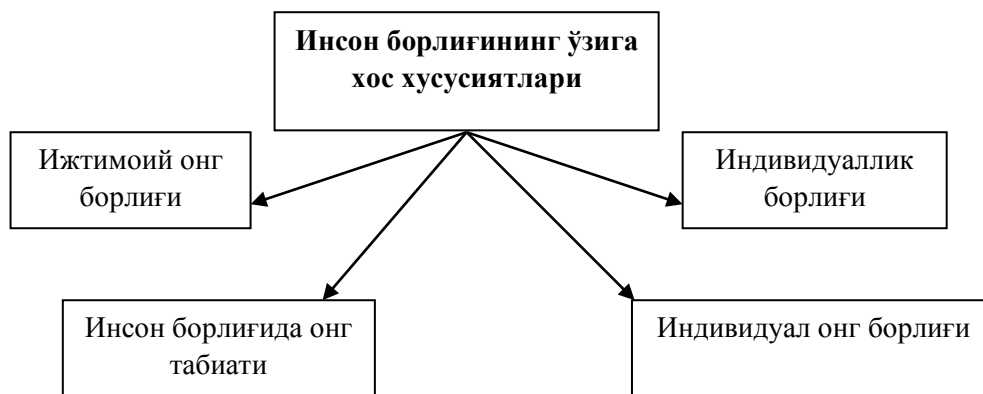
Хулосалар. Фикрловчи одамнинг ўзига хос хусусияти шундаки, у ўз онги ёрдамида ўзини, ўзи яшаётган муҳитни таҳлил қилиб, ўз «Мени» ҳақида тасаввур ҳосил қилади ва ўзини бу борлиқдан ажратиб, шу тариқа ўзлигини шакллантиради. Эмоцияларга бой бўлган ва қадриятларга қараб мўлжал олувчи инсон онги фаол асос сифатида амал қилади, чунки у борлиқнинг пассив инъикоси эмас, балки фикрлаш фаолиятининг изчил, назорат қилинадиган ва бошқариладиган жараёни ҳисобланади. Шу маънода у ижодий фаолият сифатида ҳам намоён бўлади, зеро у нафақат борлиқни акс эттиради, балки уни ўзгартириб, борлиқнинг янги шакллари яратади.

Бу ерда ҳар қандай ижодкор фаолиятининг негизи, шунингдек инсон яратган ва яратаётган «иккиламчи» табиатнинг пайдо бўлиш асослари мужассамлашади. Айнан инсон онгининг фаол ва ижодий хусусияти уни сунъий интеллект манбалари – «ақлли», «фикрловчи» машиналар билан бир қаторга қўйиш имконини бермайди. Гарчи улар ахборотга ишлов бериш борасида инсондан анча устун ва ҳатто уларнинг ишида «ижод» унсурлари ҳам намоён бўлса-да, лекин улар машиналар бўлиб қолади. Уларнинг иши маънавиятдан маҳрум ва умуман олганда одамларнинг онгли фаолияти билан тенглаша олмайди. Бу фаолият олдиндан белгиланган ҳар қандай дастурдан бойроқ, зеро маданий жараёндан унинг фаол асоси сифатида ўрин олган ва асосан маданият билан белгиланади.

Тажрибавий амалий матнлар

Инсон, индивид, шахс, индивидуал борлиқ, онг, индивидуал онг, жон, онгсизлик, галлюцинация, иррационализм, эмержент материализм, инъикос, тил, ўзликни англаш, вулгар материализм

Қўшимча ва тушунтирувчи матнлар

2-мавзу: Фалсафа тарихида инсон борлигига муносабат.

1.Инсоннинг моҳиятини тушунишга уринишлар.

2.Фалсафа тарихида инсон индивидуаллигининг ички, яширин ҳолатини акс эттирувчи «жон» ва «онг» тушунчаларининг таҳлили.

Антик даврдан бошлаб инсонга бўлган қизиқиш дам кучайиб, дам маълум вақт пасайиб турган, лекин ҳеч қачон йўқолмаган. «Инсон нима?», деган савол бугунги кунда ҳам аввалгидек жаҳон фалсафасидаги ўта муҳим масалалардан бири бўлиб қолмоқда, инсониятнинг энг ўткир ақл-заковат соҳиблари эътиборидан тушмай ва айни вақтда ўзининг узил-кесил, умумий эътироф этилган ечимини топмай келмоқда.

Инсон ҳар сафар мутафаккирлар диққат марказидан ўрин олар экан, унинг моҳиятини янги тарихий шароитда ва янги нуктаи назардан англаб етишга ҳаракат қилиб, уни қайта ва қайта янгидан кашф этганлар. Пировардида, фалсафа фанида инсондан мураккаброқ ва зиддиятлироқ предмет йўқ, десак, ҳеч муболаға бўлмайди.

Инсон барча яхши фазилатларни ўзида мужассамлаштирган ўзига хос, бетакрор ва баркамол мавжудот – чексиз микрокосм сифатида ҳам, инсон табиатининг норасолиги ва бузуқлиги туфайли ҳалокатга маҳкум бўлган табиат хатоси сифатида ҳам, Худо яратган банд сифатида ҳам, бошқа одамлар фаолиятининг маҳсули сифатида ҳам талқин қилинади. Хусусан, Шарқ мутафаккири А.Беруний жаҳон фанида биринчи марта инсон ва

табиат, одам ва олам ўртасидаги муносабатларни дунёвий фан нуқтаи назаридан ўрганади. У “одамлар тузилишининг ранг, сурат, табиат ва ахлоқда турлича бўлиши фақатгина насабларининг турличалигидан эмас, балки тупроқ, сув, ҳаво ва ернинг, одам яшайдиган жойларнинг турличалиги ҳамдир. Тилларнинг турлича бўлишига сабаб одамларнинг гуруҳларга ажралиб кетиши, бир-биридан узоқ туриши, уларнинг ҳар бирида турли хоҳишларни ифодалаш учун зарур бўлган сўзларга эҳтиёж туғилишидир. Узоқ замонлар ўтиши билан бу иборалар кўпайиб, ёдда сақланган ва такрорланиш натижасида таркиб топиб, тартибга тушган”⁴, деб ҳисоблайди. Демак, Беруний фикрича, инсоннинг феъл-атвори ва маънавий қарашлари сурати ва сийрати бевосита табиий муҳит таъсирида шаклланади. Зеро, айнан шу табиий муҳит, географик шароит халқлар, миллатлар шаклланишининг муҳим асоси бўла олади. “Инсон ўз табиатига кўра мураккаб танага эгадир. Инсоннинг танаси бир-бирига қарама-қарши қисмлардан иборат бўлиб, бу қисмлар тобелик кучи асосида бирлашган”⁵. Беруний фикрича, ҳамма одамларда ўзаро бир-бирига ўхшаш ва айна пайтда фарқ қилиб турадиган жиҳатлар мавжуд. Ибн Сино, “Инсон бошқа барча ҳайвонот олаmidан сўзи, тили ва ақли, тафаккур қилиши билан фарқ қилади. Инсон ақли турли фанларни ўрганиш ёрдамида бойийди”⁶, деб ҳисоблайди. Форобий фикрича, инсон ўз табиатига кўра ҳаётини тартибга келтириш, мустаҳкамлаш ва такомиллаштириш учун бошқа инсонларга муҳтож бўлади. Якка ҳолда ҳеч ким бунинг уддасидан чиқа олмайди. “Инсон шундай махлуқотки, у фақат жамиятда ўз эҳтиёжларини қондириши ва олий маънавий даражага кўтарилиши мумкин”⁷. Инсон ўз ҳаётининг меъмори, ижодкори бўлмоғи, ўзида фозила хислатлар, истеъдодларни тарбиялаши лозим. Бунга эса у жамиятда яшаб фаолият кўрсатгандагина эришади. Инсон ижтимоий мавжудод. Ёлғизлик узлат уни қашшоқлаштиради, инсоний қиёфасини ва бахтга олиб борадиган истеъдодини йўқотади. Ибн Халдун инсонга ижтимоий воқелик сифатида қарайди. Ундан ижтимоий моҳият излайди. Инсон жонзот сифатида эзулик ва ёвузлик оламидир. Шунга кўра, у умрининг ҳар дақиқасида ёвузликдан кўра эзуликка, ёмонликдан кўра яхшиликка, нафратдан кўра муҳаббатга интилиб яшашга маҳкум этилган ақл соҳиби, бебаҳо неъматдир.

Инсон барча ижтимоий муносабатлар мажмуидир, деган фикр инсонга механистик нуқтаи назардан ёндашган Маърифат даври мутафаккирлари, хусусан «Инсон-машина» деб номланган асар муаллифи француз Ж.Ламетри (1709-1751) илгари сурган ғоялар билан тўқнашади.

Бошқа бир машҳур француз файласуфи – Р.Декарт (1596-1650) асарларида инсон моҳияти масаласига нисбатан бутунлай ўзгача ёндашувга дуч келамиз. У «инсон фикрловчи нарсадир», деб ҳисоблайди.

«Инсон, у узоқ вақт ўйлаганидек, дунёнинг статик маркази эмас, балки эволюциянинг ўзига ва чўққиси бўлиб, бу анча гўзалроқдир»⁸, деб қайд этади атоқли француз файласуфи ва теологи П.Т. де Шарден (1881-1955).

Унга зид ўлароқ, А.Шопенгауэр (1788-1860) инсон нуқсонли мавжудот эканлигини таъкидлайди, уни «табиат халтураси» деб атайди.

Француз ёзувчиси ва файласуфи Ж.П.Сартр (1905-1980) бу фикрни бутунлай рад этади. Унинг фикрича, инсон келажакка қараб интилади ва шу тариқа ўзини ўзи яратади. У «Инсон – одамзот келажакдир», деб таъкидлайди.

⁴ Беруний А. Танланган асарлар. 1 жилд. –Т.: Фан, 1968.-Б.16-17.

⁵ Қаранг: Ирисов А. Абу Райхон Беруний ҳикматлари. -Т.: Ёш гвардия, 1973. –Б.40-43

⁶ Ибн Сина. Данишнамэ. -Душанбе.: 1957.-С.59

⁷ Форобий. Фозил одамлар шахри. -Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. –Б.69

⁸ Тейяр де Шарден П. Феномен человека. -М.: 1987.-С.40

Шундай қилиб, фалсафанинг икки ярим минг йиллик тарихи мобайнида инсонга жуда кўп таърифлар ва тавсифлар берилди, у кўп сонли синонимлар орттирдик, фалсафий таҳлилнинг бошқа бирон-бир объектида бундай ҳолга дуч келиш мушкул. Зеро, фалсафа тарихида инсон:

- «ақлли мавжудот»;
- «сиёсий ҳайвон»;
- «табиат гултожи»;
- «ҳаётнинг боши берк кўчаси»;
- «ҳаётнинг сохта қадами»;
- «меҳнат қуроллари ясовчи ҳайвон»;
- «ўзликни англаш қобилиятига эга мавжудот»;
- «маънавий ва эркин мавжудот» ва ҳоказолар сифатида талқин

қилинган.

Фикрларнинг бундай ранг-баранглиги сабабини, аввало, инсоннинг ўз табиатидан излаш лозим. Инсон табиатининг сири, ҳеч шубҳасиз, «боқий муаммолар»дан бири бўлиб, фалсафа ўз предметининг моҳияти ва хусусиятига кўра унга қайта-қайта мурожаат этган ва шундай бўлиб қолади. Бу ерда мазкур соҳадаги барча фикр-мулоҳазаларга мўлжал берувчи инсоннинг келиб чиқиши ҳақидаги масала айниқса муҳим аҳамият касб этади. Инсон қаердан ва қандай пайдо бўлгани ҳақидаги кўп сонли ғоялар орасидан энг муҳимларини ажратиб олсак, уларнинг барчасини маълум даражада шартлилик билан икки асосий концепция – инсоннинг табиий ва ғайритабиий келиб чиқиши ҳақидаги концепциялар доирасида бирлаштириш мумкин.

Инсоннинг келиб чиқиши ҳақидаги биринчи ёндашув инсоннинг пайдо бўлишига олиб келган табиатнинг қонуний ривожланиши ғоясидан келиб чиқади. Бунда инсон жонсиз, кейинчалик эса – жонли модданинг табиий эволюцияси маҳсули сифатида қаралади. Мазкур концепция 1859 йилда инсон келиб чиқишининг табиий-илмий талқинига асос бўлган Ч.Дарвиннинг «Ҳайвон ва ўсимлик турларининг келиб чиқиши ҳақида» деб номланган машҳур асарини эълон қилган эволюцион назариясига таянади ва ҳозирги вақтда молекуляр биология ва ген инженерияси соҳасида эришилган энг сўнгги ютуқлар таъсирида ўз шакл-шамойилини сезиларли даражада ўзгартириб, аксарият олимлар учун уларнинг илмий фаолиятида ўзига хос дастуриламал бўлиб хизмат қилмоқда.

Яна шуни ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, инсонда нафақат ўта ривожланган тирик жонзотлар, балки ўта содда мавжудотлар билан ҳам кучли генетик ўхшашлик мавжуд. Хусусан, шимпанзе билан бундай ўхшашлик 98% ни, каламуш билан – 80% ни ва ҳатто банан билан – 50% ни ташкил этади.

Бироқ, шуни таъкидлаш лозимки, «табиий» ёндашув тарафдорлари инсон келиб чиқишининг дунёвий концепциясига ҳам (масалан, дарвинчилар билан боғлиқ ҳолда бўлганидек), космик концепциясига ҳам таянишлари мумкин.

Иккинчи ёндашув инсонга, Худо ёки космик Ақл меҳнатининг маҳсули сифатида қараб, уни ғайритабиий асосдан келтириб чиқаради. Гарчи бу концепция исботланганлик жиҳатидан биринчи таълимотга ҳозирги замон табиатшунослиги нуқтаи назаридан ён берса-да, лекин фалсафий нуқтаи назардан у инсоннинг табиий-илмий келиб чиқиши концепцияси каби мавжудлик ҳуқуқига эгадир, зеро биринчи ёндашув ҳам, иккинчи ёндашув ҳам оқилона асосланган ва узил-кесил далил-исботлар келтирмайди.

Инсонга фалсафа нуқтаи назаридан ёндашув. Биз инсонга нисбатан соф фалсафий ёндашувга ҳали қайтамыз ва фалсафа инсон билан қанча шуғулланмасин, у ҳақда ҳамма нарсани билиши ва мазкур билимни узил-кесил ва энг сўнгги ҳақиқат деб ҳисоблаши мумкин эмаслигини кўрсатиб берамиз. Ҳозир эса шуни қайд этишни истар эдикки, ўзи

хақида ва ўзини қуршаган дунё хақида инсон фалсафа пайдо бўлишидан анча олдин мулоҳаза юрита бошлаган. Аммо кейинчалик, «доноликка муҳаббат» пайдо бўлгач ҳам, инсон мавзуси фалсафанинг диққат марказидан дарҳол ўрин олгани йўқ.

Инсонни қуршаган табиат хақида билимлар тўпланиши ва уларнинг ривожланишига қараб, одамзотнинг ўз-ўзига бўлган қизиқиши ҳам кучайиб борди, инсон борлигининг бу соҳадаги тадқиқотлар учун янада кенгроқ имкониятлар яратувчи янги ва янги ўзига хос хусусиятлари аниқланди. Одатда, жамият ҳаётида тарихан қисқа вақт ичида жиддий ва теран ўзгаришлар юз берган, инсоний муносабатлар негизини ташкил этувчи эскича тасаввурлар ва қарашлар таъсирида бутунлай ўзгарган даврларда инсонга бўлган фалсафий қизиқиш айниқса кучайган. Бундай даврларда фалсафада инсоннинг моҳияти, унинг бурчи, вазифаси ва юз бераётган воқеалар учун жавобгарлиги хақидаги азалий масалаларга бўлган қизиқиш яна кучайган. Шундай қилиб, фалсафанинг онтология, гносеология, этика, эстетика каби бўлимлари билан бир қаторда, инсон хақидаги билимлар соҳаси аста-секин шаклланиб борди. Бу ерда инсон нафақат турли томонлардан таҳлил қилинди, балки унинг ижтимоий, табиий ва космик жараёнлар билан ўзаро алоқалари ҳам ўрганилди.

Хўш, билимнинг бу соҳасида асрлар мобайнида қандай ижобий билимлар тўпланган? Инсонни тушуниш борасида тараққиётга эришилдими? Фалсафа ва фан соҳасида эришилган инсоннинг моҳиятини тавсифловчи, унинг муҳим хусусиятларини ёритиб берувчи қандай шак-шубҳасиз ютуқларни қайд этиш мумкин?

Инсонни билиш борасидаги кўп асрлик саъй-ҳаракатларни бир ерга жамлаб, уларнинг орасидан узил-кесил ечилган деб ҳисоблаш мумкин бўлганларини ажратиб олсак, шак-шубҳасиз ютуқлар сони унча кўп бўлмайди. Улар орасида аввало шу далилни қайд этиш лозимки, инсоннинг пайдо бўлиши Ерда ҳаётнинг ривожланиши билан узвий боғлиқ бўлиб, у ўз ибтидоси ва муайян тарихига эгадир. Хусусан, 1982 йил Ватикандаги Рим Папаси фанлар академияси ташкил этган конгресс иштирокчилари – дунёга машҳур антропологлар, биохимиклар ва генетиклар ҳозирги замон табиатшунослигига таяниб, инсон ва ҳайвонот дунёси ўртасида яқин алоқа мавжуд, деган умумий хулосага келдилар.

Инсон ва уни қуршаган дунё тадрижий ривожланишини исботланган деб ҳисоблаш мумкин. Бу нафақат археология ва Ер геологик тарихи билан тасдиқланади, балки Ердаги ҳаётга доир ҳозирги тасаввурлардан ва умумий эътироф этилган «кенгайиб борувчи Олам» назарияси тушунтирадиган дунёдаги эволюцион жараёнлардан ҳам келиб чиқади.

Бироқ фан, айниқса генетика баъзан бизнинг аввалги тасаввурларимизни бутунлай ўзгартирадиган янги кашфиётлар қилишда давом этмоқда. Хусусан, жонли мавжудотларнинг биологик нусхаларини яратиш имкониятини берувчи клонлаш кетидан генетиклар, шов-шувга сабаб бўлган энг сўнгги хабарларга кўра, қадимги файласуфларнинг илгари фақат одатдаги тажрибага таянган ўлмайдиган одам йўқлиги хақидаги тахминий (индуктив) хулосани жиддий шубҳа остида қолдиришга қодир натижага яқинлашдилар. Жумладан, итальян олимлари сут эмизувчиларнинг қариш жараёнини P66SHC сифатида маълум бўлган алоҳида ген бошқаришини аниқладилар. Улар мазкур генни «назорат ости»га олиш ва шу тариқа синалаётган ҳайвонлар умрини популяция бўйича умрнинг ўртача узунлик кўрсаткичига нисбатан 35% га узайтиришга муваффақ бўлдилар.

Шунга қарамай, бугунги кунда жисмоний умрбоқийлик илмий нуқтаи назардан биологиянинг фундаментал қонунларига зид ҳисобланади. Бу қонунларга мувофиқ хужайраларнинг бўлиниш йўли билан кўпайиш қобилятининг сусайиб бориши инсон ҳаётини чеклайди. Хусусан, инсоннинг етук организми тахминан 50 000 миллиард хужайрадан иборат эканлиги аниқланган. «Одамда унинг умри мобайнида бир хужайра

авлодида кетма-кет бўлинишлар сони элликтагача бўлади. Бўлиниш жараёнлари маромини ҳисобга олганда, шуни тахмин қилиш мумкинки, инсон умрининг узунлиги (баъзи бир истисно ҳоллардан ташқари) 110 ёшдан ошиши мумкин эмас»¹.

Бироқ фан бир жойда тўхтаб тургани йўқ ва шу боис матбуотда вақти-вақти билан пайдо бўлаётган генетик олимларнинг ҳужайра қаришини тўхтатадиган моддани топиш, шунингдек организмда мазкур модданинг ажралишини бошқарадиган генни аниқлаш борасидаги уринишлари ҳақидаги хабарлар ўзига жиддий эътибор беришни талаб қилади.

Инсон нима ва унинг моҳияти қандай деган саволларга жавоб топиш учун йўл очадиган баъзи бир муҳим муаммоларнинг таърифланишини ҳам илмий тадқиқотларнинг шакл-шубҳасиз натижаси деб ҳисоблаш лозим. Уларнинг энг муҳими – инсоннинг келиб чиқиши, шунингдек онг, тил, ижод, ахлоқ, маънавият ва шу кабиларнинг табиатини аниқлашдир.

Кўрсатилган муаммоларни англаб етишга аҳд қилган ҳар қандай одам,

○ ҳаёт нима?

○ биринчи одам қаерда ва қачон пайдо бўлган?

○ инсон маънавиятининг табиати қандай?

○ Ерда инсон пайдо бўлишининг сабаби нимада?

○ бунда муайян мантиқ, қонуният, азалдан белгиланган муқаррарлик мавжудми ёки бунга қандайдир тасодиф, аномалия, кимнингдир хоҳиш-истаги сабаб бўлганми?

○ ҳаёт космик ҳодисами ёки фақат бизнинг сайёрамизда мавжудми?

○ инсон бутун Коинотдаги бирдан-бир ақлли мавжудотми?, каби масалаларни эътибордан четда қолдириши мумкин эмас.

Бу ва бошқа шунга ўхшаш масалалар ечимини топиш устида фалсафий тафаккур ҳам, илмий тафаккур ҳам тинимсиз изланади. Аммо табиатшунослик учун уларнинг аксарияти нафақат мушкул, балки ечиб бўлмайдиган, баъзи бир ҳолларда эса умуман очик масалалар ҳисобланади, чунки улар хусусида мавжуд билимлар шу қадар оз, юзаки ва муаммоларга тўлаки, бундай билимларга асосланган мулоҳазалар (бошқача мулоҳазалар умуман мавжуд эмас) ўзининг ишончлилиқ даражасига кўра тахминий хусусиятга эга бўлиши мумкин.

Аммо фан ўз кучини йўқотган, ёки, ҳали кучга тўлмаган жойда аниқ таърифлар, бир хиллаштирилган тил, ягона методология ва ишончли далиллар билан чекланмаган фалсафа ўзини эркин ҳис қилади. Бу муайян соҳа – антропологияда ўз ифодасини топади.

Фалсафа «боқий» масалаларни ўрганар ва бутун борлиқнинг дастлабки асослари ва муҳим қадриятларини аниқлашга ҳаракат қилар экан, у узил-кесил ечимлар ва шакл-шубҳасиз жавоблар олишга даъвогарлик қилмайди. Синовдан ўтказилган далиллар ва исботланган асосларнинг йўқлиги уни хижолатга солмайди, зеро фалсафа интуиция, ғойибона таъсир, илҳом, мантиқий кучга асосланган фаразлар, тахминлар, тўлдиришлар билан кифояланадики, бу унга мавжуд билимлар ва шаклланган тасаввурлар доирасидан четга чиқиб, аниқ исботланган илмий ечимга эга бўлмаган нарса ёки ҳодисани ўзгача тарзда, эркин тушунтириш имконини беради. Шу тариқа фалсафа инсонни билиш чегараларини кенгайтириб, уни нафақат юқорида даражага кўтаради, балки янги муаммоларни қўйиш имконини берувчи янгича ёндашувлар, ўзгача нуқтаи назарлар ва энг муҳими – эски муаммоларнинг янгича талқинлари билан бойитади.

Шу маънода С.Шерозийнинг «Инсон нимадан бошланади?», деган саволга ҳеч иккиланмасдан: «Инсон марҳумга мотам тутишдан бошланади», деб жавоб беради⁹. Дунёга келдиму, бозорга бордим, кафанни олдим, мазорга бордим¹⁰.

¹ Годфруа Ж. Что такое психология. – М.: 1996. Т. 2. – С.10.

⁹ Қаранг: Саъдий Шерозий. Рубойлар. –Т.: Шарқ, 1995. –Б.26

¹⁰ Саъдий Шерозий. Рубойлар. Рубойлар–Т.: Шарқ, 1995. –Б. 26

Шундай қилиб, ҳақиқий фалсафада муайян масалалар, айниқса инсон билан боғлиқ мураккаб масалалар хусусида бир хил фикрлаш ҳоллари кузатилмайди. Бундан фарқли ўлароқ, фанда бир фикрлилик у ёки бу муаммонинг узил-кесил ечими топилганидан далолат беради. Масалан, «абадий двигател»ни яратиш масаласи хусусида олимлар орасида тўла бир фикрлилик ҳукм суради: ҳозирги замон табиатшунослиги қонунларига мувофиқ бундай двигателни яратиш мумкин эмас. Аммо фандан фарқли ўлароқ, фалсафанинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у ҳар қандай ҳодисани ўрганиш ва тушунишда таяниладиган қадриятлар ва мўлжаллар тизимидан ташкил топади. Айни шу сабабли бу ерда у ёки бу файласуфнинг дунёни қандай тушуниши, унинг ҳаётга муносабати, айниқса, муҳим рол ўйнайди. У қайси аксиомаларни илгари суриши, қайси устуворликларни қайд этиши, нимани муҳим деб ҳисоблаши, нимага ишониши ёки ишонмаслигидан файласуфнинг бошқа нарсаларга бўлган тегишли муносабати, унинг умумий ва хусусий масалаларга доир фалсафий позицияси келиб чиқади.

Шундай қилиб, билимни умумий махражга келтириш анъанаси узоқ вақт ҳукм сурган фандан фарқли ўлароқ, фалсафа ҳар хил, шу жумладан бир-бирини истисно этадиган нуқтаи назарларни илгари суради, айни бир ҳодисалар ва объектларни тушунишга нисбатан ҳар хил ёндашувларни таърифлайди. Инсонни тушунишга доир турли-туман фалсафий концепцияларнинг кўплиги айни шу ҳол билан изоҳланади. Бу концепцияларда инсон азалдан дам умумий образ сифатида, дам ўз индивидуал борлигидаги муайян одам сифатида, дам бошқа одамлар, жамоа, жамият, инсоният билан, ниҳоят, табиат, космос билан узвий боғлиқ бўлган ақлли мавжудот сифатида талқин қилинади.

Инсоннинг кўп ўлчовлилиги. Шу билан бир қаторда инсонни ўрганишга нисбатан бошқа кўп сонли ёндашувларни ҳам қайд этиш мумкин бўлиб, уларнинг орасида «**интровертив**» ва «**экстрове́ртив**» ёндашувлар айниқса ажралиб туради.

Интровертив ёндашув инсоннинг онг, жон, руҳият, инстинктлар, нуқсонлар, фазилятлар каби муҳим хусусиятларини таҳлил этиб, уни «ичдан» тушуниш, англаб етишни назарда тутади. Бунда инсоннинг жисмоний ва маънавий моҳияти ҳақидаги фалсафий мулоҳазалар аксарият ҳолларда табиий фанларнинг эмпирик маълумотларига, авваламбор биология ва психология ютуқларига таянади, лекин баъзан мистика, эзотерика, оккультизм билан белгиланади. Бундай ёндашувлар айниқса немис антропологлари М.Шелер (1874-1928) ва А.Гелен (1904-1976), австриялик файласуф К.Лоренц (1903-1989) ижодига хосдир.

Экстравертив ёндашув инсонга назар ташлаш, унинг моҳиятини таҳлил қилиш гўёки «сиртдан» амалга ошириладигани, бунинг натижасида диққат марказидан унинг ижтимоий ва табиий моҳияти ўрин олади; тегишли мўлжалларга мувофиқ инсоннинг Худо, космос, универсум ва шу кабилар билан алоқаси таҳлил қилинади. Бу ерда фалсафа кўпинча тарих, социология, экология, теология билан иттифоқ тузадики, бу ҳол диний фалсафа вакиллари Н.А.Бердяев, С.Н.Булгаков, С.Л.Франк, Н.О.Лосский каби вакилларига кўпроқ хосдир.

Шундай қилиб, инсонни фалсафий тушуниш учун ягона асос мавжуд эмас, худди шунингдек бундай асос яқин келажакда пайдо бўлишига умид қилиш учун ҳам асослар йўқ. Ҳозирча фақат шуни қайд этиш мумкинки, диққат марказидан юқорида санаб ўтилганлардан қайси бири, чунончи: космос, табиат, Худо, жамият ёки бевосита инсон ўрин олганига қараб, фалсафа тарихида инсонни тушуниш билан боғлиқ масалаларни ҳал қилишда асос бўладиган турли фалсафий нуқтаи назарлар фарқланади. Уларнинг орасида космоцентризм, теоцентризм, социоцентризм ва антропоцентризм айниқса кенг тарқалган бўлиб, турли даврларда уларнинг ҳар бири ҳар хил кўринишда намоён бўлган, лекин

инсон муаммоларини ўрганувчи фалсафий концепцияларда доим у ёки бу тарзда мавжуд бўлган.

Шарқ фалсафасида инсон. Қадимги Шарқ, хусусан Хитой фалсафий тизимлари асосан **социоцентрик концепциялардан** иборат бўлиб, уларда инсон, одатда, жамият, социум билан узвий боғлиқ деб қаралади. «Идеал муносабатлар қонуни»га одамлар ўртасида, оила, жамият, давлатда риюя қилиш инсон ҳаётининг муҳим маъноси ҳисобланади; бунга жамиятда қабул қилинган меъёрлар, қоидалар, расм-русумлар ва шу қабиларга иззат-икром билан ёндашиш имконият яратади. Бошқача айтганда, инсон ўз шахсий ҳаётини доим жамият равнақи, камолоти билан ўлчаши лозим, хусусан, у кейинчалик оила ва давлатни такомиллаштиришга ҳаракат қилиш учун ўзини камол топтириши лозим. Шу маънода машҳур қадимги хитой файласуфи Конфуций (мил. ав. 551-479 йиллар)нинг фикрлари диққатга сазовор бўлиб, у шундай деб сабоқ беради: «қилмишларнинг асослари ва тамойилларини ўргансанг, яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги фикрларинг (ахлоқий билимлар) баркамолликнинг энг сўнгги даражасига етади. Ниятлар соф ва холис бўлса, қалб ростгўй ва самимий бўлади. қалб ростгўй ва самимий бўлса, инсон тўғри йўлга киради, камол топади. Инсон тўғри йўлга кирса ва камол топса, оилада тартиб ўрнатади. Оилада тартиб ҳукм сурса, халқларни бошқариш осонлашади. Халқларни бошқариш осонлашса, бутун дунё тинч-тотув яшайди»¹.

Қадимги ҳинд фалсафасига дунёнинг ички дунёсини биринчи ўринга қўйиш, яъни **антропоцентризм** ҳосдир.

Масалан, буддизмда нирванага эришиш инсон барча ниятларининг пировард мақсади деб эълон қилинади. Нирвана жоннинг шундай бир ҳолатики, бунда ҳар қандай майллар йўқолади ва ички уйғунлик юзага келади, мутлақо эркинлик ва ташқи дунёга қарам эмаслик туйғуси пайдо бўлади.

Қадимги ҳиндларнинг бошқа бир диний-фалсафий таълимоти – жайнизм нуқтаи назаридан инсон ўзининг маънавий моҳияти билан моддий моҳиятни назорат қилиш ва бошқаришга эришиш учун узоқ ва оғир йўл – жоннинг эркинлашуви йўлини босиб ўтиши лозим.

Марказий Осиё мутафаккирлари қарашларида инсонни назарий ақл бошқаради. Жумладан ал-Фаробий фикрича “Инсон шахсини шакллантирадиган, уни бошқа махлуқотлардан ажратиб турадиган ва унда инсоний хислатларни ривожлантирадиган нарса унинг фаол ақлидир Бу куч аввал- бошда фақат қобилиятдир бу қувват ўйлаш, мулоҳаза юритишга қобил, аммо ҳаётга тадбиқ этиш, яъни жорий қилишга қобил эмас”¹¹. Ақлни ҳаётга тадбиқ этиш учун, унга ташқи куч таъсир этиши керак, бу эса фаол ақлдир. Фаол ақл - мустақил қувват бўлиб, ўз моҳияти, Биринчи ва иккинчи ва бошқа сабаблар моҳияти ҳақида фикрлай олади. Айнан шу фаол ақл одам имкониятларининг ташқи воқеаларга таъсир этиши ва уни ривожлантиришга туртки беради. Фаробий таъбири билан “моддий ақлдан амалий ақлнинг юқорироқ пиллапоясига кўтарилади ва унинг фаол ақлга муносабати куёш билан кўзни солиштириландек бўлади”¹². Агар куёш бўлмаса, инсон нарсаларни кўра олмайди. Фаол ақл куёши инсон руҳи да пайдо бўлганидан кейин, ақлий қувват фаол ақлга қарайди. Инсон табиат гултожи, яъни ақлли мавжудод. Юсуф Хос Хожиб фикрича инсон дунёда абадий эмас, бу дунёга келган ҳар қандай одам вақти етгач кетади. Инсон умрининг қиммати неча йил яшагани билан эмас, қандай эзгу ишларни амалга оширганлиги, ҳаётда қолдирган изи билан белгиланади. У киши оламдан ўтгандан сўнг, бу дунёда ундан икки хил, бири ёмон, иккинчиси яхши

¹ Будда. Конфуций. Жизнь и учение. – М.: 1995. – С.139.

¹¹ Ал-Фаробий. Фозил шаҳар аҳолиси. -Т.: Шарқ, 1999.- Б. 69

¹² Ал-Фаробий Фозил шаҳар аҳолиси.-Т.: Шарқ, 1999 –Б.73.

деган ном қолади Инсон иложи борича ўзидан яхши ном қолдириши, яхши олқиш олиши лозим деб таъкидлаган

Умуман олганда, барча замонларда инсонда умумий асосни излаш билан банд бўлган Шарқ тафаккурига ҳозир ҳам инсонни ва унинг ташқи дунё билан алоқасини тушунишга нисбатан Ғарб фалсафасидагидан ўзгача ёндашув ҳосилдир. XX аср бошида ҳинд мутафаккири С.Вивекананда шундай деб ёзган эди: «Инсон табиатни ўзига бўйсундириш учун туғилади ва бу ўринлидир, аммо Ғарб «табиат» деганда фақат моддий, ташқи дунёни тушунади. Бу ташқи табиат ўзининг барча тоғлари, океанлари, дарёлари, ўзининг чексиз кучлари, чексиз ранг-баранглиги билан жуда улуғвор, лекин ундан ҳам улуғворроқ дунё борки, бу инсоннинг ички дунёсидир. У қуёш, юлдузлар, ер ва бутун моддий Коинотдан юксакроқ, бизнинг шахсий жажжи ҳаётларимизнинг тор чегарасига сиғмайдиган дунёдир. Ғарб одами ташқи дунёда «ўзиники» бўлганидек, бу ички дунёда Шарқ одами ҳам худди шундай «ўзиники»дир. Шу боис... Ғарб маънавий дунё нима эканлигини, худо нима эканлигини, инсон жони нима эканлигини билмоқчи, дунёнинг сири ва мазмуни нимада эканлигини англаб етмоқчи бўлса, у Шарқ оёқлари остига чўкиб қулоқ солиши керак. Ҳамонки дунё ҳозир маълум маънавий уйғонишга муҳтож экан, бунда у кучни Шарқдан олади»¹³.

Ибн Халдун фикрича, инсон табиатида эзгулик ва ёвузлик мавжуд. Агар одамлар ўз холига қўйилса ва инсонийлик руҳида тарбияланмаса, унда Худо неъматини қўлга киритиш камдан –кам кишига муяссар бўлади. Хайр ва шаёрр оралиғида қолиб, ҳар иккисидан бирини танлаш лозим бўлганида, унда шаррни танлайди, зеро инсон табиатида шаррга мойиллик кўпроқ. Адолатсизлик ва бошқаларга ҳужум қилиш инсонларга хос хислат. Шунинг учун жамиятда кишиларнинг бир-бирларига жабр қилмасликлари учун маърифатга эришмоқ зарур

Келтирилган сўзлар нафақат теран маънога эга, балки ҳозирги дунёнинг глобаллашуви ва ягона инсониятнинг шаклланиши нуқтаи назаридан алоҳида аҳамият касб этади.

Ғарб фалсафасида инсон. Шарқ тафаккурида инсонга нисбатан юқорида қайд этилган ёндашувлар билан бир қаторда табиат, космос муаммолари ҳам қадимдан муайян ўрин эгаллаб келади. Бунда инсонга улкан дунёдаги бир зарра сифатида қаралади. Аммо дунёга нисбатан космоцентриқ ёндашув антиқ фалсафа ривожланишининг илк босқичларига кўпроқ ҳосилдир. Дунёнинг мазкур талқинига мувофиқ биринчи ўринга Сукрот давридаёқ фалсафанинг диққат марказидан ўрин олган инсон ҳақида мулоҳаза юритиш учун ҳам тегишли замин ҳозирловчи дунё ва космос муаммолари чиқади.

Космоцентризм нуқтаи назаридан инсон аввало космоснинг бир қисми сифатида, «кичкина дунё» сифатида (Демокрит), баъзан жонли организм сифатида тасаввур қилинадиган макрокосм билан узвий боғлиқ бўлган микрокосм сифатида идрок этилади. Антиқ файласуфлар Коинотни ва унда мавжуд тартибни тушуниш орқали инсоннинг ўзини ҳам англаб етиш мумкин деб ҳисоблаганлар (Платон, Аристотель). Бунда тафаккур, билим, ақл-заковат ва донишмандлик муҳим рол ўйнагани боис, улар доим космоцентристлар томонидан юксак баҳоланган, инсон ва унинг қобилятларига баҳо беришда биринчи ўринга қўйилган.

Бундай қарашлар Европа фалсафий анъанасида V асргача, уларнинг ўрнини **теоцентризм концепцияси** эгаллагунга қадар кузатилади. Бу концепцияга мувофиқ ҳамма нарсани Худо белгилайди. Христианликнинг моҳиятини акс эттирувчи турли креационистик назарияларга кўра бутун дунё, шу жумладан жонли дунё (ўсимликлар, ҳайвонлар, инсон) дарҳол ва ўзининг мукамал кўринишида яратилган. Инжилнинг дунё

¹³ Вивекананда Свами. Философия йога. – Магнитогорск, 1992. – С.488-489.

олти кунда яратилгани ҳақидаги ривоятга асосланган бу нуқтаи назар европаликлар тафаккурида Дарвиннинг эволюцион назарияси пайдо бўлгунча, яъни XIX асрнинг ўрталарига қадар ҳукм сурди. Христианлар дунёсида диндор одамлар орасида у бугунги кунда ҳам амал қилмоқда.

Теоцентризм нуқтаи назаридан инсоннинг моҳиятини англаб етиш, масалан, қадимги юнон файласуфлари ёки кейинги материалистик фалсафий концепциялардаги каби оқилона фикрлаш йўли билан эмас, балки Муқаддас Китобда таърифланган ваҳийлар ёрдамида амалга оширилади. Бу ваҳийларни фақат Инжил ақидаларига эътиқод қилиш орқали тушуниб етиш мумкин. Теоцентризм нуқтаи назаридан эътиқод нуридан чароғон бўлган ақл дунёдаги илоҳий тартибнинг таркибий қисми саналган ва «Худонинг тимсоли» сифатида амал қиладиган инсоннинг ўзини эмас, балки унинг баъзи бир жиҳатларинигина аниқлашга ёрдам беради. Айни шу сабабли христианлик, Худони олий моҳият деб эътироф этадиган ва инсонга У яратган банда сифатида қарайдиган бошқа теоцентриқ фалсафий тизимлар каби, инсонни Худонинг ўзи сингари тагига етиш мумкин бўлмаган сир, жумбоқ деб эълон қилади.

Теоцентризм фалсафасини бошқа фалсафий нуқтаи назарлар – антропоцентризм ва космоцентризм сиқиб чиқара бошлаган **Уйғониш даври**да инсонга доир қарашларда жиддий ўзгаришлар юз берди. Ўрта асрларда инсон у ёки бу корпорация вакили сифатида амал қилган бўлса, Уйғониш даврида у ўзликни англаш туйғуси ва ижтимоий нуқтаи назари ўсиши натижасида ўз манфаатларини ифода эта бошлади. Инсон шахс сифатида камол топди. У ўзини ўз шахсий ҳаёти ва тақдирининг бунёдкори сифатида тобора кучлироқ англай бошлади. Инсон мустақилликка ва табиатни ўзига бўйсундиришга ҳаракат қилди, ўз ижодий имкониятлари чексиз эканлигига ишона бошлади. Мазкур қарашлар итальян файласуфи Пико делла Мирандоланинг «Инсон қадр-қиммати ҳақида сўз» деб номланган машҳур асарида ўз аксини топди. Тасвирий санъат, меъморчилик, ахлоқ, эстетика, адабиёт ва педагогикани яхши тушунадиган ҳар томонлама комил инсон ўша даврнинг идеалига айланди. Уйғониш даври бу идеалга тўла мос келадиган Леонардо да Винчи, Альберти Боттичелли, Рафаэль каби атоқли шахсларни дунёга берди.

Ўша давр фалсафасида инсонга бўлган қизиқишнинг кучайиши билан бир қаторда табиатга бўлган қизиқиш ҳам тикланди. Н.Кузанский, Ж.Брунонинг пантеистик концепциялари христианлар Худосини сиқиб чиқара бошлади. Юнонларнинг космоцентризм табиийцентризм сифатида қайта англаб етилди. Бунда антик файласуфларнинг марказида Ер жойлашган пировард космос ҳақидаги тасаввурлари чексиз ва марказсиз космосга ўрин бўшатди.

Бундай космос умумийроқ ва кенгроқ тушунча – «табиат» билан тенглаштирилади. Шундан бери у турли фалсафий тизимларда фаол ўрганилади. Хусусан, Маърифат даври фалсафасида фундаментал тушунчага айланади, Шеллинг ижодида марказий ўрин эгаллайди, шунингдек экологияга қараб мўлжал олувчи айрим ҳозирги фалсафий концепцияларда дунё ва инсонни тушунишда таянч нуқтаси ҳисобланади. Мазкур ёндашувга кўра инсон табиатнинг ажралмас қисми сифатида қаралади. Бундай қарашларнинг изчил тарафдорлари, масалан, XX асрнинг иккинчи ярмида ривожланган ижтимоий экология намояндалари эътиборни ҳаддан ташқари кенг қаратадиган табиатдан унинг муайян қисмига – инсон ўз ҳаёт фаолиятини амалга оширадиган биосферага қаратиш лозимлигини қайд этадилар ва бунда **антропоцентристик** қарашлардан воз кечиб, уларни биосфероцентризм билан алмаштиришни талаб қиладилар. Биосфероцентризмда фалсафий тадқиқотлар марказига инсон ўрнига табиатни қўйиш тақлиф қилинади ва шу тариқа табиат инсон эҳтиёжлари нуқтаи назаридан қаралмайди,

инсон моҳияти ва унинг эҳтиёжлари эса табиий қонунларни ва биосферанинг тадрижий ривожланиш тенденцияларини билиш нуктаи назаридан тадқиқ этилади.

Янги даврда инсон фалсафанинг диққат марказидан тушмади, лекин унга бўлган қизиқиш асосан, ижтимоий муносабатлардаги иштироки билан боғланди. Янги даврда инсонга билувчи субъект сифатида ёндашилди. Масалан, Декарт инсоннинг моҳияти, ўзига хос хусусиятини унинг тафаккури, фикрлаш қобилиятида кўрди. XVIII аср француз материалист файласуфлари (Дидро, Гольбах, Гельвеций, Ламетри) табиатшунослик ва механика соҳасида эришилган ҳайратомуз ютуқлар таъсирида инсоннинг жонини онг билан, танасини эса – автомат, машина билан тенглаштириб, уни механистик талқин қилдилар.

Буюк немис файласуфи И.Кант (1724-1804) инсонни тушуниш йўлида муҳим қадам ташлади. У инсон бетакрор мавжудот ва у ҳақда алоҳида фалсафий мулоҳаза юритиш мумкин, деб ҳисоблар эди. Айни вақтда, у «инсон учун мактаб бўлиб хизмат қиладиган маданият соҳасидаги барча муваффақиятларнинг мақсади ўзлаштирилган билим ва кўникмаларни амалга татбиқ этишдан иборатдир. Аммо бу билимлар татбиқ этилиши мумкин бўлган дунёдаги энг муҳим предмет инсондир, зеро у ўзи учун пировард мақсаддир»¹, деб қайд этади.

Дунёнинг бутун ранг-баранглиги орасида И.Кант табиатнинг турли, лекин бир-бири билан узвий боғланган уч даражаси: нотирик табиат, тирик табиат ва инсон табиатини фарқлади. Унинг фикрича, бу даражаларнинг ҳар бирида табиат ўз қонунларига, чунончи: нотирик табиат – механика қонунларига, тирик табиат – мақсадга мувофиқликка бўйсунди, инсон табиати эса эркинлиги билан тавсифланади. Айни вақтда у инсон табиатини қолган икки табиатга боғлаш ва улар орқали билиш мумкин эмаслигини таъкидлайди. Инсон табиатини фақат унинг эркинликдан келиб чиқадиган ўз қонунларига мувофиқ англаб етиш мумкин. Шундай қилиб, И.Кант инсон табиатнинг ундаги бошқа жонли ва жонсиз объектлар каби ўзига тўқ объекти ҳисобланиши ҳақидаги фикрни илгари суриш орқали инсонни ўрганиш учун янги имкониятлар яратди ва шу тариқа фалсафий билимнинг мустақил бўлими сифатида фалсафий антропологиянинг яратилишига йўл очди.

И.Кантдан кейин немис классик фалсафасида инсон асосан маданият дунёсини яратувчи маънавий фаолият субъекти сифатида, умумий идеал асос – рух, ақл манбаи сифатида тушунилди. Л.Фейербах (1804-1872) бу ёндашувга қарши чиқди. Ўша даврда объектив идеализм фалсафасида ҳукм сурган тушунчалар («ғоя», «рух»)га зид ўларок, у «инсон» категориясини илгари сурди. Фейербах инсонга тарихий маънавий ривожланиш маҳсули сифатида эмас, балки аввало биологик, ҳиссий-жисмоний мавжудот сифатида ёндашиб, ундаги табиий-биологик асосга мурожаат этди. Унда инсон Худо яратган банда эмас, балки табиатнинг бир қисми бўлиб, француз файласуфлари қайд этганидек механизм эмас, балки организмдир.

Айни шу сабабли Фейербах фалсафаси «антропологик материализм» деган ном олди. Унинг инсонга нисбатан ёндашуви шу билан тавсифланадики, инсондаги табиийлик ва ижтимоийлик материалистик монизм нуктаи назаридан тушунтирилади. Бу инсон бир вақтнинг ўзида нотирик ва тирик табиатнинг тадрижий ривожланиши маҳсули саналган биологик мавжудот сифатида ҳам, моҳияти ижтимоий муносабатлар билан белгиланадиган ижтимоий мавжудот сифатида ҳам қаралишини англатади.

XIX асрдан бошлаб Европа фалсафий тафаккури Ф.Шеллинг, А.Шопенгауэр, М.Штирнер, С.Кьеркегор, Ф.Ницше, Н.Бердяев, А.Бергсон каби файласуфларнинг саъй-ҳаракатлари билан инсон мавжудлигини индивидуал ва тарихий муайянлаштириш сари

¹ Кант И. Соч. Т. 6. – М., 1966.– С.351.

юз бурди. Ҳаёт, сезгилар, хошиш-ирода, иррационаллик тушунчалари махсус фалсафий таҳлил предметиға айланди ва кейинчалик экзистенциализм, интуитивизм ва персонализм фалсафасида ривожлантирилди.

Хусусан, экзистенциализм нуқтаи назаридан объектив дунё – бу аввало «инсон борлиғи» бўлиб, инсондан ташқарида дунё ҳақида бирон-бир гап айтиш мумкин эмас. Инсон борлиғи тўғрисида сўз юритиш ўринли бўлади, чунки инсон борлиқ хусусида саволлар беради, унинг мазмунини ташкил этган ҳолда уни бошдан кечиради, англаб етади.

Инсон муаммосига қисқача тарихий-фалсафий назар ташлаш XX аср бошига келиб фалсафада билимнинг янги мустақил соҳаси – инсон ҳақидаги таълимот, яъни фалсафий антропология вужудга келиши учун барча шарт-шароитлар яратилганини кўрсатади.

Фалсафий антропологиянинг вужудга келиши ва ривожланиши. Юнонча *sophia* – донишмандлик, *anthropos* – инсон ва *logos* – таълимот сўзларидан келиб чиққан «фалсафий антропология» атамаси этимологик жихатдан инсон ҳақидаги фалсафий таълимотни англатади. Фалсафий антропология инсоннинг алоҳида борлиқ манбаи сифатида келиб чиқиши, тадрижий ривожланиши ва мавжудлигининг ўзига хос хусусиятларига доир фалсафий қарашларни акс эттиради.

Юқорида қайд этилганидек, инсон ҳақидаги фалсафий таълимотлар қадимда вужудга келган ва бугун фалсафа тарихи орқали ўтади. Конфуций, Суқрот, Гераклит, стоиклар, киниклар, Августин, Фома, Форобий, Ибн Сино, А.Навоий, А.Жомий, Декарт, Руссо, Кант, Фейербах, Ницше ва бошқалар инсоннинг фалсафий, назарий образини яратиб, фалсафий антропология фалсафий билимнинг мустақил бўлими сифатида вужудга келиши учун замин ҳозирлади.

Шу маънода фалсафий антропологиянинг илк илдизларига XVIII аср француз материалистларининг асарларида дуч келиш мумкин. Аммо Кант, шунингдек, инсоннинг моҳияти муаммосини фалсафанинг «бирдан-бир, универсал ва олий» предмети даражасига кўтарувчи антропологик тамойилларни фалсафага киритган ва асослаб берган Фейербах саъй-ҳаракатлари билан фалсафий антропология мустақил фалсафий фан сифатида шакллана бошлади.

Фалсафий антропология XX асрнинг 20-йилларида асосан М.Шелер, А.Гелен, Х.Плеснер асарлари таъсирида узил-кесил вужудга келди. Хусусан, М.Шелернинг «Инсоннинг космосдаги ўрни» асарида инсон ҳақида фундаментал фан яратиш лозимлиги қайд этилади ва уни фалсафий билиш дастури таклиф қилинади. Муаллиф фикрига кўра, инсонни яхлит фалсафий билиш инсон борлиғининг турли жабҳаларига нисбатан олинган муайян илмий натижалар билан бирикиши лозим.

М.Шелер фалсафий антропология инсоннинг яхлит концепциясини яратиб, уни муайян илмий, фалсафий ва диний жихатдан англаб етишда бирлаштирувчи рол ўйнаши лозим, деб ҳисоблайди. У «Фалсафий антропологиянинг вазифаси инсоннинг барча ўзига хос монополиялари, ишлари ва амаллари: тил, виждон, асбоблар, курул... давлат, раҳбарлик, миф, дин, фан... инсон борлиғининг асосий структурасидан қандай келиб чиқишини аниқ кўрсатиб беришдан иборатдир»¹, деб қайд этади.

Фалсафий антропология фанининг моҳияти. Инсон ҳақидаги билимларни бирлаштириш лозимлиги хусусида Шелердан олдинроқ ҳам сўз юритилган эди. XIX аср ўрталарига келиб инсон ўта мураккаб структура эканлиги, уни фақат фалсафа ёки бошқа бирон-бир муайян фан методлари билан тўла англаб етиш мумкин эмаслиги, яъни инсон жамулжам ҳолда аниқ билим предмети бўла олмаслиги аниқ-равшан бўлиб қолди.

¹ Шелер М. Избранные произведения. – М.: 1994. –С. 187.

Шунингдек, айрим табиий фанлар, ҳар бири ўз соҳасида, вақт ўтиши билан умумийроқ хулосаларга келишни талаб этувчи салмоқли материал тўплади.

Бундай умумлаштиришга эҳтиёж Дарвиннинг эволюцион назарияси пайдо бўлиши билан айниқса бўртиб кўрина бошлади. Бу назария инсонга оид табиий-илмий тадқиқотларга кучли туртки берди, шунингдек материалистик фалсафий концепциялар ривожланиши учун кўшимча асос бўлиб хизмат қилди.

Мазкур ёндашув тарафдорлари инсон кўп ўлчовли ва муттасил ўзгарувчи мавжудот эканлигидан келиб чиқади. Гарчи унинг муҳим хусусиятлари минг йиллар мобайнида ўзгаришсиз қолаётган бўлса-да, улар инсоннинг моҳиятини тўла намоён этмайди. Бу ёндашув тарафдорлари инсон ўз олдига янги ва янги жумбоқлар қўяётган, ташқи дунёни, ўзининг ундаги ўрнини аниқлашга ҳаракат қилаётган, атроф муҳитни ўрганиш орқали уни ўз ихтиёрига кўра ўзгартирадиган фаол асос сифатида амал қиладиган микрокосм ҳисобланишига ҳам эътиборни қаратмоқдалар.

Бошқача айтганда, инсон бунёдкор ва айни вақтда маданият маҳсули, ўзини қолган жонли дунёдан фарқлаш имконини берувчи маънавият манбаидир.

Фалсафий антропология тарафдорлари инсоннинг мазкур талқинидан келиб чиқиб, бу фан изчил илмий қарашларни илгари суришга даъвогар бўла олмаслигини ва айрим фанлар: психология, социология, биология ва бошқа ижтимоий фанларнинг турли ёндашувлари ва хулосаларини синтезловчи инсон ҳақидаги билимлар тизимини яратишга қаратилиши лозимлигини қайд этмоқдалар. Уларнинг фикрича, бу фан ўз предмети сифатида инсон борлигини белгилайди, унинг моҳиятини ва ўзига хос хусусиятларини таҳлил этиб, шу тариқа инсоннинг ўзини ҳам, уни қуршаган дунёни ҳам фалсафа нуқтаи назаридан англаб етишга ҳаракат қилади. «Антропология ёки аниқроқ айтганда – антропологик онг нафақат онтология ва космологияга, балки гносеология ва билиш фалсафасига, ҳар қандай фалсафа ва ҳар қандай билишга замин яратади»¹.

XX асрнинг 60-70-йилларида фалсафий антропология шундай бир ғоявий ҳаракатга айландики, унинг доирасида олимлар инсоннинг ҳозирги ҳолатини назарий жиҳатдан англаб етиш ва талқин қилиш, унинг табиатига нисбатан янгича ёндашувни илгари суришга ҳаракат қилдилар. Бу даврда юз берган фан-техника тараққиёти ва инсоннинг ўз илмий ва амалий фаолияти натижалари учун жавобгарлик туйғусининг кучайиши фалсафий антропологиянинг ривожланишига кўшимча туртки берди. Шундай қилиб, у энди инсон ҳақидаги билимларнинг умумийроқ мажмуи – умумий антропологиянинг таркибий қисмига айланди. Бу фан турли-туман таълимотлар, концепциялар ва йўналишларни ўз ичига оладики, уларнинг орасида фалсафий йўналишдан ташқари биологик, теологик (диний), социологик, психологик, маданий (этнографик), структуралистик, педагогик ва бошқа йўналишларни қайд этиш мумкин.

Уларнинг ҳар бири, фалсафий йўналишдан фарқли ўлароқ, инсоннинг муайян бир томонини ёритади. Масалан, биологик антропология анатомия, физиология, ирқ ҳақидаги таълимот ва шу кабиларга таяниб, инсоннинг қолган барча тирик мавжудотлардан фарқини унинг жисмоний тузилиши нуқтаи назаридан аниқлайди. *Теологик антропология инсон ҳақидаги тегишли тасаввурларни уни Худо яратгани нуқтаи назаридан шакллантиради.*

Фалсафий антропология эса вазиятга яхлит ёндашади ва фанлараро хусусиятга эга бўлган хулосалар чиқаради.

Фалсафий билимнинг таркибий қисми сифатида фалсафий антропология ижтимоий фалсафа, ахлоқ, социология ва психология билан узвий боғлиқ бўлиб, улар билан биргаликда инсон ҳақидаги фанлар мажмуини ташкил этади.

¹ Бердяев Н.А. Смысл творчества. – М., 1989. – С.293.

3-мавзу: Инсонни фалсафий тушунишнинг ўзига хос хусусияти.

1. Инсон биосфера эволюциясининг зарурий босқичи.

2. Инсон – Гея элементи. В.И.Вернадский «инсониятнинг геологик роли» ҳақида.

3. Табиий экологик тизимларда инсоннинг ўрни ва аҳамияти.

Маълумки, инсон муаммоси фалсафанинг азалий муаммоларидан бири ҳисобланади. Юз йилча муқаддам инсон ҳаёти қандай ташкил этилиши лозим, деган савол кун тартибига қўйилади. Тарихийлик, маданий антропология ва эволюционизм тамойиллари асосида амалга оширилган тадқиқотлар натижасида қўлга киритилган ютуқлар билан инсон муаммосига нисбатан анъанавий ёндашувга қақшатқич зарба берилади. Инсон табиати ғоясидан инсоният тарихида қўплаб адолатсизликлар ва шафқатсизликларни оқлаш учун фойдаланилгани ҳам бунга ўз таъсирини кўрсатади. Турли сиёсий, мафкуравий ва бошқа хил воситалар билан «янги инсон»ни яратиш йўлидаги кўп сонли изланишлар ва вайронкор экспериментлар инсон буюм ёки ўзидан сиртдаги мақсадларга эришиш воситаси эмаслигини амалда намойиш қилди. Табиат мисли кўрилмаган даражада эксплуатация қилинаётган ҳозирги индустриал жамиятда инсон табиати ҳақидаги тасаввур айниқса мураккаб тус олади. Бундай жамиятда (ва шаклланаётган постиндустриал социумда) инсон ўзини муайян кучлар қўлида ўйинчок ҳис қилади. Буларнинг барчаси инсоннинг ўз-ўзига бўлган қизиқиши ортишига, инсон табиатига бўлган эътиборнинг кучайишига олиб келади. Шунинг самараси ўлароқ, бугунги кунда инсонни ўрганувчи фанлар жадал суръатларда ривожланмоқда. Хусусан, одам анатомияси чуқур ўрганилиши, жарроҳлар маҳорати юксак даражага кўтарилиши натижасида инсоннинг айрим аъзоларини сунъий йўл билан яратиш ва кўчириб ўтказиш имконияти пайдо бўлди. Инсон руҳияти, айниқса руҳий ва физиологик ҳолатларнинг ўзаро алоқаси ҳақида кўп сонли маълумотлар олинди. Индивидларнинг ижтимоий ҳолатини ўрганиш, шунингдек уларнинг маданий ва тарихий дифференциациясини аниқлаш борасида улкан ютуқларга эришилди. Ҳайвонлар ва инсон хулқ-атворидаги ўхшаш жиҳатлар ва фарқлар ўрганилди. Шунга қарамай ҳозирда мавжуд бўлган илмий билим инсон ҳақида тўла-тўқис тасаввур ҳосил қилиш имконини бермайди, зеро индивидларнинг экзистенциал ва маънавий эҳтиёжларини қондира олмайди. Тўпланган билим қаршисида инсоннинг ўз табиатини аниқлашга, ўз мавжудлигининг мазмунини англаб етишга бўлган интилиши кучайди. Айрим тадқиқотчилар инсон ҳаётининг мазмунини Коинот мавжудлигининг мазмуни билан боғламоқдалар. Натижада инсонни муайян универсум сифатида ёки бутун Коинотни, унинг барча даражаларини ўзида акс эттирган монада сифатида тасаввур қилиш билан боғлиқ бўлган масалалар вужудга келаётир. Ушбу бобда биз мазкур масалаларнинг айримларига батафсилроқ тўхталамиз.

Инсоннинг корпускуляр-тўлқинли табиати. Ҳозирги замон фани қўлга киритган ютуқлар инсоннинг озми-кўпми аниқ образини яратиш, унинг табиати ҳақидаги тўғри тасаввурга яқинлашиш учун мистик ва диний тажриба натижаларидан фойдаланиш зарурлигини кўрсатади. Улар қуйидаги эски, бироқ ўта муҳим масалаларга янгича қўз билан қараш имконини беради: «Инсон онгининг табиати қандай?», «Инсон табиатини тушунишда мистик ва диний тажриба қандай роль ўйнайди?», «Бизга маълум бўлган Коинотда инсон қандай ўрин эгаллайди?». Ф.Капра, Ж.Зукав, Д.Постл, В.Томпсон каби олимлар ўз тадқиқотларида ҳозирги замон физикаси ва шарқ фалсафаси ўртасидаги яқин алоқаларни ўрганиб, юқорида зикр этилган саволларга жавоб топишга ҳаракат

қиладилар¹⁴. Масалан, Ф.Капра шарқ тафаккурининг бир нечта йўналишлари (индуизм, буддизм, даосизм ва дзэн) билан янги физиканинг ажойиб кашфиётлари ўртасида мулоқотни бошлади ва самарали амалга оширди. Номлари зикр этилган олимларнинг ҳар бири физикадаги янги кашфиётлар Коинот табиати ва унинг инсон билан муносабати тўғрисида хулосалар чиқариш имкониятини беришини, бу хулосалар шарқнинг қадимги фалсафий ва диний таълимотлари билан уйғун эканлигини намоиш қилади.

Ушбу тадқиқотлар ҳозирги инсон ҳақидаги микротасаввурга кўрсатадиган таъсир уларнинг чегарасидан четга чиқади. Буни Ф.Капранинг «Физика даоси» китобидан олинган қуйидаги парча ҳам тасдиқлайди: «Ҳозирги замон физикаси жамият ҳаётининг деярли барча томонларига таъсир кўрсатади... Ишлаб чиқариш соҳасидан ташқари, бу таъсир инсон маданияти ва фикрлаш услубида, хусусан унинг Коинот хусусидаги қарашлари ва унга бўлган муносабатининг ўзгаришида ҳам сезилади... Масалан, субатом физикасидаги материя тушунчаси классик физикасидаги моддий субстанция ҳақидаги одатдаги тасаввурларга мутлақо зид. Айни шу гапни макон, замон, сабаб ва оқибат тушунчалари ҳақида ҳам айтиш мумкин. Нима бўлганда ҳам, бизнинг дунёқарашимиз замирида айни шу тушунчалар ётади ва улар бутунлай қайта кўрилган тақдирда бизнинг дунё ҳақидаги тасаввуримиз ҳам ўзгара бошлайди»¹⁵.

Инсон ўз концептуал аппаратини қайта кўриши лозимлиги ҳақидаги бу тасаввурлар ҳозирги замон фани билан Шарқ ва ғарбнинг қадимги мистик ва диний ҳақиқатлари ўртасидаги умумий муносабатни ўрганиш жараёнида юзага келувчи ғоялар билан мувофиқ келади¹⁶. Макродунё ҳодисалари қобиғидан ташқаридаги универсал борликни намоён этувчи квант назарияси инсайтлари бунинг ёрқин далиллари билан ҳисобланади. Ф.Капра бу ҳақда шундай деб ёзади: «Квант назарияси оламнинг фундаментал яхлитлигидан далolat беради ва биз дунёни алоҳида «қурилиш ғиштлари»га ажратишимиз мумкин эмаслигини намоиш қилади. Моддани ўрганар эканмиз, биз мустақил таркибий элементларни эмас, балки яхлит бир бутун нарсанинг турли қисмлари ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг мураккаб тизимини кузатишимиз мумкин. Кузатувчи инсон кузатиш жараёнлари занжирида охириги бўғин ҳисобланади... Атомлардан таркиб топган воқеликни ўрганишда дунё ва шахс, кузатувчи ва кузатилаётган объектнинг картезианча таснифига амал қилиш ўринли бўлмайди. Атом физикасида табиат ҳақидаги ахборотни маълум қилиш ва айни пайтда ундан четда қолиш мумкин эмас»¹⁷. Демак, воқеликни кузатиш ва айни пайтда уни ўзгартирмаслик мумкин эмас. Маълумки, Шарқнинг қадимги мутафаккирлари кузатувчи ва кузатилувчининг фундаментал яхлитлигини, инсон табиатни ўрганиши жараёнида уни ўзгартириши муқаррар эканлигини қайд этганлар.

Дунё замирида Гейзенбергнинг номуайянлик тамойили ётувчи квант назарияси доирасида тавсифланганида барча элементлар, шу жумладан инсон корпускуляр-тўлқинли дуализмга эга бўлади. Бинобарин, инсоннинг корпускуляр-тўлқинли табиати тўғрисида сўз юритиш мумкин, зеро инсон Коинотдан алоҳида мавжуд бўлмайди. Коинот эса инсондан алоҳида мавжуд бўлмайди. Ф.Капра ушбу ягоналикни яна бир қарра эслатади: «Биз субмикродунёга теран назар ташлар эканмиз, ҳозирги замон физиги шарқ мистиги каби дунёга бир-бири билан ўзаро таъсирга киришувчи ва тинимсиз ҳаракат қилувчи ажралмас элементлардан таркиб топган тизим сифатида қараш лозимлигига ишонч ҳосил қиламиз. Бунда кузатувчининг ўзи ҳам мазкур тизимнинг ажралмас қисми ҳисобланади»¹⁸. Бу ҳолда дунё (Коинот) қаршимизда инсон интеграл таркибий элементи

¹⁴ Қаранг: Капра Ф. Дао физики. – СПб., 1994; Zukav G. The dancing \Vu Li masters. N.Y. 1979; Postle D. Fabric of the Univers. N.Y., 1976.

¹⁵ Капра Ф. Дао физики. – СПб., 1994. – 12-б.

¹⁶ Қаранг: Needleman J. A sense of cosmos. N.Y., 1965.

¹⁷ Капра Ф. Дао физики. – СПб., 1994. – 60-б.

¹⁸ Ўша ерда. – 20-б.

хисобланувчи тизим сифатида гавдаланади. Табиат «тўлқинлари» ва «квантлари»дан биз «кузатувчи» ва унинг «онги» сари ҳаракатлансақ, «физика психологиянинг тармоғига айланади»¹⁹. Ушбу фикр замирида бир қатор физикалар (А.Эддингтон, С.Сираг ва бошқалар)нинг табиат пойдевори ақлдир, деган ғояси ётади.

Декартнинг бир кўниккан инсон образидан фарқли ўлароқ, инсоннинг корпускуляр-тўлқинли табиати образи анъанавий психологияда қўлланилмайди. Бунинг қадимда машҳур бўлган ва ҳозирги замон фанида олинган кўп сонли далиллари мавжуд. Патанжали ўзининг машҳур (тахминан милoddан аввалги 200 йилда яратилган) «Йога Сутра» асарида инсон ақлидан ўтувчи тафаккур тўлқинларининг узлуксиз оқими (ҳозирги психологлар уни ақл «ассоциациялари» оқими деб атайдилар) муаммосини муҳокама қилган эди. Шарқ фалсафий тафаккури контекстида тафаккур тўлқинлари инсон руҳияти тўлқинлари, яъни материя ва энергия каби Коинот билан узвий бўлган «универсал тўлқинлар» ҳисобланади. Шунини қайд этиш лозимки, бу ерда гап руҳиятнинг аниқ мўлжалли хусусияти ҳақида боради: Шарқ тафаккури йўналишларининг аксариятида медитация ягона универсумнинг ақлини «ягона чексизлик»жа ёки руҳиятнинг соф мўлжалига киритиш учун концепцияни ривожлантириш воситаси сифатида қаралади. Дарҳақиқат, Патанжалининг ўзи ҳам йогани «ақлда тафаккур тўлқинларини бошқариш» сифатида тавсифлайди²⁰.

Шу нуқтаи назардан олиб қараганда, сўнгги йилларда инсон индивидининг «корпускуляр-тўлқинли» табиатини ўрганиш билан шуғулланувчи релятивистик квант психологияси вужудга келгани табиий бир ҳолдир. Ушбу психология назариясига кўра, инсон хулқ-атвори ва тафаккури (дунёнинг лапласча классик манзарасидаги каби) олдиндан аниқ белгиланмайди, балки эҳтимолий хусусиятга эга бўлган қонуниятларга бўйсунди. Сўнгги зикр этилган омил инсон табиатининг «руҳий», «тўлқинли» томони билан боғлиқ, яъни эҳтимол тутилган ҳаракатга мойиллик замирида инсоннинг «тўлқинлар кучи билан йўлга солинадиган машқ қилиш қобилияти»²¹ (бу ерда гап медитация амалиёти ҳақида боради. – Муаллиф) ётади. Бу инсон хулқ-атворини (ва тафаккурини) олдиндан аниқ башорат қилиш мумкин эмаслигини, унга тўлқинли табиат хос эканлигини англатади. Айни пайтда инсон табиатининг «тўлқинли» ва «корпускуляр» томонларини инобатга олувчи релятивистик квант психологияси индивидни соф нисбий атамаларда ўрганиши лозимлиги назарда тутилади (хусусан, эркак ва аёлни ажратиш, эркаклар ва аёллар тафаккурини бир-биридан фарқлаш мумкин эмас).

Сўнгги йилларда утказилган тадқиқотларнинг натижалари мия фаолияти квант қонунларига мувофиқ амалга оширилишини кўрсатади. Бундай имконият таҳлили миянинг онгли фаолияти иккинчи даражали хусусиятга эга эканлиги ва одатдаги мантиққа бўйсунушидан, унинг онгсиз фаолияти эса асосий бўлиб, квантча мантиққа мувофиқ амалга оширилишидан далолат беради. Онгда туғилладиган турли фикрлар ва тасаввурлар мия фаолиятини аниқ акс эттирмайди. «Онги ишга тушганида хулосалар ва қарорларда муайян тартибсизлик юзага келади ва у квант механикаси ўлчовларидаги тартибсизликни эслатади»²².

Е.Уокер мия ишининг таҳлили учун квант механикаси тамойилларидан фойдаланишга ҳаракат қилади. Миядаги асосий квант-механик жараёнлардан бири сифатида у таъсирланишларнинг синапслар бўйлаб нейроннинг таянч нуқталарига ўтишини ажратади. Синапснинг конкрет физик шароитларини ўрганар экан, Е.Уокер таъсирланишларнинг синапсга ўтиши квант механикасининг «туннель эффекти»га ўхшаш

¹⁹ Zukav G. The dancing \Vu Li masters. N.Y. 1979. – 56-б.

²⁰ Қаранг: The metaphors of Consciousness. – N.Y., 1981. – 430-б.

²¹ Ўша ерда. – 432-б.

²² Электромагнитные поля в биосфере. Под ред. Красногорской. – М., 1984. Т. 2. – 175–176-б.

бўлиши лозим, деган ғояни илгари суради. У амалга оширган ҳисоб-китоблар ҳам мазкур гипотеза фойдасига гувоҳлик беради²³.

Аммо айрим синапслар фаолиятнинг бундай квант-механик талқини яхлит мия ишини тушунтириб бера олмайди, у ёки бу синапс иши тўғрисида ахборот узатишни қайси омил амалга оширади, деган саволга жавоб бериш учун имконият яратмайди. Тадқиқотчи синаптик узатиш тизимини бошқаришни таъминловчи информацион таъсирнинг физик асосини топиш йўлида изланиш олиб боради. Унинг таҳлили синапсларда турли хил ахборот узатишни таъминловчи иккита жараён мавжуд бўлиши лозим, деган хулосага келиш имконини беради. Бу жараёнлардан бири яқин масофага (тахминан 200 А) ахборот узатиш билан боғлиқ; у синаптик «туннель эффекти» таъсирида юз беради. Иккинчи жараён ўз мияси доирасида ахборот узатишни таъминлайди. Е.Уокер инсон онгли фаолиятининг вужудга келиши ва яхлит хусусиятини айна шу бошқарувчи омил билан боғлайди.

Синапслар фаолиятини, яъни яқин масофага ахборот узатишни таъминловчи жараёнлар анча аниқ моделлаштирилган. Бошқарувнинг иккинчи, янада юксакроқ даражаси ишини таъминлаш учун масъул бўлган физик жараёнларга келсак, Е.Уокер ушбу даража муаммосини туннель эффектини узоқ масофаларга (тахминан 100 мм) модификациялаш йўли билан ечишга ҳаракат қилади. Ушбу тасаввурга кўра, ахборот узатиш учун бутун мия бўйлаб тақсимланган, ахборотни бир синапсдан бошқасига узатишга хизмат қиладиган оралиқ молекулалар (РНК)дан фойдаланилади. Мия ишини моделлаштиришга нисбатан бундай ёндашув Е.Уокерга миянинг беш аниқ параметрини ҳисоблаш имкониятини беради. Ушбу ҳисоб-китоб натижалари экспериментал ўлчашларнинг натижалари билан мувофиқ келади. Аммо Е.Уокер назарияси унинг бош мақсади – онг моделини яратиш имкониятини бергани йўқ. У онг функциясини амалда кузатиш мумкин бўлмаган ва шу туфайли ҳам онгли фаолиятнинг физик моделини яратиш учун асос функциясини бажара олмайдиган баъзи бир «яширин параметрлар»га юклаш билан кифояланди. Амалда Е.Уокер мияда юз берувчи айрим биологик жараёнлар моделини яратди. Е.Уокер моделини аниқ текшириш унинг ёрдамида мия баъзи бир параметрларининг ҳолатини башорат қилиш мумкинлигини аниқлаш имконини берди. Бу мияда квант-механик жараёнлар юз беришидан ва инсон табиати таҳлиliga тўлқинли ёндашув реал асосга эга эканлигидан далолат беради.

Биологик объектларни ўрганишнинг радиоэлектрон методлари қўлланиладиган лабораторияларда ўтказилган экспериментал тадқиқотлар ҳам инсоннинг корпускуляр-тўлқинли табиатига ишора қилади. Ушбу тадқиқотларнинг натижалари ҳар қандай биологик объект атрофида унинг ҳаёт фаолияти таъсирида биологик тизим ҳақида ахборот берувчи физик майдонларнинг мураккаб манзараси ҳосил бўлишини кўрсатади. Бундай майдонлар саккиз хил бўлади:

- электромагнит тўлқинларнинг инфрақизил диапазонида иссиқлик тарқалиши, атмосферанинг «шаффофлик дарчаси» орқали унинг ўтиши;

- ички аъзоларнинг температураси ва вақт ритмлари ҳақида ахборот берувчи радиоиссиқлик тарқалиши;

- тебранишлар частотаси секундига нолдан мингтагача бўлган, тана хужайралари билан тўсиладиган паст частотали электр майдонлар;

- айна шу частоталардаги магнит майдонлар, улардан мия фаолиятини ўрганиш учун фойдаланилади;

²³ Қаранг: Walker H. The nature of Consciousness // Mathematical bio-sciences. – N.Y., 1970. – 131–178-б.

- ички аъзолар, мушаклар ва ҳоказолар инфратовуш диапазонида фаолият кўрсатганида пайдо бўлувчи акустик сигналлар;

- молекулалар ва хужайралар даражасида мавжуд манбалар билан боғлиқ бўлган юқори частотали шовқинсимон акустик сигналлар;

- организмдаги биокимёвий реакциялар таъсирида электромагнит тўлқинлар оптик спектрининг яқин инфрақизил ва яқин ультрабинафша диапазонларида пайдо бўлувчи биолюминесценция сигналлари;

- инсон ҳаракатланганида уни куршаган муҳит ва организм ўртасида моддалар алмашинуви таъсирида юз берувчи мазкур муҳит таркиби ва физик-кимёвий хусусиятларининг ўзгариши²⁴.

Жисмдан ташқаридаги бу ва бошқа майдонларнинг барчаси сезиларли даражада ностационардир. Улар инсоннинг психофизиологик ҳолатларига қараб вақтда тез ўзгаради. Ушбу майдонларни ўрганишда организм ўзини ўзи бошқариши ҳамда биологик, геофизик ва бошқача хусусиятга эга бўлган ташқи таъсирлар билан ҳисоблашиш талаб этилади. Буларнинг барчаси индивид-шахс физик тузилиши, унинг табиий хоссаларининг фундаментал асосларини намоён этади.

Шундай қилиб, инсон (бошқа ҳар қандай биологик тизим каби) корпускуляр-тўлқинли табиатга эга. У икки қисмдан, аниқроқ айтганда, атом-молекуляр структурани ўзида ифодаловчи анатомио-геометрик компонент ва (ҳеч бўлмаса назарий даражада) бутун Коинот бўйлаб тарқалган майдонлардан иборат. Ушбу тасаввур инсоннинг тўлқинли хусусиятига янгича кўз билан қараш имкониятини беради. Инсоннинг корпускуляр-тўлқинли табиати инсон жони ҳақидаги тасаввурлар тарихига бутунлай янгича нуқтаи назар билан ёндашиш, инсонни ҳамisha ташвишга солиб келган, инсоннинг космик мезонига қараб мўлжал олувчи дин ва фандан уйғун ўрин олган ўлим ва умрбоқийлик муаммосининг янгича талқинини илгари суриш учун имконият яратади.

К.Циолковскийнинг «гомо космикуси». ХХI аср бошида инсон феноменини «Мен ва Коинот» фундаментал ижтимоий ва ахлоқий муаммоси контекстидан ташқарида тушуниш мумкин эмас. Айни ҳол давримизнинг оламшумул муаммоларини ечиш зарурияти ҳамда инсон мавжудлигининг деярли барча соҳаларини қамраб олган космизация жараёни билан боғлиқ. Юқорида зикр этилган муаммонинг долзарб тус олишида атоқли рус олими К.Циолковскийнинг «космик фалсафаси» ҳам улкан роль ўйнайди. Унинг илмий мероси фан-техника тараққиётининг етакчи йўналишларидан бирининг назарий пойдевори ҳисобланади ва айни пайтда космосни ўзлаштиришнинг бир қатор ижтимоий-фалсафий, ахлоқий ва дунёқарашга доир муаммоларини кўтаради.

Шу нарса диққатга сазоворки, олим ўз асарларида н्यूтонча механика чегарасидан четга чиқмасдан, уларда улкан ижодий имкониятларни мужассамлаштиришга муваффақ бўлган. Буни фалсафанинг «абдий» муаммоларига нисбатан К.Циолковскийнинг ноанъанавий ёндашуви билан изоҳлаш мумкин бўлса керак. Ушбу ёндашув К.Циолковскийга ғояларни техникада гавдалантиришнинг самарали усуллари кешф қилиш имконини беради. Шу маънода баъзи бир олимларнинг К.Циолковский «космик фалсафаси» ҳозирги илмий тасаввурлар билан мувофиқ келмайди²⁵, деган фикрига қўшилиш мушкул. Дунёнинг илмий манзараси ўзгариши мумкин ва лозим (бу илмий изланиш табиатига хос), бизни эса К.Циолковский «космик фалсафаси»нинг эвристик имкониятлари қизиқтиради.

²⁴ Қаранг: Вестник АН СССР. 1983. № 8.

²⁵ Қаранг: Семенова Г.С. Вступительная статья «Русский космизм» // Русский космизм: Антология философской мысли. – М., 1992. – 28-б.

Энг янги фанда инсоннинг Коинотдаги ўрнини ёритувчи ва космосда ҳаёт ва ақлнинг турли шакллари мавжудлиги ҳақидаги фаразларга муайян муносабатни акс эттирувчи антроп космологик тамойилдан фойдаланилади. Бу тамойилни К.Циолковский космобиолог А.Чижевский билан суҳбатда илгари сурган эди²⁶. Таниқли физик олимлар С.Хокинг ва Ж.Уилер Коинотни «лойихалаш»да инсоннинг роли ҳақидаги ўз мулоҳазалари учун таянч нуқтаси сифатида айнан антроп космологик тамойилни танлайдилар (ушбу мулоҳазалар Коинот ва инсониятнинг ривожланиш имкониятларини таҳлил қилишда яхши самара беради). Ўз-ўзидан ривожланувчи тизимларнинг (Коинот шундай тизимларга киради) хусусияти шу билан белгиланадики, уларда вужудга келувчи янги структуравий даражалар ўзидан олдинги даражаларни бошқара бошлайди, икки томонлама алоқа тамойилига мувофиқ уларни фаол ўзгартиради. Бинобарин, космик цивилизациялар (К.Циолковский таъбири билан айтганда «янги космик одам») ўз амалий фаолиятида Коинотнинг у ёки бу хоссаларини «лойихалаш»да ўз мақсадлари ва эҳтиёжларидан келиб чиқиб иштирок этиши мумкин. Табиийки, бу тахминлар қай даражада тўғри эканлигини фақат келажак кўрсатади.

Шуни қайд этиш лозимки, К.Циолковскийнинг «космик фалсафаси»га асосланган прогнозлар ҳозирги замон одамнинг маънавий дунёсига маълум даражада таъсир кўрсатади, унинг тафаккури ва хулқ-атворини йўлга солади. Барча космик дастурлар замирида К.Циолковскийнинг ракета техникасига доир асарлари ётади, аммо бу асарлар фалсафий-ахлоқий дастурда баён этилган фалсафий ғояларни рўёбга чиқариш йўлларини топишга хизмат қилади. Ушбу дастур таркибидан К.Циолковскийнинг қуйидаги асосий фалсафий муаммоларга доир мулоҳазалари ўрин олган: космоснинг космик цивилизациялар мавжудлик соҳаси, уларнинг билиш фаолияти ва амалиёти майдони сифатидаги «мазмуни», инсоннинг космосдаги ўрни тўғрисида; тарих ва инсон ҳаётининг мазмуни ва мақсадлари, бахтли келажакни яратиш йўллари, инсон ахлоқининг мазмуни ва асослари тўғрисида.

К.Циолковский концепциясининг ўзига хос жиҳати шундаки, у космосга қараб мўлжал олади: «Инсоният тақдири Коинот тақдири билан боғлиқ. Шу сабабли ҳар бир ақлли жонзот Коинот тарихи билан ҳамнафас бўлиши лозим. Бундай кенг дунёқараш боши берк кўчага олиб кириши мумкин»²⁷. Ушбу нуқтаи назар XIX ва XX асрлар чегарасида жаҳон фалсафий тафаккурида илгари сурилган эди (бунда А.Умовнинг инсоният – космосдаги негаэнтропия омили, деган тавсифи ёки В.Вернадскийнинг ноосфера тўғрисидаги таълимоти мисол бўлиши мумкин). Аммо энг мукамал ва ҳар томонлама ишлаб чиқилган «космик фалсафа» тизимини айнан К.Циолковский яратган. Мазкур фалсафадан инсоннинг бевосита космик фаолияти даврида пайдо бўлган бир қатор ғоялар, муаммолар ва концепцияларни ечишда фойдаланилиши мумкин.

К.Циолковский дунёни табиий ва ғайритабиий соҳаларга ажратишга асосланган ҳар қандай диний тасаввурларга қарши чикувчи монистик дунёқарашни қўллаб-қувватлайди. У «космик фалсафа» фундаментал қоидаларининг материалистик хусусиятига урғу беради: «Мен – соф материалистман, материядан бошқа ҳеч нарсани тан олмайман»²⁸. Дарҳақиқат, К.Циолковский Коинотда мавжуд битта субстанция ва битта куч – материяни тан олган. «Ушбу синтез ва таҳлил ходисалари таъсирида материянинг абадий айланма ҳаракати юз беради»²⁹. К.Циолковский космосни чексиз ва мураккаб механизм деб ҳисоблайди. Унинг фикрига кўра, физика, кимё ва биология моҳият эътибори билан механикани ўзида ифодалайди. Бироқ Циолковскийнинг тасаввурларини

²⁶ Қаранг: Чижевский А.Л. Теория космических эр // Гиринок Ф.И. Русские космисты. – М., 1990.

²⁷ Циолковский К.Э. Необходимость космической точки зрения. 1934 //Архив АН СССР.

²⁸ Циолковский К.Э. Монизм Вселенной // Русский космизм: Антология философской мысли. – М., 1992. – 264-б.

²⁹ Циолковский К.Э. Научная этика. – Калуга, 1930. – 15-б.

сўз-сўз тушуниш ва соф механистик руҳда талқин қилиш ярамайди. Гап шундаки, унинг фалсафаси баъзи ҳолларда унча аниқ ифодаланмаган кўп сонли ғоялар ва таклифларни ўз ичига олади. Боз устига, К.Циолковский Коинотнинг «мазмуни» нимада, деган саволга жавобнинг йўқлигини эски, механистик материализмнинг камчилиги деб ҳисоблайди ва уни баъзан панпсихизм, гилозоизм ва буддизм ғоялари ёрдамида бартараф этишга ҳаракат қилади. Унинг айрим асарларида теософик ва ҳатто мистик хусусиятга эга бўлган фикр-мулоҳазаларга ҳам дуч келиш мумкин. Хуллас, К.Циолковскийнинг «космик фалсафаси» ўта мураккаб ва зиддиятларга тўла таълимотдир.

Инсон ва космоснинг ягоналиги ғояси К.Циолковский концепциясининг ўзагини ташкил қилади. Унинг ўзига хослиги шу билан белгиланадики, олим инсон ва космоснинг ягоналиги ҳақида гапирар экан, ҳар доим ушбу ғоянинг ижтимоий-ахлоқий ва гуманистик жиҳатларини назарда тутди. Мазкур ғояни фалсафий даражага кўтарар экан, К.Циолковский ҳаёт ва ақл моддий дунёнинг фундаментал атрибутларини ўзида ифодалайди, деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, космик эволюция жараёнлари ижтимоий ақлли жонзотлар турли даражада мукамал кўринишда пайдо бўлишини тақозо қилган. Ижтимоий организмларнинг чексиз жараёни жамиятнинг ҳар бир аъзоси умрини сезиларли даражада узайтириш имконияти билан белгиланади: у тасаввур қилиб бўлмайдиган даражада узоқ бўлиши мумкин³⁰.

Инсон ва космоснинг ягоналиги ғоясининг муҳим жиҳати К.Циолковскийнинг космоснинг «сабаби» ва «мазмуни» тўғрисидаги мулоҳазаларида намоён бўлади. «Дунё ҳар доим мавжуд бўлган, мавжуд ва бундан буён ҳам мавжуд бўлади, десак ва бундан уёғига ўтишни истамасак, нима учун ҳамма нарса айнан шундай кўринишда намоён бўлади, нима учун табиатнинг айнан шундай қонунлари мавжуд, деган саволлардан қочиб кутула олмаймиз... Бунинг бирон-бир сабаби бўлиши керак, умуман дунёнинг ҳам ўз сабаби бўлиши лозим»³¹. Гарчи К.Циолковский ўзининг илк асарларида ушбу биринчи сабабни Худо билан айнишлаштирган бўлса-да, кейинчалик мазкур муаммони у бутунлай бошқача талқин қилган, аниқроқ айтганда, «космоснинг яратилиши» ғоясидан бутунлай воз кечган ва биринчи сабабни пантеизм руҳида тушунган.

К.Циолковский нима учун дунё айнан шундай, деган саволга қуйидагича жавоб беради: *ҳамонки инсоннинг мавжудлиги тасодифий эмас, балки космос билан узвий экан, биз биладиган бу космос бошқача бўлиши мумкин эмас*³². Умуман олганда, бу тезис юқорида айтиб ўтилган антроп космологик тамойилнинг мазмунини ташкил этади. Айни пайтда К.Циолковский ҳаёт ва ақлнинг бошқача шакллари яратишга қодир бўлган ўзга «дунёлар» мавжудлиги ҳам эҳтимолдан холи эмас деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, бундай дунёларга ҳам, агар улар мавжуд бўлса, ўз космоси билан узвийлик хосдир. К.Циолковский космоснинг «маъноси» тўғрисида мулоҳаза юритар экан, агар Коинот органик, ақлли ва ҳис қилувчи жонзотларга тўла бўлмаса, у қандай маънога эга бўлар эди, деган саволни ўртага ташлайди ва унга ўзи бу «маъно» космоснинг структурасига ва унда юз бераётган эволюция жараёнларига таъсир кўрсатишга қодир бўлган ўта ривожланган цивилизацияларнинг пайдо бўлиши билан белгиланади³³, деб жавоб беради.

Инсон ва космоснинг ягоналиги муаммосининг бошқа бир муҳим жиҳатини К.Циолковский ўзининг эволюцион ғоялари билан боғлайди. Унинг фикрича, моддий Коинотнинг тадрижий ривожланувчи объектлари ўзига хос хусусиятларга эга бўлган атомлардан иборатдир. Бир томондан, атом чексиз кичик моддий заррани ўзида

³⁰ Қаранг: Циолковский К.Э. Космическая философия // Русский космизм: Антология философской мысли. – М., 1992. – 238-б.

³¹ Циолковский К.Э. Этика и естественные основы нравственности. 1902— 1903// Архив АН СССР. – 93-б.

³² Циолковский К.Э. Простые мысли о вечности материи и чувства. – М., 1933. – 13-б.

³³ Қаранг: Урсул А.Д., Школенко Ю.А. Социально-философские проблемы освоения космоса // Философия, естествознание, современность. – М., 1982. – 23-б.

ифодалайди, бошқа томондан эса – сезиш қобилиятига эга бўлади: «Материянинг ҳар қандай атоми ўзини қуршаган муҳитга мос равишда сезади. Юксак даражада уюшган мавжудотлардан ўрин олар экан, у аини шу мавжудотлар ҳаёти билан яшайди, ёқимли ва ёқимсиз нарсаларни ҳис қилади, ноорганик дунёга тушиб қолганда эса, у гўё уйқуда, ҳушсизлик ҳолатида, йўқликда бўлади»³⁴. Умуман олганда, *бутун Коинот жонли структура ҳисобланади ва шу боис у ҳиссий идрок этиш қобилиятига эгадир*.

Эволюция жараёнида материя инсонни яратар экан, бундан ўз ривожланиш жараёнининг юксак даражасига кўтарилишнигина эмас, балки инсон ёрдамида ўзини ўзи англаб етишни ҳам кўзлайди. Коинот ўз мақсадига эришиш – фикрлаш ва сезиш қобилиятлари чексиз бўлган инсонни яратиш йўлида изчил ҳаракат қилади. Ушбу мақсадга эришиш учун табиат модданинг молекуляр структурасидаги ўзининг улкан имкониятларини ишга солади. Бир неча миллиард йил давом этган бу жараён ақлни лол қолдирадиган қобилиятлари сон-саноксиз ҳужайралар фаолияти билан боғлиқ бўлган инсон мияси пайдо бўлиши билан тугайди. Нега, нима учун қабилидаги саволларни бериш инсон миясининг энг ғаройиб қобилиятларидан бири ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда, инсон шакл-шамойилидаги материя ўз мавжудлигининг маъно ва мазмуни тўғрисидаги саволни ўртага ташлайди ва унга жавоб олишга ҳаракат қилади. Дунё ҳақида тўлақонли тасаввур ҳосил қилиш учун инсон файласуфлар, ёзувчилар, шоирлар, рассомлар, олимлар, қоҳинлар, илоҳиётчилар ва бошқаларнинг асарларини ўз ичига олган билимларни жамлагач, у эволюция жараёнининг космик босқичига қадам кўяди.

К.Циолковский фикрига кўра, инсоннинг космосда борлиғи тўрт асосий босқичдан ўтади:

- яқин орада бошланадиган ва бир неча миллиард йилга чўзиладиган **туғилиш босқичидан**;

- инсоният бутун космос бўйлаб тарқалиб, ундан кўним топадиган **шаклланиш босқичидан**. Бу босқич бир неча юз миллиард йил давом этади;

- **инсониятнинг таназзул босқичидан**. Ушбу босқич ҳам бир неча юз миллиард йил давом этади;

- бир неча ўн миллиард йил давом этадиган **терминал босқичдан**. Бу даврда инсоният «нима учун» деган саволга жавоб топади ва мавжудликнинг моддий, корпускуляр шаклидан борлиқнинг тўлқинли – «нурсимон» шаклига ўтади.

Орадан жуда кўп миллиард йиллар ўтгач, нурсимон космос босқичи ўрнини аввалгидан юксакроқ даражадаги корпускуляр космос даври эгаллайди ва яна ўша цикл бошланади: туманликлар, юлдузлар ва сайёралар вужудга келади, эволюция жараёнида космос айланма ҳаракатининг олдинги циклидигидан ҳам барқамолроқ инсон пайдо бўлади. Юксак даражадаги босқичларнинг барчасидан ўтгач, инсоният тагин янада юксакроқ даражадаги нурсимон ҳолатга ўтади. Ушбу космик цикларнинг алмашуви ҳамма нарсани биладиган «ўта янги» инсон пайдо бўлгунга қадар давом этади. Натижада космос буюк барқамолликни ўзида ифодалайди ва «гомо космикус» Коинот билан бир жону бир тан бўлиб бирикади.

Ахлоқ муаммоси К.Циолковский фалсафий изланишларининг таянч нуқтаси ҳисобланади. Бунда у дунёвий ахлоқни космик ахлоқ даражасига кўтаради, зеро дунёвий ахлоқ тамойиллари ва қоидалари унинг таълимотида умумкосмик аҳамият касб этади³⁵. К.Циолковский илгари сурган космик ахлоқ тизими бахт-саодат ва барқамолликка

³⁴ Циолковский К.Э. Монизм Вселенной // Русский космизм: Антология философской мысли. – М., 1992. – 266-б.

³⁵ Қаранг: Циолковский К.Э. Органический мир Вселенной //Собр. соч. Т. 4. – 93-б.

интилиш Коинотда яшовчи барча жонзотларнинг асосий ва узвий хусусияти ҳисобланишидан келиб чиқади. Унинг оқилона ғоялари космик фаолият шароитида инсонлараро муносабатларнинг шаклланишига таъсир кўрсатмоқда. Шуни қайд этиш лозимки, бундай космик ахлоқ абстракт хусусиятга эга эмас, у маданиятнинг космос даражасига кўтарилиши жараёнига ўз ҳиссасини қўшади. Бунга яна шуни ҳам қўшимча қилиш лозимки, К.Циолковскийнинг барча инсоний ақллар ва иродаларнинг ягона фаол кудратли ақлга бирикуви ҳақидаги фикри кейинчалик француз палеонтолог ва теолог Тейяр де Шарден яратган айрим индивидлар онгининг коллектив ақл – Омега нуқтасига бирикуви тўғрисидаги таълимотга асос бўлади.

Тейяр эсхатологияси. Тейяр де Шарден инсон мавжудлигининг космик даражасини талқин қилишда бошқача фалсафий нуқтаи назарга таянади. Ўз қарашларини у «Инсон феномени» китобида атрофлича баён қилган. Бу китобда инсон мавжудлигининг мазмуни ва мақсади тўғрисидаги абадий саволга ўзига хос жавоб берилган: *инсон «эволюция ўқи ва чўққиси сифатида бутун материяга азалдан хос бўлган имкониятларни намоён этади, яъни инсон космоснинг барча имкониятларини ўзида мужассамлаштирган мураккаб, кенг «микрокосмос»дир.* Инсон эволюция жараёнини теран англаб етиш ва унинг илдизларидаги ижодий кучларни кўришга қодир; бу кучлар ихчам кўринишда бўлади ва космик эволюция жараёнида аста-секин атрофга тарқалади. Натижада бу эволюция инсон кўринишида ўзининг критик нуқтасига етади ва конвергенция жараёни бошланади, яъни Коинот олий синтез – Омега нуқтасига қараб изчил ҳаракатланади. Ривожланишнинг мазкур схемаси – ягоналик, дифференциация ва синтез Гегель томонидан таърифланган ва В.Соловьёв томонидан очиб берилган эди³⁶. Бироқ Тейяр бу схемага биологик тус беради, зеро табиатшунослик уни амалда тасдиқлайди.

Шу нарса диққатга сазоворки, Тейяр схемасида дунёнинг биринчи асоси муаммоси деярли мавжуд эмас. Буни Тейяр фақат «феноменал» гипотезалар таҳлили билан чекланишга ҳаракат қилгани билан изохлаш мумкин бўлса керак. У материализм билан ҳам, спиритуализм билан ҳам келишмайди ва уларни бирлаштиришни лозим деб топади. «Спиритуалистлар инсон қолган табиатга нисбатан маълум даражада трансцендентдир, деганда, мутлақо ҳақ эдилар. Бироқ материалистларнинг инсон – тирик жонзотлар қаторидаги аъзолардан бири, холос, деган фикри ҳам мутлақо тўғри. Бу ерда икки тезис ўртасидаги зиддият ривожланиш жараёнида ўз ечимини топади. Бу жараёнда мутлақо табиий ҳодиса – «ҳолатнинг ўзгариши» биринчи даражали аҳамият касб этади»³⁷.

Дарҳақиқат, Тейяр илгари сурган материя ҳақидаги гипотеза материалист томонидан ҳам, спиритуалист томонидан ҳам қабул қилиниши мумкин. Тейяр ўз тадқиқотида панпсихик таърифлардан ҳам, эволюция жараёнининг эмпирик омиллари тўпламидан ҳам фойдаланади. У сайёрамизда илк биологик структуралардан спонтан шаклланиш натижасида пайдо бўлган ҳаёт ва инсон космик жараёнлар, материянинг мураккаблашуви билан узвий боғлиқ, деб ҳисоблайди. Тейяр «ички» дунёга эга бўлган инсонни тадқиқотнинг таянч нуқтаси сифатида олади ва шунга ўхшаш «ички» томон хайвонлар, ўсимликлар ва жонсиз табиатда ҳам бўлса керак, деган изчил хулосага келади. «Ички» дунёнинг асоси сифатида Тейяр материянинг мураккаблашувида замин яратувчи «радиал энергия» ҳақидаги тасаввурни танлайди. Бу ерда у илмий билимнинг ривожланишини белгиловчи муҳим омилни қайд этади – эндиликда материяга хос бўлган ривожланиш ва мураккабланишга мойиллик ҳақидаги гипотеза кўпгина илмий концепцияларга асос бўлган фактга айланган. Тейяр бу мойилликни дунё генезиси ҳақидаги христианча тасаввур нуқтаи назаридан талқин қилади; у илоҳий ижодий куч билан яқинлашади.

³⁶ Қаранг: Соловьёв В.С. Философские начала цельного знания // Собр. соч. – СПб., 1911, Т. 1. – 250–406-б.

³⁷ Қаранг: Тейяр де Шарден П. Феномен человека. – М., 1987. – 139-б.

Космоснинг эволюцияси замирида айнан «радиал энергия» ётади. Шундан келиб чиқиб Тейяр жонсиз материя босқичини «илк ҳаёт» деб атайти. У дунёнинг келиб чиқиши муаммоси билан шуғулланмаса-да, катта портлаш ва кенгайиб бораётган Коинот назариясини қабул қилади. Унинг фикрича, катта портлаш элементар материянинг барқарор бирликлари ҳосил бўлишига олиб келади. «Илк ҳаёт», яширин, «радиал» энергия дунёни мураккаблашиш йўлидан ҳаракатлантиради, яъни эволюция тирик организмлар пайдо бўлиши ва ривожланишидан анча олдин бошланади. Универсум хужайраси ички (руҳий) ва ташқи (моддий) омилларни ўзида мувофиқлаштиради, у элементларнинг бир-бирига табиий ўтишини, алоқаларнинг жонли тизимини ўзида ифодалайди.

Универсумнинг бу хужайраси тинимсиз эволюцион ҳаракатда бўлади ва натижада инсон вужудга келади. У дунёвий ҳаёт эволюциясида юз берган сакраш, муттасил эволюцион ривожланиш жараёнининг чўққиси ва айни пайтда муайян йўналишдаги эволюция жараёнининг ибтидоси ҳисобланади. Эволюция жараёни Омега нуқтаси – дунёвий онг, дунёнинг маънавий ўзаги сари тинимсиз интилади. Ушбу жараён космик экспансияда эмас, балки бизнинг сайёрамиз доирасида юз беради. Биз учун муҳими шундаки, бу ерда Тейяр ҳозирги замон фанида яратилган дунё манзарасида инсон ўзининг муносиб ўрнини ҳанузгача эгалламаганига эътиборни қаратади. Коинот ҳақидаги фан – космология инсонни ўрганмайди, мавжуд инсон ҳақидаги фанлар эса табиатшуносликда иккинчи даражали аҳамиятга эга: инсон мавжудлигини ҳам ўз ичига олувчи космология йўқ. «Соф позитивистик нуқтаи назардан инсон – фаннинг энг сирли ва тадқиқотчиларни чалғитувчи объекти. Дарҳақиқат, универсумнинг фанда яратилган манзараларида инсонга ўрин ажратилмаган. Физика атом дунёсининг шакл-шамойилини чизишга, биология ҳаёт конструкцияларида муайян тартиб ўрнатишга муваффақ бўлган. Физика ва биологияга таянган ҳолда, антропология ўз навбатида инсон танасининг структурасини ва унинг физиологияси баъзи бир механизмларини тушунтиришга ҳаракат қилади. Аммо бу чизгиларнинг барчаси бирлаштирилганида ҳосил бўладиган манзара воқелик билан мувофиқ келмайди»³⁸.

Тейяр фикрига кўра, Коинотнинг шаклланаётган, янгиланаётган манзарасини христианча дунёқараш билан уйғунлаштириш талаб этилади. Ўз-ўзидан равшанки, дунёнинг шаклланаётган бу манзараси инсонни ўз ичига олиши лозим. Натижада космик кўламга кўника бошлаган тафаккур инсон (инсоният) ривожланишининг бутунлай бошқача образини кашф этади. Ушбу образ эсхатология руҳи билан суғорилган; бу ҳақда Тейяр шундай деб ёзади: «Ҳозирги замон антропологиясига мувофиқ, одамзот бир ерда жамланган элементларнинг статик мажмуини ўзида ифодаламайди, балки глобал ривожланиш қонунига бўйсунадиган қудратли организмни ҳосил қилади. Бутун тириклик каби, инсон ҳам индивид сифатидагина эмас, балки тур сифатида ҳам вужудга келган. Бинобарин, унинг индивидуал циклидан ташқари тур сифатидаги циклини ҳам тан олиш ва ўрганиш ўринли бўлади.

Олимлар бу олий циклнинг алоҳида табиати тўғрисидаги масала юзасидан ҳали бир тўхтама келганлари йўқ. Бироқ инсониятда ҳозир юз бераётган биологик жараённинг энг муҳим мазмуни коллектив инсоний онгнинг изчил шаклланиши билан белгиланади, десак, асло адашмаймиз. Биокимёвий даражада ҳаётнинг умумий феномени молекуляр жиҳатдан ўта мураккаб бирикмаларнинг изчил шаклланиши билан боғланмоқда. Ўзининг жонли қисми билан Коинот ўта мураккаблик, қудратли онг томонга бир пайтнинг ўзида ва бир маромда ҳаракатланмоқда»³⁹. Бу ерда Тейяр эсхатологиясининг мазмуни намоён бўлади - қудратли онг аслида индивидлар онгини умумлаштирувчи ва айни пайтда кўп сонли инсоний элементлар онгининг индивидуаллигини сақлаб қолувчи Омега нуқтасидир.

³⁸ Тейяр де Шарден П. Феномен человека. – М., 1987. – 135-б.

³⁹ Тейяр де Шарден П. Божественная среда. – М., 1992. – 185–186-б.

Тейяр фикрига кўра, Омега (планетар онг, ноосфера) онгнинг бошқа ўчоқлари, бошқа Омегалар билан алоқа ўрната олади. Бир қанча ноосфераларнинг учрашуви ва бойиши юз беради, пировардида планетар онглар синтези амалга ошади. «Ноогенез истиқболларида вақт ва макон амалда инсонийлашади, аниқроқ айтганда, ўта қудратли инсон шакл-шамойилини касб этади, - деб ёзади Тейяр. – Универсум ва шахс бир-бирини асло истисно қилмаган ҳолда, айна бир йўналишда ривожланади ва бир пайтнинг ўзиде бир-бирида кульминацияга эришади»⁴⁰.

Шундай қилиб, келажакда универсум Омега нуқтасида ўта қудратли инсонга айланади ва инсоният Коинотни бошқариш рулини ўз қўлига олади.

Х.Ортега-и-Гассет таклиф қилган инсоннинг креативистик модели. Х.Ортега-и-Гассет фалсафасининг диққат марказида турувчи ва ХХІ аср бошида инсон феноменини тушунишга муайян ҳисса қўшувчи инсоннинг креативистик модели ҳам диққатга сазовордир. Инсон билими муқаррар тарзда селекция билан боғланади – бунда олинадиган воқелик образи ҳар доим соддалаштирилган ва деформацияланган кўринишда бўлади. Бироқ (билиш фаолияти натижаларининг экспликатив-прогностик самарадорлиги мезони нуқтаи назаридан) фойдали деформациялар ҳам мавжуд, зеро улар ўрганилаётган объектнинг тасодифий ва аҳамиятсиз жиҳатларини мавҳумлаштириш орқали унинг энг муҳим хусусиятларини ажратиш имкониятини беради. Х.Ортега-и-Гассет таклиф қилган инсон модели ана шундай фойдали деформациялардан бири ҳисобланади. Ушбу модель ҳозирги даврнинг асосий жиҳатларини ўзида мужассамлаштирган Х.Ортега-и-Гассет фалсафасида марказий ўринни эгаллайди. Буни испан мутафаккири ишлатган терминология ҳам тасдиқлайди: ҳаёт («инсон ҳаёти» маъносида) такрор ва такрор «радикал воқелик» деб аталади, бу ерда «радикал» сўзи фундаментал, тамойилиал, туб, ўзак деган маънони англатади⁴¹. Инсон ва унинг ҳаёти Х.Ортега-и-Гассет фалсафа тизимининг пойдевори ҳисобланади. Бу фалсафада ҳамма нарсага инсонга бўлган муносабат нуқтаи назаридан ёндашилади.

Х.Ортега-и-Гассет моделининг фундаментал қоидаларидан бири қуйидагича янграйди: «Мен ўз дунём билан бирга ва ўз дунёмда яшайман»⁴². Хўш, бу қисқача таъриф нимани англатади? Инсон ўзи яшаётган муҳит (дунё) билан узвий ҳисобланади; инсон шахси, унинг ўзлигида уни қуршаган воқелик мужассамлашади. Фалсафий анъана «инсон ким?» деган саволга жавоб бериш йўлидаги кўп сонли уринишларга бой. Х.Ортега-и-Гассет фикрига кўра, уларнинг барчаси умумий жиҳатга эга: инсон-субъектни уни қуршаган дунё билан қарама-қарши қўяди. Бироқ (ўз вақтида Декарт таклиф қилган) бундай ажратишда тамойилиал англашилмовчилик мавжуд. Субъектни объектдан ажратиш онтологик жиҳатдан ҳам, методологик жиҳатдан ҳам мумкин эмас; бу йўлдаги уринишлар инсон хусусияти йўқолишига олиб келади. Инсон жисм ҳам (жисм – бу энг аввало объект), руҳият ёки онг ҳам (улар фақат инсон организми муайян структурасининг фаолият усули ҳисобланади), жон ёки руҳ ҳам (агар улар Платон ғоялари руҳида мавжуд бўлса, объектлар «предметлар» ҳисобланади) эмас. Инсоннинг анъанавий образига қирувчи бу элементларнинг барчаси инсонга ўз борлигини амалга ошириш, яъни яшаш имкониятини берувчи воситаларни ўзида ифодалайди. Бироқ кийим-кечак, озиқ-овқат, турар-жой, техника, маданият ва цивилизациянинг барча ютуқлари ҳамда ҳар бир инсон ҳаётига таъсир кўрсатувчи ва уни шакллантирувчи сон-саноксиз омиллар ҳам айна шундай воситалар ҳисобланади. Ҳаёт космик феноменининг (худди шунингдек конкрет шаклдаги ҳар бир инсон индивиду ҳаётининг) мавжудлиги учун зарур бўлган ушбу омиллар мажмуини Х.Ортега-и-Гассет дунё ёки муҳит деб атайти.

⁴⁰ Тейяр де Шарден П. Феномен человека. – М., 1987. – 205-б.

⁴¹ Ortega y Gasset J. Historia como sistema // Obras Completas Revista de Occidente. T. VI. Madrid., 1947-1969. VI.

⁴² Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? – М., 1991. – 161-б.

Инсон ўзлиги ва у яшаётган муҳитнинг ўзаро алоқаси шахснинг муҳит билан, ҳаётнинг – яшаш шароитлари билан, инсоннинг – у яшаётган дунё билан узвийлигидан далолат беради. Натижада антропоцентризм тамойили билан бир қаторда муносабатлар онтологияси ҳам шаклланади. Унда инсон ҳаётининг субъекти фақат ўзини қуршаган дунё билан муносабатлар таъсирида мавжуд бўлади. Айни пайтда индивид фаолиятига таъсир кўрсатувчи омиллар иерархияси ҳам фарқланади. Инсон ва унинг муҳити ўртасидаги ўзаро алоқа тўғрисида Х.Ортега-и-Гассет яратган перспективизм назариясида гап боради⁴³. Ушбу назарияга мувофиқ билаётган субъект реал дунё билан учрашар экан, ўз фаолияти билан ўзини қуршаган муҳитни сердаража, концентрик структура сифатида ташкиллаштиради. Ушбу структуранинг биринчи даражаси инсонга бевосита таъсир кўрсатади, унинг ортида эса воқеликнинг инсон назари тушмаган қатламлари ётади. Шу тариқа инсон ўзини қуршаган дунё билан бирикади.

Х.Ортега-и-Гассет таклиф қилган инсон моделининг бошқа бир фундаментал қоидаси қуйидагича янграйди: «*Инсон табиатга эга эмас, у ... тарихга эга*»⁴⁴. Ушбу қоиданинг биринчи қисми инсон инвариант табиатга эга эмаслигини, унда фақат унинг ўзи ўзи учун яратадиган табиат мавжуд бўлишини англатади. Бошқача қилиб айтганда, инсонга абстракт даражада хос бўлган мутлақ хусусиятлар мавжуд эмас. Инсон ҳақидаги ҳар қандай онгли фикр ҳар бир конкрет «Мен»нинг индивидуал шахсиятини муҳит (ёки дунё) билан боғлашни талаб этади. Инсон ҳақидаги ҳар қандай билим пировард натижада уни дунё билан боғловчи муносабатлар ҳақидаги билимдир. Инсон реляцион мавжудот ҳисобланади – унинг мавжудлиги у яшаётган (физик, биологик, ижтимоий, маданий, тарихий, техникавий ва ҳ.к.) муҳит билан белгиланади⁴⁵. Инсон ўз табиатини ўзи яратади, зеро билиш, лойиҳалаш, қарорлар қабул қилиш, ижод билан шуғулланиш ва ўзини қуршаган муҳитни ўзгартириш жараёнида у ўзини ўзи лойиҳалайди, бунёд этади ва ўзгартиради. Ҳаётда бирорта ҳам статик инвариант омил йўқ, у муттасил ҳаракат ва ўзгаришдан, ўзгараётган муҳит билан янги муносабатлар ўрнатишдан иборат. Ўзгаришлар жараёнининг барқарорлиги ҳаётнинг бирдан-бир инварианти ҳисобланади. Бу барқарорлик ўтмишнинг ҳозирги замон асосида келажак билан «самарали мавжудлиги»дир.

Айни пайтда инсон тарихан белгиланган мавжудот ҳисобланади. Ҳар бир инсон ўз турининг ўтмиши таъсирида шаклланади. Айни шу сабабли Х.Ортега-и-Гассет ўз фалсафасида ҳозирги замон одами образини яратар экан, унинг ибтидосини Одам Ато билан боғлайди. «Жаннатда Одам Ато пайдо бўлиши билан ҳаёт ҳам пайдо бўлади, - деб ёзади файласуф. – Одам Ато буни тушунган биринчи мавжудот ҳисобланади. Одам Ато учун ҳаёт муаммо сифатида мавжуд бўлган... Жаннатда яшаётган Одам Ато соф ҳаёт, чексиз ҳаёт муаммоси учун таянч нуқтаси ҳисобланади... Одам Атонинг юраги – оламнинг маркази, демак бутун олам Одам Атонинг юрагидан ўрин олади. Шу маънода инсон ҳаёт муаммоси ҳисобланади»⁴⁶. Одам Атонинг ушбу рамзий образи инсоннинг Коинотдан кўчирилган «нусха» сифатидаги, «микрокоинот» сифатидаги, бутун Коинотни ўзида акс эттирувчи монада сифатидаги талқинини белгилайди. Абадий ҳаракат ва ўзгариш Коинотнинг бирдан-бир инварианти саналгани боис, инсоннинг табиати тарихий хусусият касб этади. Бу инсоннинг ўзига хос хусусияти ҳам глобал тарихий, эволюцион жараён, ҳам ҳаёт тажрибасининг шахсий, индивидуал кечинмалари йиғиндиси билан белгиланишини англатади. Шундай қилиб, Х.Ортега-и-Гассет таклиф қилган инсон моделига индивид тарихий ўтмиш билан белгиланиши тўғрисидаги қоида хосдир.

⁴³ Қаранг: Ортега-и-Гассет Х. Размышления о «Дон Кихоте» // Эстетика, философия культуры. – М., 1991.

⁴⁴ Ortega y Gasset J. Historia como sistema. T. VII. Madrid., 1947-1969. – 41-б.

⁴⁵ Қаранг: Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс // Дегуманизация искусства и другие работы. – М., 1991.

⁴⁶ Ortega J. Dehumanizacja szutki i inne esseje. – V., 1980. – 55-б.

Айни пайтда яшамоқ - ўзини қуршаган дунё билан иш кўриш, у билан ўзаро алоқага киришиш, у билан шуғулланиш демакдир. Инсон «жонли субъект» сифатида ўзини қуршаган муҳитга қараб мўлжал олади ва бу муҳитни билиш жараёнида ўз-ўзини ҳам англаб етади. Тубан мавжудотлардан инсон ўз-ўзини англаб етиш ва мустақил иш кўриш қобилиятига эга эканлиги билан ажралиб туради. Ҳайвонлар фаоллиги аслида атроф муҳит таъсирига бир лаҳзали муносабатдан бошқа нарса эмас. Шу туфайли ҳам у ўз ҳаракатларини режалаштириш имкониятига эга эмас. Ақлга ва башорат қилиш қобилиятига эга бўлган инсон жуда катта фаолият эркинлигига эгаллиги билан ажралиб туради. Унинг ўзини қуршаган муҳит таъсирларига муносабати ўзининг дунёга бўлган муносабатини оқилонлаштиришга, муҳитни интеллектуал талқин қилишга ва эҳтимол тутилган хулқ-атвор вариантларига асосланади. Бундай вазият тирик мавжудотлар дунёсида инсон устун мавқега эга бўлишини белгилайди. Зеро ҳаёт унга тайёр ҳолда берилмайди, аксинча, унга нимаки берилган бўлса, соф потенциалликни ўзида ифодалайди. Ҳар бир инсон ўзини ўзи яратади: у ўз келажаги билан белгиланади.

Х.Ортега-и-Гассет таклиф қилган инсоннинг креативистик модели «омма кўзғолони»ни инсон экзистенциясининг Европа цивилизациясидаги чуқур инқроз билан белгиланган патологияси сифатида тушунтириш имкониятини беради. Унинг «Омма кўзғолони» деб номланган машҳур асарида инқроз аждодлар кадриятлари дунёсининг вайрон бўлишидан иборат эканлиги қайд этилади. Аниқроқ айтганда, янги авлод бу кадриятларни қабул қилмайди ва инсон кўкқисдан ҳаётда мўлжални йўқотади. Европа цивилизацияси инқрозига қўйилган «ташхис» куйидагича янграйди: бу омма кўзғолонидир, бунда омма деганда чакана инсон ёки «инсон-омма» тушунилади. У маданият меъёрларига қараб мўлжал олувчи шахс – «инсон-индивидуаллик» билан тўқнашади. «Меъёрлар бўлмаган жойда маданият ҳам бўлмайди, - деб таъкидлайди Х.Ортега-и-Гассет. - Қонунийлик асослари бўлмаган жойда ҳам маданият мавжуд эмас. Низоларни ҳал қилишда ақлнинг асосий тамойиллари назар-писанд қилинмайдиган жойда ҳам маданият йўқ... Ким баҳсда ҳақиқатнинг тагига етишга ҳаракат қилмаса, у ақлий варвардир»⁴⁷.

«Инсон-омма» патологияси шахсни белгиловчи элементлар – «жон» билан муайян «экзистенциал структура»ни ҳосил қилувчи омиллар ўртасида мувозанатнинг бузилиши билан боғлиқ. Бунинг натижасида ижтимоий ҳаётнинг стандартлашуви, маданиятнинг «оммавийлашуви» юз беради, бу эса ўз навбатида тоталитаризмга ва зўравонликнинг кучайишига олиб келади. Инсон-омма маданият ва ахлоқнинг одатдаги меъёрлари ва кадриятларини четга чиқариб ташлайди, бироқ уларни янги, яхшироқ меъёрлар ва кадриятлар билан алмаштирмайди; у маданият ва ахлоқ доирасидан ташқарида яшаш ва иш кўришга ҳаракат қилади, у – XXI аср варваридир.

Инсон – Коинот голограммаси. Юқорида баён этилган инсон моделларида инсон экзистенциясининг космик даражаси қайд этилади, зеро биз индивидни космик руҳий-ижтимоий яхлитлик сифатида тушунишдан келиб чиқамиз. Шуни эътиборга олиш лозимки, ушбу моделлар ҳозирги замон илмий билими структурасига кирмайди. Шу нуқтаи назардан инсоннинг Коинот голограммаси сифатидаги талқини диққатга сазовордир. Ушбу тасаввур корпускуляр-тўлқинли дуализм билан боғлиқ. Турли англашилмовчиликлар келиб чиқмаслиги учун мазкур бўлимнинг номи мажозий хусусиятга эга эканлигига эътиборни қаратмоқчимиз.

Маълумки, ўрта аср файласуфлари мажозни илмий тафаккурнинг тушунарсиз нарсалар ва ҳодисаларни тушунарли нарсалар ва ҳодисалар билан боғлаш имкониятини берувчи муҳим элементи деб ҳисоблаганлар. Жан Жак Руссо, токи олим тадқиқот предмети ҳақида етарли билимга эга эмас экан, у кузатилаётган ҳодисаларнинг моҳиятини

⁴⁷ Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс// Дегуманизация искусства и другие работы. – М., 1991.

тушунтириш учун фаннинг бошқа соҳаларидан олинган мажозлар ва тимсоллардан фойдаланишга мажбур, деб таъкидлаган. Инсон ҳақидаги ягона фан ҳали яратилмаган экан, кўпгина муаммоларни мажозлар даражасида муҳокама қилишга тўғри келади. Махсус илмий ва фалсафий адабиётларда биологик турлар эволюцияси назариясига асосланган «инсон – бу ҳайвон» деган ва инсон билан турли техника мосламалари хулқ-атворидаги юзаки ўхшашликдан келиб чиқувчи «инсон – бу машина» деган мажозий иборалардан фойдаланилади. «Инсон – бу Коинот голограммаси» деган ибора ҳам шунга ўхшаш мажоз хусусиятига эга, зотан инсон марказий нерв системаси, айниқса бош мия фаолияти голографик парадигма билан мувофиқ келади.

Дарҳақиқат, мия ишини ҳозирги замон физикасининг тўлқинли жараёнлар соҳасидаги ютуқларидан келиб чиқиб таҳлил қилиш йўлидаги ҳаракатлар муайян даражада диққатга сазовордир. Бундай ютуқлар қаторига энг аввало илк бор К.Прибрам ва Ф.Вестлейк тадқиқотларида таърифланган мия ишининг голографик моделини киритиш мумкин⁴⁸. Нейрофизиологияда нейрофизиологик тармоқларнинг тақсимланиш хусусияти яхши маълум бўлиб, у икки қонун билан тавсифланади:

- *оммавий ҳаракат қонунига* мувофиқ таълим олиш қобилятининг сусайиши бузилган кортикал ҳужайра миқдори (массаси) билан бевосита боғлиқ;

- *эквипотенциаллик қонунига* мувофиқ бу сусайиш шикастланиш жойининг ўрнига боғлиқ бўлмайди.

Шундан келиб чиқиб Ф.Вестлейк замирида оптик голографик жараёнлар билан ўхшашлик ётувчи мия фаолияти моделини таклиф қилади. Голографик жараёнларга тақсимланиш хусусияти хослиги аниқланган. Муайян турдаги голограммаларга хос бўлган бу хусусият шундаки, голограмманинг ҳар қандай кичик қисмига қараб унда қайд этилган бошланғич манзарани тўлиқ тиклаш мумкин⁴⁹.

Инсон миясида ташқи дунёнинг аниқ акс этишига сенсорли ахборотни «қисм бутунга ўриндош» тамойилига биноан кодлаш орқали эришилади. Дунёни символлар ёрдамида тасаввур қилиш замирида айни шу тамойил ётади. Бунинг натижасида инсон хотирасида жуда катта ҳажмдаги ахборот қайд этилиши мумкин. Оптик голограммалар эндиликда кенг маълум, улар объектнинг яхлит кўламли тасвирини олиш имкониятини беради. Ушбу тасвирнинг фотосуратдан фарқи шундаки, у тасвирланган объектни ҳар томонлама кўздан кечириш учун имконият яратади. Оптик голограмма интерферланувчи когерент нурланишларнинг ўзаро алоқаси маҳсули ҳисобланади. Голограммани когерент ёритиш барқарор ёруғлик тўлқини ҳосил бўлишига олиб келади. Голографик жараёнлар пайдо бўлиши учун голограммани ҳосил қилувчи ўзаро алоқаларнинг тўлқинли хусусияти биринчи даражали аҳамият касб этади.

Мазкур физик жараён мия ишининг, бинобарин, билиш жараёнларининг нейроголографик моделини яратиш учун бошланғич нуқта бўлиб хизмат қилади. Бу ерда нерв ҳужайраларининг иш жараёнида юзага келувчи тўлқинли жараёнлар ва импульслар мия голографик ёзувини шакллантириш манбаи ҳисобланади, ахборот эса бир-бири билан ўзаро алоқага киришувчи нейронлар тўпламида кодланади. Голографик модель миянинг нейрон тармоқларида ахборотнинг тақсимланиш хусусиятларини яхши тавсифлайди. Ҳозирги вақтда ахборот майдонининг исталган нуқтасида ахборотнинг тақсимланишини голография математик аппарати даражасида аниқ кўрсатадиган бирорта ҳам метод мавжуд эмас.

⁴⁸ Қаранг: Прибрам К. Языки мозга. – М., 1975; Вестлейк Ф.О. О возможности протекания нейроголографических процессов мозга // Кибернетические проблемы бионики. – М., 1971. Т. 1.

⁴⁹ Қаранг: Вестлейк Ф.О. О возможности протекания нейроголографических процессов мозга // Кибернетические проблемы бионики. – М., 1971. Т. 1. – 116-б.

Ахборотни голографик усулда кодлашнинг бошқа бир хусусияти унинг мисли кўрилмаган даражада самаралилигидир. Голограмма воситасида қайд этилиши мумкин бўлган ахборот миқдори билан айна шу ҳажмда ахборот сақлаш имкониятини берувчи мавжуд воситалардан бирортаси ҳам тенг кела олмайди. Голография ёрдамида ахборотни кодлашнинг самарадорлиги шу даражада каттаки, уни маълум маънода мия хужайраларида ахборот сақлашнинг самарадорлик даражаси билан тенглаштириш мумкин.

Ахборотни голографик усулда кодлашнинг учинчи хусусияти голография тамойилларига бош мия ярим паллаларининг билиш функциясини моделлаштиришнинг муайян асоси сифатида ёндашилганида айниқса бўртиб намоён бўлади. Голографиянинг тўлқинли тамойили мазкур тўлқинли жараён воситасида кодланган ахборотни у сақланаётган жойдан бир лаҳзада чиқаришга қодир бўлган механизмни тасаввур қилиш имкониятини беради. К.Прибрам голографик ёндашувнинг умумпсихологик аҳамиятига баҳо берар экан, детекция механизми ва нейронлар томонидан амалга оширилган белгилар таҳлили, агар уларга мантикий операцияларни бажарувчи элементлар сифатида қараладиган бўлса, идрок этиш феноменларини тушунтириш учун етарли деб ҳисобланиши мумкин эмаслигини таъкидлайди. Перцептив жараёнларга турли нейронлар ўртасида динамик ҳаракатлар (фазавий муносабатларнинг суперпозициялари) хосдир. Шундан келиб чиқиб, образларни шакллантириш қобилияти замирида фазавий муносабатларнинг айна шу ўзаро алоқаси ётишини тахмин қилиш мумкин. Нейронли структуралар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг бундай тизими оптик ахборотга ишлов берувчи тизимларнинг хоссаларига ўхшаб кетади. Бошқача келиб айтганда, образлар вужудга келишини таъминловчи тизимлар ўз механизмларига кўра голография механизмлари билан ўхшашдир⁵⁰, деган хулосага келади К.Прибрам.

Билиш жараёнларини голографик моделлаштиришнинг аҳамияти шу билан белгиланадики, бу ерда инсон томонидан ташқи дунё объектларини тўлқинли кодлаш тамойили амалга киритилади. Тўлқинли тил турли объектларнинг хусусиятларини дискрет (алифболи) тилга қараганда аниқроқ акс эттириш имкониятини беради. Объектларнинг ўзлари уларнинг кўламлилиқ хусусиятлари нуқтаи назаридан тўлқинли тавсифларнинг муайян тизимлари сифатида, амплитудаларнинг тақсимланиши сифатида қаралиши мумкин. Боз устига, дунёнинг (Коинотнинг) голографик моделлари ҳам амалда мавжуд. Бу моделларда дунё (Коинот) улкан голографик пластинкани ўзида ифодалайди⁵¹. Макрообъект сифатида инсон ҳам тўлқинли структура ҳисобланади. *Инсон ва Коинотнинг ягоналиги, одамзот Коинотнинг жажжжи нухаси ҳисобланиши тўғрисидаги таълимотдан келиб чиқиб, инсон Коинот голограммасидир, деб айтиш мумкин.* Дунёнинг голографик моделлари мавжудлиги инобатга олинса, айрим тадқиқотчиларнинг куйидаги фикрига қўшилиш мумкин: «Мазкур физик назариялар дунёнинг тўлқинли тузилишини акс эттиришнинг энг самарали усули ушбу дунё объектларини тўлқинли тилда акс эттиришдир, деб фараз қилиш мумкин. Инсон муайян физик дунёда яшайди ва фаолият кўрсатади. Бинобарин, мазкур дунёнинг фундаментал хоссалари инсоннинг акс эттириш, рухий фаолиятига ҳал қилувчи таъсир кўрсатмаслиги мумкин эмас...»⁵². Фаннинг ривожланиш жараёни ушбу фикрни тасдиқлади: бугунги кунда **«инсон – Коинот голограммаси»** мажозий ибораси инсоннинг ген инженериясида ҳам, борлиқнинг автомат-хужайрали талқинида ҳам ишлатилади. Дарҳақиқат, фан бугунги кунда ўз ривожланиш жараёнининг «постноклассик» босқичига қадам қўйишга тайёргарлик кўрмоқда. Бунинг муҳим белгиси шундаки, кўп даражали, иерархиявий, ўзини ўзи ташкил этувчи тизимларни билиш ва уларнинг эволюцияси сценарийларининг кўп

⁵⁰ Қаранг: Прибрам К. Языки мозга. – М., 1975.

⁵¹ Қаранг: Микляев И. Квантовая симфония. – Харьков, 1992. – 192-б.

⁵² Қаранг: Пушкин В.Н. Моделирование познавательных процессов // Зарубежные исследования по психологии познания. – М., 1977. – 191-б.

вариантчилигини тушуниб етиш юз бераётир. Бу ерда соф динамик физик жараёнлар билан бир қаторда ўзини ўзи ташкил этувчи фаол тизимлар ёки муҳитларда символли ахборотга ишлов бериш, уни сақлаш, узатиш ва яратиш билан боғлиқ инфор­мацион-символик жараёнлар айниқса муҳим роль ўйнайди. Айни ҳолда гап табиатнинг ўзи яратган фаол тақсимланган нозизиқ муҳитлар ҳақида боради. Бундай муҳитларни ўрганиш билан яқинда вужудга келган синергетика шуғулланади. Ушба фан доирасида инқилобий кашфиётни ўзида ифодаловчи «детерминацияланган хаос» ҳақидаги тасаввурдан анча самарали фойдаланилади (у бизнинг Коинот ҳақидаги асосий тасаввуримизни бутунлай ўзгартиради).

Шу нуктаи назардан синергетик борлиқнинг ягона автомат-ҳужайрали модели диққатга сазовордир. Ушбу модель ўз-ўзидан ташкил топувчи физик жараёнларга ҳам, шу жумладан рухий фаолият билан боғлиқ бўлган инфор­мацион жараёнларга ҳам тенг даражада татбиқ этилиши мумкин⁵³. Автомат-ҳужайрали борлиқ ҳақидаги тасаввур доирасида квант механикасининг кўпгина парадоксал хусусиятлари, энг аввало «**тўлқин – зарра**» дуализми ўзининг табиий талқинини топади, инсон мияси фаолиятининг эҳтимол тутилган механизми ўзига хос тарзда тушунтирилади. С.Я.Беркович таклиф қилган бу модель замирида анчайин содда инфор­мацион структура – ўзаро боғланган циклик ҳисоблагич «панжараси» ва ўзгартиришни амалга оширишнинг анча содда ва табиий қоидаси ётади: навбатдаги босқичда ҳисоблагичнинг кўрсатувлари унга қўшни ҳисоблагичлар кўрсатувларининг ўртача қиймати билан белгиланади. Ҳужайрали автоматлар модели «моддий формацияларни ўзига хос тарзда тарқалувчи тўлқинли ечимлар сифатида»⁵⁴ тавсифлайди. Боз устига тақсимланган ҳужайрали автоматлар тармоғи тез тарқалувчи диффузион фаолликларни вужудга келтиради. Бу фаолликлар ахборотга ишлов бериш жараёнларида, шу жумладан голографик тамойиллар асосида иштирок этиши мумкин.

Мазкур моделда инсон мияси ҳисоблаш машинаси сифатида қаралади, унинг ахборот процессори сифатидаги имкониятлари таҳлил қилинади. Бу унинг мисли кўрилмаган қобилиятларининг барчаси учун ягона операцион механизмни аниқлашни талаб қилади. Кўрсатилган қобилиятлар қаторига процессорнинг улкан қуввати, чексиз виртуал хотира, нуқсонларга мисли кўрилмаган даражада чидамлилиқ ва мустаҳкамлик, функцияларнинг ранг-баранглиги, марказлаштирилган ва марказлаштиришдан чиқарилган бошқарувнинг уйғунлигини киритиш мумкин⁵⁵. Бир марта олинган ахборот мияда абадий қайд этилади, зеро образлар вақт ўтиши билан хиралашмайди ва орадан кўп йиллар ўтганидан кейин ҳам онгда акс этиши мумкин.

Аммо энг қизиғи шундаки, мазкур модель доирасида голографик ёндашув қуйидаги хулосага келиш имкониятини беради: «Билиш функциясини бажаришга кўмаклашувчи ахборот процессори миядан ташқарида мавжуд бўлиши, голографик муҳит сифатида физик дунёнинг автомат-ҳужайрали фонидан фойдаланиши мумкин»⁵⁶.

Хулоса. Демак, асосий фикрлаш жараёнлари инсон миясида эмас, балки ундан ташқарида, мияни қуршаган фаол автомат-ҳужайрали муҳитда юз беради. «Инсон – Коинот голограммаси», деган мажозий ибора айни шу хулосага келиш имконини беради.

4-мавзу: Шарқ фалсафасида инсон муаммоси.

⁵³ Қаранг: Беркович С.Я. Клеточные автоматы как модель реальности: поиски новых представлений физических и информационных процессов. – М., 1993.

⁵⁴ Ўша ерда. – 91-б.

⁵⁵ Қаранг: Neumann J. von. The computer and brain. – L., 1979.

⁵⁶ Беркович С.Я. Клеточные автоматы как модель реальности: поиски новых представлений физических и информационных процессов. – М., 1993. – 91-б.

1. Хинд ва Хитой фалсафасида инсон муаммосининг ўрганилиши.
2. Зароастиризмда инсон муаммоси.
3. Авесто асосида инсонга муносабатни белгилаш.
4. Сўфийлик таъриқати инсон моҳияти.

Инсон тўғрисидаги дастлабки фалсафий фикрлар пайдо бўлган мамлакатлардан бири қадимги Ҳиндистон эди. Ҳиндистонда инсон тўғрисидаги фалсафий фикрларнинг вужудга келиши, ҳозирги замон фани маълумотларига кўра, эра-миздан аввалги XII-VII асрларга тўғри келади¹. Чунки бу давр-ларда Ҳиндистонда чорвачилик, деҳқончилик, ҳунармандчилик ривожланди. Дастлабки сув иншоотлари барпо этилди. Савдо-сотик жадаллик билан одимлаб бораверди. Ривожланиб бораётган ижтимоий-иқтисодий, маданий-маърифий муносабатларни мувофиқлаштириш зарурияти мамлакат ҳудудида кичик-кичик давлатчаларнинг юзага келишига сабаб бўлди.

Ҳиндистонда инсон тўғрисидаги дастлабки фалсафий фикрларнинг вужудга келганлигидан далолат берадиган ишончли манбалардан бири эра-миздан олдинги XII-VII асрларда шаклланган қадимги Ведалардир. Қадимги Ҳинд Ведаларида (тўрт асосий муқаддас китоб: Ригведа, Атхарваведа, Самаведа ва Яжурведа), яъни диний билимлар, гимнлар, кўшиқлар, урф-одатлар тўпламларида инсоннинг инсоний хусусиятлари ҳақидаги дастлабки фикр-мулоҳазаларни учратиш мумкин. Лекин шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, Ҳинд Ведаларида баён қилинган инсон тўғрисидаги фалсафий фикрлар мифологик-диний қарашлар билан қўшилиб-қорилиб кетган эди¹.

Ҳинд Ведалари ўз замонаси ижтимоий-иқтисодий, маданий-маърифий ҳаётини акс эттирувчи йирик маданий-маърифий меросдир. Ушбу маданий бойлик бир кунда ёки бир йилда шаклланган эмас. Унинг яратилиши узок давом этган. Хусусан, Ҳиндистонга қадимги орий қабилалари бостириб кирган пайтлардан бошлаб мамлакат ҳудудида ягона давлат шаклланишига қадар бўлган даврда содир бўлган ўзгаришларни ўзида акс эттиради. Шубҳасиз, ўша тарихий тараққиёт жараёнида Ҳинд жамияти ҳаётида, кишиларнинг фикрлаш тарзида муҳим ўзгаришлар содир бўлди. Жамият аъзолари асосан тўртта йирик табақага: брахманлар (художўйлар), кшатрийлар (ҳукмдорлар, ҳарбийлар), вайшьалар (ер эгалари, ҳунармандлар, савдогарлар) ва шудраларга (меҳнаткашлар) бўлинди. Табақалар ичида энг фаросатлиси брахманлар эди². Шунинг учун ҳам брахманларнинг обрў-эътибори уз-луксиз ошиб борди.

Ведаларнинг яқунловчи қисми упанишадлардир³. Упанишадларда коинот билан одам орасидаги ўзаро алоқадорлик ҳақида бир талай фалсафий фикр-мулоҳазалар баён этилган. Хусусан, оламдаги барча ҳодисалар, воқеалар, шу жумладан инсон хулқ-атвори, хатти-ҳаракати ҳам олам билан боғлиқ, доимо ўзгариб туради. Оламдаги, одамдаги ўзгаришларнинг асосида шахсиз вужуд ётади. Шахсиз вужуд эса дунёвий жон билан индивидуал жоннинг бирлигидан иборат. Дунёвий жон нафақат оламнинг, балки одамнинг ҳам руҳий асосини ташкил этади. Шунингдек, упанишадларда жоннинг айланма ҳаракати, унинг ўлмаслиги, абадийлиги ҳақидаги қарашлар ҳам баён қилинган. Бундай қарашларга мувофиқ, одам ҳаёти доимо ўзгаришда бўлган занжирдан иборат, яъни бир туғи-лиш ҳолатидан қайта туғилиш ҳолатига ўтиб туради. Қайта туғилиш ўтган замондаги одам ҳаётининг натижаси, янги формадаги шаклидир, деб таъкидланади. Қайта туғилиш натижасида одам инсонга айланиб боради. Унда инсоний хислатлар, фазилатлар вужудга келади. Қадимги ёдгорликда таъкидланишича, ким яхши хулқ-атвор, хатти-ҳаракат эгаси

¹ История философии. В кратком изложении. Перевод с чешского И.И.Богоута. М., 1991, 17-бет.

¹ Радхакришнан С. Индийская философия. В двух томах. Том 1. М., 1956, 51-бет.

² Шри Ишупанишад. Илохий Ҳазрат А.Ч. Бхактиведанта Свами Прабхупада. Бхакти-веданта Бук Траст. Тошкент, 1992, 8-бет.

³ Каранг: Древнеиндийская философия. Начальный период. Перевод с санскрита. М., 1963, 83-260-бетлар.

бўл-са, савоб ишлар қилса, кейинги сафар туғилганида брахман, кшатрий ёки вайшья бўлиб туғилади.

Қадимги Ҳинд Ведаларида инсон тушунчаси “хаммабоп”, барчага хос “умумийликни ифодаламасдан, балки ўзининг келиб чиқиши ва ривожланиш тарихига эга бўлган айримлик, яккалик рамзи сифатида таърифланган. Ведаларда таъкидла-нишича, айрим кишидаги ҳаммага хос, барчага тааллуқли фа-зилатларнинг вужудга келишига сабаб брахманлардир. Брах-манлар туфайли одамда инсоний хислатлар, фазилатлар шаклланган. Чунки ўша брахманлар жамики мавжудотнинг асоси, унинг вужудга келиши учун дастлабки абсолют суб-станция вазифасини бажарар эмиш.

Ведаларда ёзилишича, бир бутун яхлит борлиқнинг ай-рим хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган инсон икки йирик моҳият: тана билан жоннинг қоришмасидан иборат. Тана билан жон эса ҳамиша ўзаро алоқадорликда, бири-ик-кинчиси билан боғлиқ¹. Тана инсон жисмининг умумий асо-сини ташкил этади. Ўша асосни эса брахман яратган. Жон атман (рух) томонидан яратилган бўлиб, у доимо абсолют мавжуд. Танадан кейин яратилган жон индивидуал хусусият-ларга эга бўлади. Шунинг учун ҳам жон инсон ўлиши билан яна атманларга (руҳга) айланиб қолади ва брахманлар билан бирга абсолют субстанцияга қуйилади.

Хуллас, қадимги Ҳинд Ведаларида ёзилишича, инсон “ат-ман–брахманнинг” йиғиндисидан иборат. Бошқача айтгани-мизда, қадимги Ҳинд фалсафасида эътироф этилишича, ин-сон борлигининг моҳиятида “Ҳамма нарса брахмандан таш-кил топган, брахман эса атмандан иборат” деган қоида ётади. Бирок “атман-брахман” бирлиги ҳамиша ҳам содир бўлавер-майди. Инсоннинг ердаги фаолияти турли нопокликлар билан боғланмаса, атман–брахманларнинг аралашиб жараёни содир бўлади. Мабодо инсон фаолияти ердаги нопокликлар билан алоқадор бўлса, унинг жони жон кўринишда эмас, балки ҳай-воний тана сифатида қайта туғилади.

Шундай қилиб, қадимги Ҳинд Ведаларида айтилишича, олам бир бутун, тирик мавжудотларнинг ҳаммаси ўша бутун-нинг зарраларидир. Инсон эса ўша тирик зотларнинг ўзига хос шакли, кўринишидир. Ҳозирги одамзот танасининг шак-ли жоннинг бир шаклли танадан бошқа шаклли танага сон-саноксиз марта кўчиб ўтиши натижасида содир бўлган¹.

Замонлар ўтиши билан Ҳинд Ведаларида баён этилган олам ва инсон борлиғи ҳақидаги фикр-мулоҳазалар турлича шарҳланди. Чунончи, ортодоксал оқим тарафдорлари Веда-ларда баён қилинган олам ва инсон борлиғи орасида ўзаро алоқадорликнинг мавжуд эканлиги ҳақидаги ғояларни қўл-лаб-қувватлаган, уни ҳар томонлама ривожлантирган бўлса-лар, ноортодоксал оқим яловбардорлари бундай қарашларни танқид қила бошладилар. Ҳинд фалсафасидаги ортодоксал оқимнинг шаклланишига: санкхья, вайшешика, ньая, йога, миманса диний-фалсафий мактабларининг ижодкорлари кат-та ҳисса қўшишган бўлса, ноортодоксал оқим ривожига: жай-низм, буддизм, локаята, чорвака мактаблари мухлисларининг улуши салмоқли бўлди.

Ортодоксал оқимнинг шаклланишига беқиёс ҳисса қўш-ган санкхья мактабининг асосчиси эрамиздан аввалги VII-асрларда яшаган Капила эди². Ушбу мактаб ижодкорлари Ве-даларда баён қилинган олам ва одам борлиғи ҳақидаги фикр-ларни янада ривожлантирдилар. Уларнинг фикрига кўра, олам ва одам борлиғи бири-иккинчиси билан чамбарчас боғлиқ, яхлит бир бутун бўлиб, ягона кудрат туфайли ву-жудга келган. Ўша ягона кудрат Пурушадир. Шунинг учун ҳам дастлабки одам боласининг яратувчиси, уни инсон дара-жасига кўтарган ҳам Пурушадир. Пуруша одамда содир бўл-ган барча

¹ Шри Ишупанишад. Илохий Ҳазрат А.Ч.Бхактиведанта Свами Прабхупада. Бхакти-веданта Бук Траст. Тошкент, 1992, 7-15 бетлар.

¹ Шри Ишупанишад. Илохий Ҳазрат А.Ч.Бхактиведанта Свами Прабхупада. Бхакти-веданта Бук Траст. Тошкент, 1992, 30-бет.

² Каранг: История философии. Том 1. М., 1957, 54-бет; Философия. Часть первая. Ис-тория философии. М., 1999, 28-бет.

Ўзгаришларга гувоҳ бўлиб, космос каби абадий, ўз-гармас, коинотдан ташқарида турувчи, яъни соф трансцендентал онгдир. Уни жисмга ҳам, ҳис-туйғуга ҳам, ақлга ҳам, интеллектга ҳам тенглаштириб бўлмас эмиш. Пурушанинг минг-та боши, мингта кўзи, мингта оёғи мавжуд эмиш. Унинг ақл-заковати - ой, кўзи - қуёш, ҳориб-толиқиши - олов, нафаси эса шамол эмиш. Оғзидан браҳман, қўлидан кшатрий, вай-шья, шудра каби жамиятнинг турли табақаларга мансуб “вар-на”лар вужудга келганмиш¹.

Олам ва одам борлигининг ўзаро алоқадорлиги ҳақидаги дастлабки фикр-мулоҳазалар ортодоксал оқим ривожига се-зиларли ҳисса кўшган вайшешика мактаби намоёндала-рининг қарашларида ҳам ўз ифодасини топди². Вайшешика диний-фалсафий мактабига эрамиздан олдинги учинчи асрда яшаган Канада асос солган. Аниқроқ Қилиб айтганда, Вайше-шика мактаби ижодкорларининг олам ва одам борлиғи, унинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисидаги қарашларини Канада маълум бир системага солди. Вайшешика таълимотига кўра, олам ва одам орасидаги ўзаро алоқадорлик, ўзаро таъсир дои-мо ўзгариб туради. Ўзгаришлар эса доимий ёки мавсумий бўлади. Лекин ўша ўзгаришлар жараёнида доимий ўзгармас бир элемент-атом мавжуд бўлади. Атомлар абадий, бўлинмас, йўқ бўлмас бўлиб, у ҳеч ким томонидан яратилмаган. Атом-лар ўзига турли хосса ва хусусиятларни, яъни турли сифат-ларни мужассамлаштиради. Инсоннинг сезги аъзолари се-зишга қодир бўлган барча тирик ва ўлик мавжудотлар ана ўша атомларнинг кўшиливидан ҳосил бўлади. Ҳатто туғилиш ҳам, қайта туғилиш ҳам атомларнинг кўшилиши ёки ажрали-шининг натижасидир, деган ғояни баён қиладилар³.

Вайшешика таълимотига кўра, ўзига турли хусусиятлар-ни, хоссаларни бирлаштириб турган сифатлар икки: умумий ва хусусий гуруҳларга бўлинадилар. Ҳар қандай сифатнинг субстанциясини моддий асос (сув, олов, ер, эфир) билан бир-га номоддий рух (атман) ҳам белгилайди. Рух- номоддий, чек-сиз бўлиб, икки хил шаклда намоён бўлади. Чунончи, бирин-чи шакли ишвара бўлса, иккинчи шакли параматмандир, деб таъкидланади.

Вайшешика ньяя таълимоти билан бевосита боғлиқ. Бу икки таълимот бири иккинчисини тўлдирди. Ньяя мактаби-нинг асосчиси Акшанада Готама (Гоутама) бўлиб, эрамизнинг бошларида яшаб, ижод этган. Ньяя мактабининг ижодкорла-ри инсоннинг билиш борасидаги фаолиятини тавсифлашга ҳаракат қилдилар¹.

Ортодоксал оқимнинг шаклланишига сезиларли ҳисса кўшган мактаблардан бири йогадир. Йога диний-фалсафий мактабига эрамиздан аввалги тахминан иккинчи асрда яша-ган Патанжали асос солган. Ушбу мактаб ижодкорлари турли машқлар ёрдамида инсон руҳиятини, маънавиятини, фикр-лаш тарзини ўзгартириш мумкин, деган ғояни баён қилдилар. Ҳатто турли машқлар ёрдамида инсонда хайрихоҳликка, эзгу-ликка, яхшиликка интилиш каби олийжаноб хислатларни шакллантириш мумкин, деб ҳисоблайдилар².

Қадимги Ҳинд фалсафасидаги ортодоксал оқим-мактаб-лардан яна бири мимансадир. Ушбу мактабга эрамизнинг учинчи асрларида яшаган Жаймини асос солган. Миманса мактабининг мухлислари яна Ведаларга қайтишга даъват эта-дилар. Уларнинг фикрича, ҳақиқатни инсон ақли ёрдамида била олмайди. Ҳақиқатга фақат билим ва онгли ҳаракат ёрда-мида эришилади, деган ғояни илгари сурадилар. Кишиларни диний урф-одатларга риоя қилиш, ижтимоий бурчни бажа-ришга чорлайдилар. Миманса мактабининг мухлислари фик-рига мувофиқ, ижтимоий бурчга (дхармага) садоқат инсонни ўзлигини англашга олиб келиши мумкин. Ўзлигини илғаб олиш-инсонга ҳар қандай бадбахтликлардан қутулиш учун охирига нажотдир, деган фикрни баён қиладилар.

¹ История философии. В кратком изложении. Перевод с чешского И.И.Богоута. М., 1991, 17-24 бетлар.

² Гостеева Е.И. Философия вайшешики. Тошкент, 1963.

³ Қаранг: Лысенко В.Г. “Философия природы” в Индии: атомизм школы вайшешика. М., 1986.

¹ Қаранг: Чаттверджи С. и Датта Д. Введение в индийскую философию. М., 1955, 146-197 бетлар.

² Қаранг: Рой М. История индийской философии. М., 1958, 344-354-бетлар.

Ноортодоксал оқимнинг шаклланишида салмоқли ҳисса қўшган диний-фалсафий мактаблардан бири жайнизмдир³. Жайнизм мактабига эрамиздан аввал олтинчи асрда яшаган, Кшатрий табақасига мансуб Бихарлик Махавира Вардхамана асос солган. Махавира (ёки Жина) асос солган жайнизм таъ-лимотига кўра, инсон борлигини икки: моддий ва маънавий (рухий) асос ташкил этади. Ўша асослар бири - бири билан “кармалар” орқали боғланиб, бири-иккинчисига таъсир ўтка-зиб туради. Инсон танасининг асосини ҳам худди ўша карма-лар (нозик материал, ёхуд нозик материя) ташкил этади. Ин-сон танасида нозик материя дағал материя билан қўшилиши унинг маънавий-рухий ҳолатининг доимийлигини таъминлай-ди.

Жайнизм мактаби ижодкорлари карма концепциясини ишлаб чиқдилар. Ушбу концепцияга мувофиқ, моддийлик би-лан маънавийлик орасидаги ўзаро алоқадорликнинг саккизта тури бўлади. Ўша саккизта тур бири-иккинчисидан ўзига хос хусусиятлари билан тубдан фарқ қилади. Лекин ўша саккиз хусусият орасида муҳим икки фундаментал хусусият: яхши-лик ва ёмонлик инсон амалий фаолияти учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Худди ўша яхшилик ва ёмонликка бўл-ган муносабат инсоннинг оламдаги ҳодиса ва воқеаларга бўл-ган муносабатини белгилайди. Кишининг рухий-маънавий оламини бошқаради.

Жайнизм таълимотининг ахлоқий қоидалари асосида уч асосий принцип ётади. Чунончи: 1) тўғри эътиқодга эга бў-лиш; 2) тўғри эътиқодга эга бўлиш учун тўғри билимга асос-ланиш; 3) тўғри ҳаётий мўлжалга эга бўлиш. Ушбу принцип-ларга риоя қилган инсоннинг рухий-маънавий киёфаси ҳар қандай ахлоқий заифликлардан, айниқса худбинлик, ичиқо-раликлардан озод бўлади, деган фикр-мулоҳазаларни баён қилдилар.

Инсон ҳаётининг маъноси ҳақидаги дастлабки фикр-мулоҳазаларни, ноортодоксал оқим ривожига муносиб ҳисса қўшган буддизм¹ мактаби мухлисларининг қарашларида ҳам учратиш мумкин. Буддизм - эрамиздан аввалги VI асрда Ши-молий Ҳиндистонда вужудга келди. Унинг асосчиси Сиддхар-тхи Гаутама тахминан эрамиздан аввалги 623-544 йилларда яшаган². У Капиловаста вилояти Шакья уруғи ҳукмдорининг ўғли бўлиб, 29 ёшида таркидунё қилади. Ўзининг ҳаётий мўл-жали қилиб бадхини (йўл) танлайди. Ушбу таълимот аста-се-кинлик билан кишилар қалбидан жой ола бошлайди. Буддизм қоидалари, унинг ахлоқий принципларига аввал кишилар суҳ-батларида, оғзаки айтишувларда амал қилинган бўлса, ке-йинчалик (тахминан юз йиллардан сўнг) ёзма матнларда рас-мийлаштирилди. Йирик эътиқод даражасига кўтарилди. Аста-секин илоҳийлаштирилиб, инсон шахсини яратувчи асосий куч деб таърифлана бошланди¹.

Буддавий эътиқоднинг асосида тўртта ҳақиқат ётади. Чу-нончи: 1. Инсоннинг бутун ҳаёти турли азоб-уқубатлардан иборат (туғилиш, касаллик, ўлим билан курашиш ва ҳоказо) деб қараш. 2. Азоб-уқубатларнинг асосий сабаби ҳаётдан кўп-роқ лаззат олишга, роҳат-фароғатга интилиш эканлигини ино-батга олиш. Худди шу интилишлар туфайли барча истаклар пайдо бўлади, деб ҳисоблаш. 3. Азоб-уқубатлардан қутилиш учун барча хоҳиш ва истаклардан воз кечиш. 4. Азоб-уқубат-ларни бартараф этмоқ, ундан қутилмоқ учун тўғри фикр юритиш, тўғри қарорга келиш, ҳодиса ва воқеаларга диққат билан қараш, ҳаётда тўғри йўл танлаш. Ушбу принципларга асосланган эътиқод, буддизм таълимотига кўра, мустаҳкам эътиқод бўлади. Ўз навбатида, бундай эътиқодга асосланган инсон фаолияти самарали, хайрли ишларга қаратилади.

Қадимги Ҳинд фалсафасининг ноортодоксал оқимига мансуб диний-фалсафий мактаблардан бири локаятада ҳам инсон борлиғи, моддийлик билан маънавийлик орасидаги ўзаро алоқадорлик муаммолари ҳақида ажойиб фикр-муло-ҳазалар баён қилинган. Локаята мактабига эрамиздан аввалги биринчи минг йиллик ўрталарида яшаган

³ Қаранг: Чаттверджи С. и Датта Д. Введение в индийскую философию. М., 1955, 73-105-бетлар.

¹ Буддизм будда сўзидан олинган. Будда-тахминан уйғониш, покланиш, дили равшан-лик деган маънони билдиради.

² Қаранг: Философия. Часть первая. История философии. М., 1999, 32-бет.

¹ Қаранг: Чаттверджи С. и Датта Д. Введение в индийскую философию. М., 1955, 106-145 бетлар.

Брихаспати асос солган². Ушбу мактаб ижодкорларининг фикрига кўра, олам-нинг асосини тўрт элемент: сув, ҳаво, ер ва олов ташкил этади. Ўз навбатида, худди шу элементлар инсон танасида ҳам мавжуд бўлади. Олам ҳам, одам ҳам ўша элементларнинг комбинациясидан иборат бўлиб, илоҳий кудрат томонидан яратилмаган. Худо ҳақидаги гап-сўзлар шунчаки бир афсо-надир. Худо, рух, жамият, у дунёда ҳаётнинг мавжудлигига ишониш-бу ёлғончиликдир. Ҳар қандай организм ўлгандан сўнг яна ўз субстанциясига қайтади, дейиш бемаъниликдир. Инсоннинг онги номоддий нарса бўлиб, сезиш орқали ҳосил бўлади. Шахс инсон танасидан ташқарида бўлиши мумкин эмас, деган фикрларни баён қиладилар.

Лоқаята таълимоти чорвака мактаби мухлислари томо-нидан ҳар томонлама ривожлантирилди. Чорвака таълимоти-нинг асосий қоидалари эрамиздан аввалги IV-III асрларда яшаган Каутилья трактатларида баён қилинган. Чорвака мак-таби ижодкорларининг фикрига кўра, инсон у дунёда эмас, балки бу дунёда, ер юзида рўй берадиган ҳодиса ва воқеалар-га қараб мўлжал олиши зарур. Инсон танаси ҳузур-ҳаловат ва азоб-укубатлар билан боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам инсон кундалик амалий фаолиятида ҳузур-ҳаловат (кама) ва фойда олиш (артха) принципларига амал қилмоғи даркор. Ҳузур-ҳа-ловат, шубҳасиз, инсоннинг кундалик амалий фаолияти билан боғлиқ. Қилган меҳнатидан ҳузур-ҳаловат олиш, ундан қони-киш ҳосил қилиш—инсоннинг энг олий мақсадидир. Бойлик ва эзгулик эса унга эришиш воситасидир. Юқоридаги фикр-мулоҳазалардан кўриниб турибдики, чорвака мактабининг мухлислари ҳаётдан қониқиш туйғусини инсоннинг энг му-ҳим хусусияти деб қарайдилар. Уларнинг фикрига кўра, инсон ҳаётининг маъносини кундалик ҳаётдан кўпроқ ҳузур-ҳа-ловат олиш, азоб-укубатлардан холи бўлиш ташкил этмоғи ло-зим. Лекин айрим ҳолларда ҳузур-ҳаловат, турли азоб-уку-батлар билан бирга рўй бериши ҳам мумкин. Азоб-укубат-лардан эса кўр-кўрона, бирдан воз кечиб бўлмайди. Чунки баъзан ҳузур-ҳаловат азоб-укубат билан чирмашиб кетади. Кишиларда ўзининг кундалик амалий фаолиятидан, турмуш тарзидан роҳатланиш туйғусини шакллантириш - чорвака мактаби ижодкорларининг улкан орзуси эди. Шунинг учун ҳам чорвакаликлар – “егин, ичгин, хурсандчилик қилгин” де-ган қоидага кўпроқ амал қилар эдилар.

Шундай қилиб, қадимги замон Ҳинд фалсафасининг ўзига хос энг муҳим хусусияти транцендентализмга мойил-лиги, яъни инсон ва унинг руҳий—маънавий олами, тақдири ва истиқболи коинотдан ташқарида яшаётган транцендентал билимлар билан боғланганлигини эътироф этишдир. Қадимги Ҳинд фалсафасига кўра, инсон тана билан жоннинг йиғин-диси, “дунёвий жон”нинг ажралмас бўлагидир. “Дунёвий жон” одамнинг инсон даражасига кўтарилишида муҳим аҳа-мият касб этади. “Дунёвий жон”нинг инсон табиий-ижтимо-ий қиёфасига таъсир ўтказиш жараёни доимо ўзгариб тура-ди. Ўз навбатида, яқка кишининг жони (“индивидуал жон”) ҳам “дунёвий жон”га ўз таъсирини ўтказди. Бундай ўзаро таъсир туфайли инсон табиатида ижобий ўзгаришлар рўй бериши билан бирга камчиликларга йўл қўйиш, алдаш, фи-рибга мойиллик каби салбий ҳолатлар ҳам вужудга келади. Бундай салбий ҳолатларни бартараф этмоқ учун инсон ҳа-миша эркинлик томон интилади. Худди шунинг учун ҳам ин-соннинг бошқа тирик мавжудотлардан фарқ қилувчи энг му-ҳим хусусияти эркинликка интилишдир. Ҳинд файласуфлари инсон табиатида учрайдиган ижтимоий иллатларни бартараф этиш, ўз навбатида, кишиларнинг эркинликка эришиш йўлла-рини қидирдилар.

Инсон тўғрисидаги дастлабки фикр-мулоҳазаларни қа-димги Хитой манбаларида ҳам яққол кўриш мумкин. Бунга қадимги Хитой маданий меросининг тожи ҳисобланган уч асосий китоб: “Ашулар китоби” (“Ши цзин”), “Ўзгариш ки-тоби” (“И цзин”), “Тарих китоби” гувоҳлик беради.

Хитой афсоналарида, ривоятларида дастлабки инсон Одамато Паньго қиёфасида намоён бўлади. Эрамиздан ав-валги XII асрда мавжуд бўлган Чжоу давлатида дастлабки

² Қаранг: Философия. Часть первая. История философии. М., 1999, 35-38 бетлар.

ин-сон (Одамато) Паньго яшаган экан. У шунчалик куч-Қудратга эга бўлганки, унинг нафасидан шамол, булут, бошидан мо-мақалдиروق, чап кўзидан куёш, ўнг кўзидан ой, бели, оёқла-ри ва қўлларидан ёруғ дунёнинг тўрт томони, қонидан дарё-лар, терларидан ёмғир ва шудринг, кўзининг яркирашидан яшин пайдо бўлган эмиш¹. Чексиз бўшлиқлардан иборат бўл-ган олам унинг қудратли зарбасидан ер ва осмонга бўлиниб кетибди. Ўзининг сеҳрли куч-қудрати билан оламда тартиб-интизом ўрнатган Одамато Паньгодан одамзот бир умрга қарздор эмиш.

Дастлабки одам боласининг вужудга келиши, унинг ин-сон даражасига кўтарилиши ҳақидаги фикр-мулоҳазалар уз-луксиз ўзгариб борган. Чунончи, қадимги “Ашулалар китоби” (“Шеърлар тўплами”)да айтилишича, одамни (“Тянь”) осмон яратган эмиш. Осмон энг умумий яратувчи, буюк бошқарув-чи бўлганлиги учун ҳам одам деган зотни яратди ва унга ҳаёт ато этди.

Қадимги Хитой манбаларидан бири “Ўзгариш китоби”да баён қилинишича, одам олам билан бевосита боғлиқ. Оламни олам қилиб ушлаб турган ўнта асосий устун бор. Бутун олам ўнта устун: ян, инь, осмон, ер, инсон, олов, сув, металл, ёғоч, уруғларга таяниб туради. Ўша устунларнинг мустаҳкамлиги инсон ва унинг амалий фаолияти билан боғлиқ. Инсон фао-лияти эса дунёқараш билан алоқадор. Осмон, ер ва инсон дунёқарашнинг асосий элементлари эмиш. Кўриниб турибди-ки, қадимги Хитой манбаларида инсон, осмон, ер орасида ўзаро алоқадорлик мавжудлиги эътироф этилади.

Қадимги Хитой манбаларида таъкидланишича, одамзот ҳаётида космос билан оқилона муносабатда бўлиш ҳал қи-лувчи аҳамиятга эгадир. Ўша уйғунлашув (гармония) инсон-нинг хулқ-атворида, хатти-ҳаракатида, расм-русумлари, урф-одатлари, таомларида якҚол намоён бўлади. Инсон хатти-ха-ракатида яхшилик ва ёмонликнинг вужудга келиши учун туртки беради. Ёмонлик космос билан инсон орасидаги но-оқилона муносабатларнинг натижаси эмиш.

Одамнинг инсон даражасига кўтарилиши, унинг бошқа тирик мавжудотлардан фарқ қилувчи инсоний хусусиятлари ҳақидаги дастлабки фикр-мулоҳазаларни ҳам, юқорида биз эслатиб ўтган, қадимги Хитой манбаларида учратиш мумкин. Чунончи, одамдаги инсонийлик, энг аввало, инсонпарварлик-да ўз ифодасини топади. Инсонпарварлик деганда ахлоқий нормалар, удумлар, этикетларга амал қилиш, хусусан тўғри сўзли, оққўнгил, мард бўлиш тушунилади¹. Шунингдек, одам-даги инсонпарварлик, хайрихоҳлик ҳар бир киши ўзига топ-ширилган вазифани аниқ бажариши билан амалга оширил-моғи, чунончи, давлат бошлиғи – давлат ишларини, ота-оталик, ўғил-ўғиллик вазифасини бажариши зарур².

Инсон тўғрисидаги мифологик-диний қарашлар ўрнини аста-секин фалсафий қарашлар эгаллай бошлади³. Бундай қарашларни қадимги Хитой фалсафа мактабларидан Ян инь цзи (эрамиздан аввалги VIII-VI асрлар)да кўриш мумкин. Ушбу мактаб мухлисларининг фикрига кўра, Коинотда тар-тибсиз учиб юрган ўн минг нарсалар замирида икки илоҳий қудрат: Янь ва Инь вужудга келди. Янь (эркак хоҳиш-иро-дасининг асоси) бутун осмонни бошқарган бўлса, Инь (аёл-ликнинг асоси) ерни бошқарган эмиш. Ўша икки қудрат ора-сидаги ўзаро алоқадорлик бутун олам биносининг асосини барпо этибди. Эркаклик ва аёллик, шунингдек “беш стихия”: сув, олов, металл, ёғоч, уруғ орасидаги ўзаро алоқадорлик ин-сон руҳий-маънавий киёфасининг асосини ташкил этаркан¹.

Қадимги Хитойда инсон тўғрисидаги фалсафий фикрлар доираси узлуксиз кенгая бошлади. Чунончи, қадимги дао-сизм таълимотида одамнинг инсон даражасига

¹ Введение в философию. Под общей редакцией И.Т. Фролова. Часть 1. М., 1989, 88-бет.

¹ Каранг: Древнекитайская философия. В двух томах. Том 1. М., 1972, 148, 150, 159 бет-лар.

² Законы ману. М., 1960, 22-23 бетлар.

³ Шуцкий Ю.К. Китайская книга перемен. М., 1966; Быков Ф.Зарождение политичес-кой и фолософской мысли в Китае. М., 1966.

¹ Степанянц М.Т. Восточная философия. М., 1997.

кўтарилиш жараёни, инсоннинг инсонийлигини ифодаловчи принцип-лар, уларнинг фаровон турмуши, бахт-саодати ҳақида бир қа-тор янги фикр-мулоҳазалар баён этилган. Даосизм таълимотига эрампдан аввалги VI-V асрларда яшаган Лао-цзи асос солган.

Даосизм таълимотига кўра, дао-оламда мавжуд бўлган барча мавжудотларнинг ибтидоси. Унинг мавжудлигини таъ-минловчи асосий принципдир. Дао оламдаги барча ходиса ва воқеаларни, нарсаларни нарса қиладиган қудратдир. Дао кос-мик жон бўлиб, ҳамма томондан оқиб туради, у ўнгда ҳам, сўлда ҳам бўлиши мумкин. Унинг шарофати билан бутун мав-жудот туғилади ва доимий ўсишдан тўхтамайди.... Ҳамма мав-жудот эртами-кечми унга қайтади².

Даосизм таълимотига мувофиқ, инсоннинг инсонийлиги ишонч, умид принципига риоя қилишига қараб белгиланади. Умидга эса истакни, орзуни чеклаш воситаси ёрдамида эри-шилади. Истак, орзуни чеклай олмаслик инсонда худбинлик, ичиқоралик каби иллатларнинг пайдо бўлишига туртки бе-ради. Кишиларнинг худбинлиги нафақат одамни, ҳатто олам-ни ҳам деформацияга гирифтор қилади. Бундай ҳолат олам-нинг асоси бўлган даонинг гармоник табиатига, яъни “Ҳар бир киши ҳамма нарса учун” қондасига мос тушмайди.

Даосизм таълимотида ҳар томонлама гармоник ривож-ланган инсон қиёфаси ҳақида бир талай ажойиб фикрлар баён этилган. Ушбу таълимотга кўра, гармоник ривожланган инсон, табиийликка кўпроқ майли бор, ҳар қандай беҳуда ишлар билан ўзини овора қилмайдиган, ҳар қандай васва-салар таъсирига берилмайдиган кишидир. У осмонга қиёс-ланади. Бундай кишилар ўзининг осмон даоси билан узвий алоқадор эканлигини ҳис қилиб туради. Чунки инсон космос билан боғлиқ бўлиб, ўзига хос микрокосмосдир.

Даосизм таълимотига кўра, инсоннинг бахт-иқболи, фа-ровон турмуши ҳукмдор (император) фаолияти билан боғ-лиқ. Ҳукмдор фуқароларнинг орзу-истакларини эзгулик то-мон бошқариши лозим. Шунинг учун ҳам ҳукмдор фаолия-тининг асосида халқ даоси билан осмон даосининг аралашуви ётмоғи даркор. Осмон даоси табиат қўйнида яшовчи оддий одамларнинг идеал жамиятини бунёд этишга ҳаракат қилади. Донишманд император осмон даоси муддаосини, яъни идеал жамият қуриш истагини турли амалдорлар ёрдамида бажа-ради. Ўша амалдорлар идеал жамият қуриш жараёнида вужудга келган турли ниҳоқларни оқилона бартараф этмоқ-лари лозим. Шундай қилиб, даосизм таълимотида ижтимоий идеал, ҳар томонлама ривожланган инсон осмон даоси сиймо-сида намоён бўлади

Қадимги Хитой фалсафасида инсон тўғрисидаги фикр-мулоҳазалар Конфуций таълимотида янада янги босқичга кў-тарилди¹. Конфуций ўзидан мерос қилиб ҳеч қандай асар қолдиргани йўқ. У ўзининг фалсафий қарашларини оғзаки баён қилган. Конфуций вафотидан сўнг унинг шогирдлари устоз суҳбатларини тўплаб, “Лунъюн” номи билан алоҳида трактат этиб расмийлаштирганлар².

Конфуций хитойликларни ажодларидан қолган буюк маданий-маънавий мерос-уч буюк китобда: “Ашулалар кито-би”, “Ўзгариш китоби”, “Тарих китоби”да баён қилинган қо-идаларга амал қилишга чорлаган. Ўша китобларда баён қи-линган қоидаларни ўтмиш билан бугунни, ажодлар билан ав-лодларни, инсон билан осмонни боғловчи йирик рухий-маъ-навий қудрат деб ҳисоблаган. Шунинг учун ҳам хитойлик му-тафаккир “Мен фақат узатаман, лекин бунёд этмайман; мен ўтмишга ишонаман ва уни севаман”³ деб айтган эди.

² Древнекитайская философия. В двух томах. Том 1. М., 1972, 125-бет.

¹ Конфуций эрампдан аввалги 551-479 йилларда яшаган. Конфуций номи “Кун” ва “Фуцизм” сўзлари асосида вужудга келган. Ҳозирги замон қоидаларига асосан таҳлил қилсак, “Кон” фамилиясини билдирса, “фу” сўзи файласуф, “цзи” ўқитувчи, устоз, муаллим маъносини англатади. Хитойликлар уни “Кунцизм”, яъни “Файласуф устоз Кун” деб аташган.

² Конфуций. Лунъюй. Изречения. М., 2000.

³ Древнекитайская философия. В двух томах. Том 1. М., 1972, 153-бет.

Конфуций ҳам ўз ўтмишдошларининг олам ва одам тўғ-рисидаги фикр-мулоҳазаларини давом эттириб, осмон-бу та-биат, худо ва инсондир, деб тушунтирди. Осмон уларга куч ва ақл ато этган. Шунинг учун ҳам инсон ўз ихтиёри билан ҳа-ракат қилолмайди, ўзини-ўзи ярата олмайди. Чинакам инсон ўз фаолиятининг осмон билан боғлиқлиги учун ўз тақдирдан ҳамиша миннатдор бўлмоғи керак.

Конфуцийнинг фикрига кўра, осмон ва ерда туғилганлар ичида энг қудратлиси инсондир. Инсон ўз моҳиятига кўра ях-лит, бир бутундир. Шунинг учун ҳам одамлар ўз табиатига кўра бир-бирларига яқиндирлар. Лекин ўзларининг хулқ-ат-ворлари, урф-одатларига кўра бир-бирларидан йироқдир-лар¹. Инсон ўзининг ички моҳиятига кўра бошқаларга яхши-лик қилишга, эзгуликка мойиллиги бор. Хусусан, бошқаларга хайрихоҳлик (жень), адолатпарварлик (и), самимият (синь), уруғ-аймоқ, Қавм-қариндошларга ҳурмат (сяо), ҳукмдорга са-докат (чжун) шулар жумласидандир. Лекин бундай олижа-нобликлар инсоннинг амалий фаолиятида бирдан намоён бў-лади, деб бўлмайди. Ҳамма ҳам бундай олийжанобликлардан хузур-ҳаловат олади, деб ҳам бўлмайди. Яхши одам ўзининг олийжаноб ишларида юксак ахлоқий принципларга асослана-ди. Ўша ахлоқий принциплар аста-секин инсоннинг ташқи қиёфасида, амалий фаолиятида намоён бўла бошлайди. Турли урф-одатлар, расм-русумлар ва удумлар ахлоқий принциплар-нинг рўёбга чиқиши учун ички импульс беради. Ким ўзининг қалби ва ақли имкониятларидан тўла фойдаланса, ўзлигини намоён қилади. Ўзлигини намоён қила туриб, бутун борлиғи-ни намоён қилади². Шундай қилиб, машхур хитойлик мута-факкир инсонпарварлик билан яхшилик орасида уйғунлик – кўприк ўрнатади. Бундай уйғунлик қадимги замон Хитой фалсафасида яратилган ахлоқийликнинг “олтин қоидаси” эди. Худди шу қоида аста-секин “сўз билан иш” орасидаги мутаносибликнинг вужудга келиши учун замин яратди.

Конфуций фалсафасидаги инсонпарварлик билан яхши-лик орасидаги уйғунлик инсоннинг инсонийлигини ифода-ловчи олийжаноблик кўринишларини ягона бир бутунга бир-лаштиради ва қудратли ижтимоий тартиб-интизом тизими-нинг вужудга келиши учун асос яратди. Ўз навбатида, бундай тартиб-интизом инсоннинг эзгуликка қаратилган хайрли иш-ларида намоён бўлади. Агар ўша хайрли ишлар давлат томо-нидан бошқарилса кишилар тарбиясида туб бурилиш содир бўлади. Конфуций Хитой фалсафаси тарихида биринчилар-дан бўлиб, одамнинг инсон даражасига кўтарилишида жами-ят, давлат, ижтимоий муҳитнинг таъсири бўлади, деган ғояни илгари суради. Ўзи фаолият кўрсатаётган жамиятда, фуқаро-ларнинг тўқ-фаровон яшашлари учун зарур бўлган сиёсий, маънавий-ахлоқий принципларни ишлаб чиқишга ҳаракат қи-лади¹.

Конфуцийнинг фикрига кўра, жамиятнинг асосий ячей-каси - оиладир. Жамиятни, давлатни у катта оила, деб тушу-нади. Оилада азал-азалдан ўрнатилган тартиб-қоидага кўра – кичиклар катталарга бўйсунуши лозим бўлганидек, давлатда ҳам кичиклар катталарга бўйсунушлари даркор. Оиладаги тартиб-интизом қавм-қариндошлик, уруғ-аймоқчилик белги-ларида асосланса, давлатда ўрнатилган тартиб-интизом кў-пинча шахснинг ижтимоий мавқеига, жамиятда эгаллаган ўр-нига қараб белгиланади.

Қадимги Хитой файласуфи Конфуцийнинг жамиятни бошқариш ҳақидаги фикр-мулоҳазаларнинг марказида “Ҳик-матли зот” туради. “Ҳикматли зот” ҳукмрон табақанинг идеал намоёндасидир. Бундай давлат арбоби ўзида фуқаролар фа-ровонлигини таъминлай оладиган барча олийжаноб фазилат-ларни мужассамлаштирамоғи лозим. Конфуций ўзининг суҳ-батларида жамият бошқарув ипларини кўлида ушлаб турган “Ҳикматли зот”нинг бешта инсоний хислатлар: бурч, адолат, мардлик, урф-одатларга риоя қилиш, билимдонлик безаб турмоғи лозим, дейди. “Ҳикматли зот” фуқароларга нисбатан муруватли, хизмат вазифасини сидқидилдан бажарувчи, эгаллаб турган лавозимидан ўзига шон-шухрат орттириш учун эмас, балки жамият аъзолари фаровонлигини таъмин-

¹ Древнекитайская философия. В двух томах. Том 1. М., 1972, 171-бет.

² Каранг: Степанян М.И. Восточная философия. М., 1997, 48-бет.

¹ Каранг: Философия. Часть первая. История философии. М., 1999, 42-44 бетлар.

лашга қаратмоғи даркор. Унинг ҳатти-ҳаракатлари оҳиста ва хотиржам, табиатига дағаллик ва фаҳмсизлик бегона, кийи-нишлари озода ва ўзига муносиб, жамиятда ўрнатилган маъ-навий-ахлоқий қоидаларнинг моҳиятини чуқур англаб етувчи, бойлик ва мартабани “тақдир инъоми” деб, уларга атайин интилмайдиган, хайру-саховатли, лекин исрофгарчиликка йўл бермайдиган, ҳалоллик бобида собитқадам ва дуч келган гу-руҳга қўшилиб кетавермайдиган кишидир. Конфуций бундай хислатлар соҳиби бўлган кишини “Гўзал инсон” деб билади. Жамиятни, давлатни шундай “Гўзал инсон”лар бошқарса, шубҳасиз, ундай юртда фаровонлик таъминланади.

Конфуций “Ҳимматли зот” шахсининг антиподини – “Нобакор кимса” деб атайди. “Нобакор кимса”нинг ҳатти-ҳа-ракати, “Ҳимматли зот”никига тескари. У ўз нафсининг кули, бурч, инсоф нималигини умуман билмайди. Жамиятда ўрна-тилган тартиб-интизомни маккорлик билан бузади. Жамият-нинг ҳукмдори бўлган “Осмон ўғли” хоҳиш-иродасини сез-майди. Унинг бисотида жамиятнинг мартабали кишиларига, донишмандларига, олиму-фозилларига ҳурмат-иззат бўлмай-ди. Энг муҳими ўз кадр-қимматини билмайди, ҳатто талон-чилик қилишдан ҳам уялмайди. Шундай қилиб, Конфуций таълимотида инсоннинг шахсий, ахлоқий хислатлари чуқур ижтимоий мазмунга эга бўлган меъёрга айланади.

Конфуцийнинг эътироф этишича, “Ҳимматли зот” ҳасад билан шуғулланмаслиги, ҳасадгўйлар даврасида бўлмаслиги, бировларга ҳасад билан қарамаслиги, ўзидан юқори марта-бали кишиларга иззат-икромли, қўл остида ишловчи фуқаро-ларга мурувватли, халқни бошқаришда адолатли, ўз ҳаётини гаровга қўйиб бўлсада тўғрилиқни химоя қилиши зарур. Жа-миятни, давлатни бошқарувчи олий “Ҳимматли зот” бийрон сўзли нотик ёки олий ҳимматли киши бўлмаслиги мумкин. Чинакам “Ҳимматли зот” сўзи ишига мос тушмаса қаттиқ азият чекади. Бундай кишилар ҳамиша обрўли, довруқли бў-ламан, деб эмас, балки ўзида бор имкониятларни, қобилият-ларни тўла рўёбга чиқара олмадим, деб азият чекадилар.

Конфуцийнинг фикрига кўра, “Ҳимматли зот” қуйидаги тўққиз ҳолатни ўзининг амалий фаолиятида муҳим аҳамиятга эга деб қарамоғи даркор. Чунончи: қараганда кўра олишни (кўришни); тинглаганда эшита олишни (эшитишни); бировлар билан сўзлашганда чехрасида самимият, қиёфасида ўзгаларга эҳтиром бўлишни; нутқида садоқат, ишида шинавандалиқ бў-лишини; шубҳаланганда, бошқалардан сўрашни; тутаққан пайтда оқибатни ўйлашни; бир нарсани бошқалардан олаёт-ганда унинг қарз эканлигини тушуниб етишни унутмаслиги даркор. Мамлакатни бошқарганда, бешта гўзал усулга астой-дил амал қилишни ва тўртта ҳолатдан ўзини олиб қочиши зарур. Чунончи, “Ҳимматли зот” жамиятни бошқарганда, энг аввало исрофгарчиликка йўл қўймаслиги; иш пайтида талаб-чан бўлиши, лекин бошқаларда норозилик уйғотмаслиги; ис-так-хоҳишни рўёбга чиқараётганда очкўзлик қилмаслиги; кенг хулқ-атворга эга бўлиши, лекин такаббур бўлмаслиги; ҳамиша ўзининг улуғворлиги билан ажралиб туриши, лекин атрофдагиларга вазоҳат солмаслиги керак.

Конфуций “Ҳимматли зот” жамиятни бошқарганда, бош-қарувнинг тўрт ярамас усулидан қочишини маслаҳат беради. Чунончи, Қонунни четлаб ўтиб, шошмашошарлик билан тут-қинни ўлимга ҳукм этишни, яъни шафқатсизлик қилишни; топширилган иш натижасини огоҳлантирмасдан туриб талаб этиш, яъни зўравонлик қилишни; иш тугатилиб, якунига етиб қолган бўлишига қарамасдан, тегишли буйруқни ҳаяллатиб ўтириш, яъни қароқчилик қилишни; меҳнатга ҳақ тўлашда ҳасислик, яъни пасткашлик қилишни тушунади.

Қадимги Хитой мутафаккири инсонда инсонийлик хусу-сиятларининг шаклланишида жамиятни бошқариб турган раҳбарнинг мурувватли бўлиши катта аҳамиятга эга экан-лигига эътиборни қаратади. Мурувватли раҳбар деганда, энг аввало, халққа фойда келтирувчи юмушлар билан шуғулла-нишни; фуқароларнинг қобилиятларига қараб иш беришни ва берилган ишни ўз вақтида бажарилишини талаб қилишни; катта ва кичик, босиқ ва тез одамлар билан бир хил муома-лада бўлишни;

қарашларидаги қатъиятни тушунади. Бундай хислатлар “Ҳимматли зот”ни янада улуғвор қилиб кўрсатади.

Конфуций ўзи яшаётган жамиятда содир бўлаётган ах-лоқсизликлардан қаттиқ ташвишга тушади, фуқароларни тар-биялашга ҳаракат қилиб, уларни инсоф-диёнатга, бир-бирла-рини ҳурмат қилишга, атроф-муҳит мусаффолигини таъмин-лашга чорлайди. Унинг тушунтиришича, инсонийликнинг тур-ли-туман кўринишларини ўзида мужассамлаштирган чинакам инсон фақат ўзи учун эмас, бошқалар учун ҳам яшамоғи дар-кор. Инсоннинг инсонийлиги, энг аввало, қуйидаги талаблар-га жавоб бермоғи даркор. Чунончи: а) ўзи эришишни орзу қилган муваффақиятларга бошқалар эришиши учун ҳар то-монлама кўмак бер; б)ўзининг бошинга тушишини иста-маган кулфатларни бошқаларга ҳам раво кўрма.

Конфуцийнинг фалсафий таълимотида одамнинг чина-кам инсон даражасига кўтарилишида жамият, унда ўрнатил-ган тартиб-интизом ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканлигига алоҳида эътибор қаратилади. Шунинг учун ҳам етук инсон жамиятда мавжуд бўлган тартиб - қоидаларни ҳурмат қил-моғи даркор. Жамиятда инсонпарварликка (жень) асосланган барча тартиб-интизомлар осмондан тушган, унга ҳамма итоат қилиши шарт. Барча тартиб-интизомлар, ахлоқий қоидалар, Конфуций қарашларида – “Ли” деган тушунчада ўз ифода-сини топган. Жамиятда “Ли” бўлмаса тартиб-интизом ҳам бўлмайди, тартиб-интизом йўқ жойда эса ривожланиш бўл-майди, деган фикр-мулоҳазалар Конфуций таълимотида мар-казий ўринни эгаллайди. Конфуций таълимотида ушбу ғоялар жамиятни бошқариб турган ҳукмдорлар учун ўз ҳукмларини сўзсиз бажартириш, фуқароларга тобелик руҳини сингди-риш, ҳеч қандай эътирозсиз бўйсунуш кайфиятини шаклланди-тириш учун қўл келганлигини ҳам унутмаслик лозим.

Жаҳон цивилизацияси тарихида биринчилардан бўлиб хитойлик мутафаккир Конфуций инсон фаолиятини баҳолов-чи мезонни яратишга ҳаракат қилди. Унинг тушунтиришича, одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар табиат қонунларига асосан эмас, балки аллақандай ўзига хос қонуниятларга асо-сан содир бўлади¹.

Кишилар фаолиятини тўғри баҳоламоқ учун, энг аввало, ўша фаолиятнинг содир бўлиш сабабларини аниқламоқ за-рур. Бир ибора билан айтганда, инсон фаолиятига баҳо бер-ганда, унинг сўзига, нутқ ирод қилишига қараб эмас, балки кундалик ишига қараб баҳоламоқ зарур,² деган хулосага ке-лади.

Қадимги Хитой фалсафасида инсон тўғрисидаги фалса-фий фикрлар таракқиётига муносиб ҳисса қўшган таъли-мотлардан яна бири моизмдир³. Моизм таълимотининг асосчи-си Мо ди (Мо-Цзи)дир.(Мо ди эрамиздан аввалги 480-400 йил-ларда яшаган). У яратган инсон тўғрисидаги фалсафий фикр-лар асосида “умумий, ўзаро муҳаббат ва манфаат” уйғунлиги ҳақидаги ғоя ётади. Моизм, Конфуций таълимотидан фаркли ўлароқ, адолат билан манфаатни ягона бир тугунга бирлашти-ришга ҳаракат қилди. “Адолат – бу фойда демакдир”, деб ту-шунтирди. Фойда, манфаат, моизмда фақат киши учун эмас, балки бутун жамият, бутун халқ учун характерли хусусият эканлигини исботлашга уринади. Шунинг учун ҳам, Моизм мухлислари “фаолият” (вей) ва ахлоқий хулқ-атвор, хатти-ҳа-ракат” (син) тушунчаларини бирини-иккинчисидан ажратди-лар. Уларнинг фикрига кўра ахлоқ-одобнинг ягона мезони - эзгуликка қаратилган хатти-ҳаракатдир. Бундай хатти-ҳаракат фақат шахсий ўрнак кўрсатиш орқали рўёбга чиқади. Эзгу-ликка қаратилган хатти-ҳаракат унинг мақсади, сабаб ва оқи-батларига қараб аниқланади, “хизмати”, “мукофоти”, “шон-шарафи”, “жиноятлари”, “жазоси”да ўз ифодасини топади.

“Умумий, ўзаро муҳаббат ва манфаат” принципи намоён бўлишининг идеал ҳолати осмон хоҳиш-иродаси билан боғ-лиқ, дейилади, Моизм таълимотида. Чунки, осмон оламдаги бутун мавжудод учун андоза(эталон)дир. Ердаги унинг ўғли (император) худди шу андозани турмушга татбиқ этиш учун масъулдир. Ерда унинг амалдорлари шундай

¹ Қаранг: Древнекитайская философия. В двух томах. Том 1. М., 1972, 281-бет.

² Қаранг: ўша ерда, 143-бет.

³ Қаранг: Философия. Часть первая. История философии. М., 1999, 44-46 бетлар.

тартиб-интизом ўрнатишлари зарурки, у туфайли барча кишилар бир-бирларини севишлари, бир-бирларига ёрдам қўлларини чўзишлари, чунончи: “бойлар ўз бойликларини камбағаллар билан баҳам кўришлари”, “ўқимишли кишилар саводсиз одамларни савод-ли қилишлари”, “зўрлар заифларни ҳимоя қилишлари” дар-кор. Халқ энг олий кадрият ҳисобланади, шунинг учун ҳам унинг эҳтиёж ва истакларини рўёбга чиқариш, ҳукмдор учун осмон хоҳиш-иродасини намоён қилишдир. Мо ди ёзганидек, чинакам жасорат эгаси бўлган ҳукмдор ўзининг ҳатти-хара-катини осмон остининг манфаати билан таққослайди, улар-нинг чарчаб-хоришларини янада чигаллаштирмайди. Чинакам инсонпарвар ҳукмдор халқнинг мол-мулкига зиён-заҳмат ет-казадиган, уларнинг кийим-боши, озиқ-овқатларини тортиб оладиган бирон иш қилмайди¹. Ана шундай мақсадда, ҳукм-дор ҳаммага бир хил талаб қўйган қонун ва адолат имконият-ларидан фойдаланиши даркор. Мансабдорларнинг ўзбошим-чаликларига чек қўйилиши керак. Ана шундай йўл билан ос-мон ўғли билан халқ ва давлат орасида мажбурият (шарт-нома), алоқа ўрнатилади. Бундай шартноманинг бажарилиши-да, шубҳасиз, ҳукмдор ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Моизм таълимотига кўра, осмоннинг хоҳиш-иродаси ин-сон тақдирини, келажагини белгиловчи омил эмас. У фақат кишиларни бир-бирларига адоват, нафрат билан эмас, балки уларни дўсту-биродар, ҳамкору-ҳамдард, хайрихоҳ бўлишга, ҳурмат қилишга чорлайди. Одамларнинг ўзаро муносабат-ларида ана шундай муносабатлар шаклландидагина жами-ятда уйғунлашув, барқарорлик содир бўлади. Моистлар ин-соннинг билиш борасидаги фаолиятини такомиллаштиришга ҳаракат қилдилар. Оламдаги ҳодиса ва воқеаларни ўрганиш-да, билишнинг ҳиссий ва ақлий шаклларида оқилона фой-даланиш йўлларини изладилар.

Шундай қилиб, қадимги Хитой файласуфлари, инсон-нинг руҳий-маънавий қиёфасининг шаклланиш жараёнини, осмон ва ер муносабатларининг уйғунлашуви чиғирғидан ўтказиб таҳлил қилдилар.

Хуллас, қадимги Ҳинд файласуфлари – инсон икки йи-рик қудрат: тана билан жоннинг уюшмасидан иборатлиги, жон танани тарк этиб руҳга айланиб туриши, руҳ эса ўлмас-лиги, у маълум вақт ўтгач яна бошқа танага қайтиб кириши мумкинлигини, тана билан жон бири-иккинчиси билан боғ-лиқ бўлиб, бири-иккинчисига ҳамиша таъсир ўтказиб бо-риши, одамзот танасининг шакли (жисми) узоқ давом этган эволюцион ўзгаришларнинг натижаси эканлигини исботлаш-га уринган бўлса, қадимги Хитой файласуфлари инсон кунда-лик амалий фаолиятини ахлоқий нормалар ёрдамида бошқа-риш мумкинлиги, айниқса, кишидаги инсоний фазилатлар-нинг шакллантиришда тарбия, тартиб-интизом муҳим аҳами-ятга эга эканлиги, инсон камолотида табиий-ижтимоий муҳит ҳал қилувчи омиллигини тушунтириб беришга ҳаракат қилди-лар. Шунингдек, инсон ахлоқининг ижтимоий мақомини (ста-тусини) яратишга асос солдилар.

Қадимги Ҳинд ва Хитой файласуфлари, одамни инсон даражасига кўтариш жараёнини, асосан, ақл имкониятлари-дан фойдаланиб таҳлил қилдилар. “Фикрловчи мавжудод” – инсон ўзининг кундалик амалий фаолиятдан ақлан қониқ-мас экан, турган гапки, қолган ишларидан ҳам ҳеч қачон қо-ниқиш ҳосил қилмайди. Ақл имкониятларига асосланган қа-димги Ҳинд ва Хитой файласуфлари инсон ҳаётининг маъно ва мазмунини бойитиш учун фуқаролар ташвишларини қа-майтириш йўлларини изладилар. Энг муҳими, фаровон тур-муш қуришни орзу қилдилар. Ана шундай ҳаётни барпо этишда, асосан, инсоннинг ўзи мутасадди эканлигини исбот-лашга уриндилар. Шунинг учун ҳам инсонни буюк кадрият, деб эълон қилдилар.

Қадимги Ҳинд ва Хитой файласуфлари фаровон тур-мушни яратиш учун одамлар орасидаги муносабатларни ўз-гартариш зарурлигини алоҳида таъкидладилар. Ўша муноса-батларга гуманистик мазмун ато қилдилар. Энг муҳими ин-соннинг ўзини ўзгартариш, унинг руҳий-маънавий оламини такомиллаштиришга эътиборни қаратдилар.

¹ Қаранг: Краткая история философии. М., 1996, 79-бет.

Инсон тўғрисидаги қарашларни эрамиздан аввалги VII-VI асрларда Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатлари, хусусан Эрон ва Туронда кенг тарқалган мифологик-диний, диний-фалса-фий таълимотларда яққол кўриш мумкин. Ана шундай таъли-мотлардан бири Зардуштийлик эди¹.

Зардуштийлик таълимотига Туронзаминнинг Хоразм ўл-каси қишлоқларидан бирида таваллуд топган, ўз замонаси-нинг йирик қомусий олими, шоир Зардушт Спитамон² асос солган. У ёшлигидан билимга, илмга чанқоқлиги билан тенг-дошларидан ажралиб турар эди. Етти ёшидан ўн беш ёшигача замонасининг билимдонларидан бири ҳисобланган Барзин Курасдан сабоқ олди. Табиатшунослик, жамиятшунослик, маданиятшунослик, диншуносликка оид билимларни кунт билан ўрганди. Айниқса, Қаломи Бадеъ, нотиклик санъатини, паҳла-вонлик, чавандозлик сирларини билиб олди. Саркардалиқ, жанг қилиш малакаларини узлуксиз такомиллаштириб борди.

Зардушт халқ оғзаки ижоди, урф-одатлари, расм-русум-ларини ўрганиб, ахлоқ-одобга доир фикр-мулоҳазаларини жамлаб, ягона тўплам ҳолига келтирди. Унинг диний-фалса-фий қарашлари “Авесто”нинг қадимий қисми “Гат” (шеърый мадҳия)ларда баён қилинган.

Зардуштийлик таълимотининг асосий қоидалари унинг муқаддас китоби “Авесто”да баён этилган. “Авесто” бир кун-да ёки бир йилда вужудга келган эмас, балки асрлар даво-мида тўлдириб, бойитиб борилган. Илмий манбаларда қайд этилишича “Авесто” эрамиздан аввалги VII-VI асрлардан тор-тиб милоднинг III-IV асрларигача бўлган барча ўзгаришларни ўзида қамраб олган. “Авесто” ибораси “асос”, “асосий матн” деган маънони билдиради.

Зардуштийликнинг ўта ноёб тўплами “Авесто” 21 китоб-дан иборат бўлиб, Абу Райхон Беруний “Осорул-боқия...” (“Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”) китобида ва Абул-Қосим Фирдавсий ўзининг “Шоҳнома” асарида Зардуштнинг 1200 бобдан иборат панду-насихатлари, яққа худо-ликка асосланган Зардуштийлик таълимотининг асосий қои-далари баён қилинган эди. “Авесто”даги 21 китобнинг: би-ринчи еттитаси Худоларга, коинотнинг пайдо бўлиши ва инсоният тарихига доир; кейинги етти китоб ибодат масала-лари, диний дастурлар, одамларнинг турмуш тарзи ҳақида; охириги етти

¹ Зардуштийликнинг жаҳон цивилизацияси таракқиётига қўшган ҳиссасини ҳар то-монлама ўрганишда XVIII асрда ижод этган Анкетил Дюперрон, инглиз тадқиқотчиси Дж. Буггерларнинг хизматлари катта бўлди. Хусусан, А.Дюперрон “Авесто”ни фран-цуз тилига таржима қилди ва алоҳида китоб қилиб чоп эттирди. “Авесто”ни немис тилига таржимаси Ф.Шингель ва Ф.Вольфлар томонидан (1852-1863) амалга оширилган бўлса, инглиз тилидаги таржимаси И.Дармстатер ва Л.Х.Миллслар томонидан бажа-рилди. Дания тилига “Авесто”ни А.Христансен таржима қилган бўлса, форс тилида бундай хайрли ишни Иброҳим Пур Довуд бажарган. Эрон ва Турон халқларининг қа-димий маданий меросининг буюк дурдонаси бўлган “Авесто”ни ўзбек тилига 1990-1999 йилларда шоир Асқар Маҳкам таржима қилди. Китобнинг қўлёзма нусхаси Ко-пенгагенда сақланмоқда.

Зардуштийлик диний-фалсафий таълимотининг асосчиси Зардушт илмий-маданий меросини таҳлил қилишда XIX асрнинг машҳур немис файласуфлари Вильгельм Ге-гель, Фридрих Ниццелар муносиб ҳисса қўшдилар. Ф.Ницше ўзининг “Зардушт та-валлоси” асарида Зардуштни Европа цивилизациясининг Цезарь, Шекспир, Данте, Ри-хард Вагнер, Байрон ва унинг қахрамони Манфред, Генрих Гейне каби етук намоён-далари билан бир қаторга қўйди. Шунингдек Зардушт таълимотини тарғибот ва таш-виқот қилишда Европа олимлари Э.Берзин, Е.Е.Бертельс, В.А.Бартольд, А.О.Маковель-ский, Н.Прохоров, В.В.Струвье, В.А.Травер, С.П.Толстов, В.А.Лившиц, С.Н.Соколов, В. Хен, Ю.А.Рапопорт, С.В.Ольденбург, М.Бойс, Б.И.Авдиев, ўзбек олимлари Н.Маллаев, Ҳ.Ҳомидов, А.Қаюмов, Й.Жумабоев, М.Исҳоқов, М.Раҳмонов, Ф.Сулаймонова, И.Жаб-боров, Й.Хўжамуродов, А.Ирисов, Т.Маҳмудов, М.Қодиров, С.Ҳасанов, А. Зоҳидов, Б. Эшовларнинг хизматларини алоҳида таъкидламоқ даркор.

² Зардушт шахси, унинг туғилган ватани, ҳаёти ва ижоди ҳақида ҳозирги замон илм-фан арбоблари турли-туман фикрларни баён қилмоқдалар. Фикрлар хилма-хиллиги-дан қатъий назар Зардушт Спитамоннинг эрамиздан аввалги VII асрнинг иккинчи ярми - VI асрнинг бошларида Хоразмда туғилгани, яшагани ва ижод қилгани тарихий ҳақиқатдир. Зардушт номи Европа файласуфлари асарларида “Зараостра”, “Заратуш-тра” деб ҳам юритилади. Заратуштра эронча сўз бўлиб, “зара”-олтин, “уштра”-туя маъноларини билдиради. Айрим ҳолларда “Заратуштра” ибораси “олтин туялик”, “ол-тин туя эгаси”, “туяларни етакловчи киши”, деб ҳам таржима қилинади.

китобда тиббиёт, астрономия муаммоларига бағишланган эди¹. Эрон ва Туронни Александр Македонский забт этгач 1200 қорамол терисига тилло билан битилган ушбу нодир тўпламни Юнонистонга олиб кетади².

Александр Македонский “Авесто”нинг тиб, астрономия-га оид қисмларини юнон тилига таржима қилдирган, қолган қисмларини эса ёқтириб юборган. Бундай нодир китобни ёқ-тириб юборишдан мақсад ўша замонда Эрон ва Турон халқ-лари дунёқарашида мустаҳкам ўрнашиб олган Зардуштийлик таълимотини йўқотиб юборишга қаратилган эди.

Замонлар ўтиши билан Эрон ва Турон халқлари ўзлари-нинг қалбларидан мустаҳкам ўрин эгаллаган “Авесто”ни тик-лашга киришдилар. Ёдноманинг пароканда қисмларини тўп-лашда, зардуштийлик қоидаларини сақлаб қолишда Эрон ва Турон шоҳлари: Гуштасп, Балоши Ашконий, Ардашер Боба-кон, Шопури Ардашер, Шопур иккинчи, Хусрав Анушервон-лар фидойилик қилдилар¹. Сосонийлар сулоласи ҳукмронлик қилган замонларда (милоднинг III-IV асрлари) “Авесто” қайта тикланган, янги кўринишда намоён бўлди. Зардуштийлик Со-сонийлар империясининг расмий дини даражасига кўтарил-ди. Афсуски, Ёдноманинг тикланган нусхалари ҳам, милод-нинг VII-VIII асрларида, Эрон ва Турон мамлакатларига ислом дини кириб келиши билан йўқ Қилиб ташланди. Шундай бў-лишига қарамасдан, ўша буюк маданий мероснинг тўрт китоби: “Ясна”, “Видевдат”, “Яшт”, “Виспарад” қайта тикланди ва бизнинг замонамизга етиб келди. Бу китоблар ўз мазму-нига кўра турли вазифаларни бажарган. Жумладан: “Ясна” (Ёсин), 17 бобдан иборат бўлиб, турли дуолар ва башоратлар йиғиндисидан ташкил топган. Шунингдек, унда “Авесто”нинг энг қадимий қисми “Гот”лар ҳам ўрин олган. “Гот”лардаги асосий ғоя: “эзгу фикр, эзгу калом, эзгу амал” бирлигини таъминлашга қаратилган бўлса, “Видевдат” 22 бобдан иборат бўлиб – бутун оламнинг яратувчиси Ахура Мазданинг душ-манлари бўлган ёвуз девлар, инсу-жинсларга қарши кураш олиб боришга мўлжалланган қонун-қоидалар, турли гуноҳлар-дан покланиш маросимлари, саховатли бўлишга қаратилган расм-русумлар (чунончи, ўликни ерга кўмиш, ёлғон ваъда берган кишини жазолаш, аёлларга бўлган муносабат, ит бо-қиш ҳақидаги қоидалар) тўпламидир. “Яшт” турли руҳлар шаънига айтилган, қуйланиши савоб ҳисобланган кўшиқлар (гимнлар) тўплами (24 бобдан иборат) бўлса, “Виспарад” оламини билишга доир панду насихатлар, унга ҳукмронлик қи-лишга қаратилган ҳамду-санолар тўпламидан иборат².

Зардуштийлик шаклланиб, ундаги асосий ғоялар киши-лар қалбидан мустаҳкам ўрин эгаллай бориши билан, унинг муқаддас китоби “Авесто”да баён қилинган олам ва одам му-носабатларини шарҳлашга интилиш ҳам ўсиб борди. “Авес-то” қоидаларини шарҳлашга бағишланган рисоалар пайдо бўла бошлади¹. Ана шундай рисоалардан бири, милоднинг IX асрининг бошларида Озорбод Имидон ва Озорфаринж Фар-рукзодонлар томонидан ёзилган “Динкард” (“Дин саргузашт-лари”) китобидир. “Динкард”да зардуштийликнинг пайдо бў-лиши, унинг илк даври ҳамда шаклланиш жараёнларининг ўзига хос хусусиятлари, “Авесто”нинг ёзилиш тарихига оид бир талай маълумотлар берилган. Ушбу асар паҳлавий тилида (“Авесто” ёзилган тилда) яратилган мукамал илмий манба-дир. Бизнинг замонамизга “Динкард”нинг бир неча нусхаси етиб келганлиги қувончли воқеадир².

¹ Маҳмудов Т. “Авесто” ҳақида. Тошкент, 2000, 19-бет.

² Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар. Биринчи жилд. Тошкент, 1968, 38-бет.

¹ Маърифат, 2003 йил 18 январь.

² Илмий, илмий оммабоп адабиётларда: “Видевдат”- “Видевдот”, “Виспарад” эса- “Вис-парт”, “Виспарат”, “Виспарахт” деб ёзилмоқда.

¹ “Авесто” тиклангандан сўнг унга битилган шарҳларни “Занд” деб атай бошладилар. Шунинг учун ҳам илмий адабиётларда “Занд-Авесто” термини юзага келди.

² Маърифат, 2003 йил 18 январь.

Зардуштийлик таълимотининг марказий муаммоси олам билан одам ўртасидаги ўзаро алоқадорлик жараёни, одамнинг инсон даражасига кўтарилганлигини ифодаловчи кўрсаткич-лар таҳлилига қаратилганлиги эди. Бу таълимотга кўра, одам борлиги олам борлиги билан бевосита алоқадор. Ушбу таъли-мотга мувофиқ, бутун олам борлиги тўрт унсурдан (чор ун-сур)³: тупроқ, сув, ҳаво, оловдан иборат. Олам борлигининг энг мураккаб шаклларида бири бўлган одамнинг табиати ҳам, шубҳасиз, ўша тўрт унсур билан боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам, ушбу тўрт унсур хашиша муқаддас ҳисобланган. Зардуштийлик таълимотига кўра инсон билан табиат ораси-даги ўзаро алоқадорликка путур етказмаслик даркор. Ер, сув, ҳавони ифлослантириш гуноҳи азим ҳисобланган. Ҳатто, сувга тупурган кишига ўлим жазоси тайинланган. Зардуш-тийлик таълимотида баён қилинишича, ҳатто инсоннинг ми-жози ҳам олам борлиги таркибидаги чор унсур билан бево-сита боғлиқ. Вазмин, босиқ одамларни “ҳоксор” деб аташ, ғайратли, ҳаракатчан кишиларни “жўшқин”, “тошқин”, “қай-ноқ Қон” деб баҳолаш ёки бебурд, енгилтак кишиларни “ха-войи”, “бодий” деб аташ ҳам ўша замонлардан қолган удум-лардир.

Одамзот тупроқда вужудга келиб, тупроққа Қайтиши ло-зим, деган нуқтаи назар зардуштийлик таълимотидаги энг му-ҳим ғоялардан бири эди. Одам ўлгандан сўнг, уни муқаддас тупроққа Қайтармоқ учун, энг аввало, танадаги гўшти суяги-дан ажратмоқ лозим, деб ҳисобланган. Чунки одам гўшти ҳа-ром бўлганлиги учун муқаддас тупроқни булғаш мумкин. Худди шунинг учун ҳам ўлган кишилар суягини гўшtidан ажратмоқ учун мурдалар ўлаксахўр қушлар, итлар олдига қў-йилган. Мурданинг гўшти суягидан ажралиб қолгач, махсус мосламаларга жойлаштирилиб, ерга кўмилган. Шундай қилиб, зардуштийлик таълимотида таъкидланишича, табиатдан олин-ган одамзот танаси яна унинг ўзига қайтарилган.

“Авесто” китобларидан бири - “Яшт”да таъкидланишича, инсон ўлгандан сўнг, унинг бутун умри давомида қилган иш-ларига адолатли баҳо берилмоғи даркор. Ўлимдан сўнг мар-ҳум билан видолашилаётган энг сўнги кезларда унинг босиб ўтган ҳаёт йўли адолат тарозисига кўйилади. Адолат тарози-сининг бир палласида марҳум қилган жамики яхши ишлари, бошқа бир палласига ёвузлик, жаҳолат билан боғлиқ ножўя хатти-ҳаракатлари кўйилади. Яхшилик, эзгуликка қаратилган ишлари оғирлик қилса, марҳум руҳи жаннатга, ёвузлик ва жаҳолатга қаратилган ишлари устунлик қилса дўзахга жўна-тилади. Зардуштийлик таълимотида одам танаси билан жони орасидаги ўзаро алоқадорликнинг моҳиятини тушунтиришга қаратилган фикр-мулоҳазаларнинг кўплиги алоҳида аҳамият-га моликдир. Ушбу таълимотга асосан, одам ўлгандан сўнг унинг жони уч кун танада турар эмиш. Фақат тўртинчи кунда жон гўзал қиз қиёфасига кириб, фаришталар йўлбошчили-гида нариги дунёга жўнайди. Нариги дунёга етиб боргач, ўша гўзал қиз “Чинват” деган кўприқдан ўтиши лозим. Бу дунёда яхши ишлар қилган одам учун ўша “Чинват” кўприги кенга-ярмиш. Ундан бемалол ўтиб олган, танани тарк этган жон абадий роҳат-фароғатда яшар эмиш. Роҳат-фароғатда яшаёт-ган жонлар охиратни кутиб ётаверармиш. Ўликлар тирилиши муқаррар бўлган охират етиб келгач, ўз таналарига яна қайтиб келарканлар. Умрида бировларга яхшилик қилмаган, ёвузликлар билан шуғулланган одамлар жони “Чинват” кўп-ригидан ўта олмас экан. Бундай кимсалар учун кўприк тора-йиб қолар, уларнинг жонлари жаҳаннам азобларига гириф-тор бўларкан.

Зардуштийлик таълимотига кўра, олам бири-иккинчиси-га қарама-қарши кучлар, хусусан, яхшилик билан ёмонлик, рост билан ёлғон, ёруғлик билан зулмат орасидаги курашга асосланган. Бу курашни ҳеч қачон мурасага келтириб бўл-майди. Шунинг учун ҳам бу кураш бутун коинотни қамраб олади. Яхшилик, ёруғлик, ростгўйлик Ахура Мазда, ёмонлик, зулмат эса Анҳра Ману (Аҳриман) Худолари тимсолида на-моён бўлади. Худди шунинг учун Ахура Мазда бутун олам-ни, ерни, сувни, ўсимликларни, ҳатто дастлабки одамни ҳам яратган эмиш. Бутун тирик мавжудот, ҳаётни ҳам Ахура Маз-да кашф этибди.

³ “Унсур” арабча сўз бўлиб, жисм таркибидаги модда маъносини англатади.

Ахура Мазда яратган биринчи Одам Ато Ийим деб номланган экан. Ахура Мазданинг кўрсатамасига мувофиқ, Ийим ер юзига турли жонли мавжудотлар, хусусан одамлар, ҳайвонлар, қушлар уруғини сочиб, осойишталик билан пар-вариш қилибди. Уларнинг ўсиб улғайиши учун зарур бўлган қизил шуъла таратиб турувчи оловни кўпайтирибди. Шу ас-нода, Ийим ер юзида 900 йил яшабди. Одам боласининг сони кўпайиб кетиб, ер юзи унга торлик қила бошлабди. Ана шун-да Ийим Худога илтижо қилиб, ерни кенгайтиришни сўрабди ва бунга эришибди ҳам. Кунларнинг бирида Ахура Мазда ер юзини музлик босиб келаётганлиги ҳақида Ийимни хабардор қилибди. Ийим ер юзида мавжуд бўлган тирик мавжудотлар уруғини сақлаб қолиш учун шошилинч чоралар кўришга ки-ришибди. Махсус уй қуриб, ер юзида яшаб турган барча тирик мавжудотларнинг энг яхши зоти, аъло навларидан бир жуфтдан сақлаб қолибди. Шундай қилиб Ийим, ер юзида яшовчи тирик жонзотларни дахшатли офатдан сақлаб қолган экан.

Зардуштийлик диний-фалсафий таълимотида таъкидла-нишича, Худо асли одамзотни яратганда уни умуман ўлмайдиган, мангу яшайдиган қилиб яратган экан. Лекин ўша Одам Ато - Ийим ўзи амалга оширган хайрли ишлардан мағрур-ланиб кетиб, Худо томонидан тақиблаб қўйилган неъмат - қорамол гўштидан танаввул қилиб қўяди. Оқибатда Худонинг қаҳрига учрайди. Шундай қилиб, одамзот абадий яшаш имко-ниятидан маҳрум бўлиб қолибди.

Яхшилик худоси Ахура Маздани хайрли ишларини куза-тиб турган ёмонлик Худоси Анҳра Ману ҳам тек турмади. У осмонни торайтирди, кишиларнинг қалбига ғашлик ва хафа-лик солди. Макр, хийла, риёкорлик, айёрликнинг турли-туман кўринишларини яратди. Худди ўша Анҳра Ману алвасти, аж-даҳо, дев каби жонзотларни ўйлаб топди. Заҳарли жонивор-лар, қумурсқаларни яхшилик, мангуликка қарши қўйди. Ях-шилиқ билан ёмонлик орасидаги кураш борган сари авж ола-верди.

Зардуштийлик таълимотига кўра, инсон фаолиятини бошқариб турган энг муҳим қудрат - ахлоқ-одоб нормалари-дир. Шунинг учун Зардушт олий ибтидо - Ахура Мазддан инсоннинг кундалиқ амалий фаолиятини ахлоқий камолот то-мон бошқарувчи қонун-қоидаларни аниқлаб беришни сўрай-ди. Ана шунда Ахура Мазда бутун олам борлиғи икки йирик бошланғич асос - эзгулик ва ёвузлик атрофида мужассам эканлигини хабар қилади. Бири-иккинчисига зид бўлган уш-бу асослар доимо ўзаро алоқадорликда бўлади. Бундай ҳолат ҳаёт ва ўлим, осмон ва жаҳаннам орасидаги курашда якҚол намоён бўлади.

Зардуштийлик таълимотида “ҳаётнинг энг ёмон онлари”, яъни ёмонлик жаҳаннамга, яхшилик, эзгулик эса мусаффо, беғубор осмонга қиёс қилинади. Яхшилик ва ёмонлик оламда мавжуд бўлган ҳодисалар, воқеалар моҳиятидан келиб чиқа-ди. Иймонли, эътиқодли кишилар яхшилик билан ёмонлик орасидаги узоқ вақтдан буён давом этиб келаётган душман-ликни устакорлик билан бартараф этишлари даркор. Одам-лар Ахура Мазда томонидан юборилган ахлоқий нормалар, тартиботларга амал қилсалар, унинг панду насихатларига қу-лоқ солсалар, ёмонлик устидан яхшиликнинг ғалабаси таъ-минланади.

Зардуштийликнинг муқаддас китоби - “Авесто” (“Ясна”)да баён этилишича, яхшилик билан ёмонлик орасидаги курашда оралиқ йўл бўлмаслиги лозим. Шунинг учун ҳам ҳар бир ки-ши бундай жараёндан четда туриши мумкин эмас. Чунки ях-шилиқ билан ёмонлик орасидаги курашда ҳал қилувчи ролни инсондаги иймон-эътиқод ўйнайди. Иймон-эътиқодли киши ҳамиша яхшилик томонида туради. Худди ўша иймон-эътиқод яхшилик билан ёмонликни бирини-иккинчисидан ажрата би-лиш имкониятини яратади.

Зардуштийлик фалсафасида таъкидланишича, инсон ий-мон-эътиқодининг учта йирик таянчи бўлади: фикрлар соф-лиги (“эзгу фикр”), сўздаги собитлик (“эзгу калом”) ҳамда фаолиятнинг инсонпарварлиги (“эзгу амал”). “Авесто”да ёзи-лишича, иймон-эътиқоднинг мустақамлигини ифодаловчи аломатлар турли-туман бўлади. Хусусан, берган сўзининг ус-тидан чиқиш, унга содиқ Қолиш, савдо-сотикда тузилган шартномаларга қатъий амал қилиш, қарзни ўз вқтида тўлаш, алдамчилик ва хиёнатдан холи бўлиш, иймон-эътиқодлилиқ аломатларидир. Иймонли одам ўғрилиқ ва

талончиликдан, би-ровларнинг молу-дунёсига кўз олайтиришдан ўзини сақлайди. Иймон-этиқодли инсон узлуксиз ўз билимларини ошириб боради, касб-кор малакаларини такомиллаштиради, киши-ларни маърифатга, инсофу диёнатга, инсонпарварликка чорлайди. Инсон маънавий етук бўлса, касб-кор, билим-илм би-лан ризқ топиб яшаса, кун ўтказса унинг иймони бутунли-гидан далолат беради. Бундай кишилар ҳеч қачон одамлар на-заридан четда қолмайдилар.

Зардуштийлик таълимотда яхшилик, эзгуликнинг барча қирраларини ўзида мужассамлаштирган, адолатли баркамол инсонни шакллантириш ғояси марказий ўринни эгаллайди. Зардуштийликнинг яхшилик Худоси Аҳура Мазда одамларни инсоф, диёнатга ундайди, бир-бирлари билан мураса қилиб яшашни одат қилишлари, ғаразгўйлик, ҳасадгўйлик, калонди-моғлик, шухратпарастлик каби ғайриинсоний қилиқлардан ўзини тийиб юришга чорлайди. Бундай олийжаноб истаклар-нинг ижобат бўлишида Аҳура Маздага “Абадий яхшилик”, “Яхши фикр”, “Яхши тартиб”, “Муносиб қудрат”, “Илоҳий тобелик”, “Сихат саломатлик”, “Абадийлик” каби қадриятлар мадад бериб туради.

Зардуштийлик қоидаларига кўра, инсоннинг баркамол-лигини белгилашда, унинг нафақат ташқи қиёфаси, балки маънавий дунёси ҳам ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Шунинг учун ҳам Аҳура Мазда таналарингизга нисбатан қал-бингиз ҳақида кўпроқ Қайғуринг, чунки маънавий дунёнгиз қанча мусаффо бўлса, моддий турмушингиз ҳам фаровон бўлиб бораверади, деб тушунтиради. “Авесто”да таъкидлани-шича, инсоннинг маънавий етуклиги унинг дўсту-биродар-ларига садоқати, кечиримли бўлиши, жоҳилларнинг қалбини яхшилик нури билан тўлдириши, ёмонликка яхшилик билан жавоб қайтариши каби мезонлар билан ўлчанади. Ёдномада инсоннинг маънавий-ахлоқий фазилатларини улуғлайдиган бир қатор фикр-мулоҳазалар бугунги кун учун ҳам ўз қад-рини йўқотмаганлиги диққатга сазовордир. Чунончи: “Ўзга-ларни яхшиликка йўллай олган одамнигина яхши одам дейиш мумкин”, “Тангри ростгўйларнинг нигоҳбонидир”, “Менга ҳамиша ғайрат ва шижоат бахш эт. Мени ҳамиша ғафлат уй-қусидан йироқ тут”, “Қаерда икки тан бир-бирини қўлласа, ўша ерда иш юришади” ва ҳоказо. Кўриниб турибдики, зар-душтийлик таълимотида маънавият ҳар томонлама улуғлан-ган. Маънавият, билим-илм аҳлининг, мударрису-муаллимлар-нинг тафаккур даражасига, ўз вазифасига бўлган фидойили-гига, халқи, Ватани олдидаги масъулиятини нечоғлик ҳис эти-шига боғлиқлигига алоҳида эътибор берилган.

“Авесто”(“Яшт”)да таъкидланишича, инсон ўзининг олий-жаноб инсоний фазилатлари билан ғайриинсоний ҳатти-ҳара-катларга қарши бўлмоғи лозим. Олийжаноб инсонларнинг саъй-ҳаракатлари туфайли юртда: фармонбардорлик- бўйсун-маслик устидан, сулҳ - можаро устидан, тўғрилиқ - эгрилик устидан, ғайратлилик - танбаллик устидан, ростгўйлик-ёлғон-чилик устидан, адолат - зулм устидан тантана қилмоғи дар-кор. Зардуштийлик одамларни дўсту-биродар бўлиб яшашга даъват этади. Ирқи, қавми, аймағи, динидан қатъий назар - ҳаммани башарнинг баравар аъзоси деб билади. Динни рўқач қилиб мунофиқлик билан одамлар орасида ноиттифоқлик уруғини сочадиган риёкор оқимларни қаттиқ Қоралайди.

“Авесто” (“Яшт”) саҳифаларида инсонпарварлик, ватан-парварлик, одамларга яхшиликни раво кўриш ҳар томонлама улуғланади. Ғафлат ва лоқайдлик эса қораланади. Бировларга жабр-зулм ўтказган кимсалардан узоқ юришга, беҳуда қир-ғинбарот урушлардан зарар кўрган жабрдийдаларга ёрдам қўлини чўзишга чақирилади.

Зардуштийликнинг асосчиси Зардушт Спитамоннинг фик-рига кўра, инсоннинг маънавий-ахлоқий қиёфасининг шакл-ланиш жараёнини тезлаштирмоқ учун, одамлар орасидаги ишончсизликни ўртадан кўтармоқ даркор. Қавму-қариндош-лар орасида бир-бирига адоват, душманлик бўлмаслиги ло-зим. Ҳамкору-ҳамнафаслар ғаламислардан қутулмоғи, жаҳон аҳли ёмон раҳбарлар зулмидан холи бўлмоғи зарур. Эл-юртда осойишталик, барқарорлик ҳукмрон бўлмоғи, фуқаролар онги ва фаолиятида нафақат ўзи, балки бошқалар ҳақида ғамхўр-лик қилиш туйғуси устивор бўлмоғи даркор.

“Авесто”да қайд этилишича, инсоннинг яшаши учун энг муҳим шартлардан бири ерга бўлган оқилона муносабатдир. Худди шунинг учун ҳам зардуштийлик таълимоти кишиларни ердан унумли, оқилона фойдаланишга даъват этади. Кўрик, бўз ерларни ўзлаштириш, уни суғориладиган, экин экилади-ган майдонларга айлантириш, айниқса, ғалла экиш инсоннинг муқаддас, олийжаноб ишларидан бири, чунки ғалла инсон тирикчилигининг асоси, деб қаралади. Ана шундай олийжаноб мақсад йўлида ҳалол меҳнат қилиш - инсон ҳаётининг мағзидир, дейилади. Шунингдек, ижтимоий-фойдали меҳнат, унинг самараси, яъни ҳалол меҳнат туфайли етиштирилган ҳосил ёвуз кучларга (ҳатто девларга) берилган қақшатқич зар-ба, деб ҳисобланади.

“Авесто” башоратларида эътироф этилишича, ердан унумли, оқилона фойдаланмоқ учун, унга “яхши, соғлом уруғ сепиш” лозим. Ерга яхши ният билан уруғ қадаш, ўн минг марта ибодат қилиш ёки юзлаб жониворларни қурбонликка сўйишдан афзал, деб ҳисобланади. Экин экиш, деҳқончилик қилиш она заминда мавжуд бўлган турли ёвузликларни ҳай-даш, унинг илдизини қуритишнинг муҳим йўли, деб қаралган. Ким ерга уруғ қадаса, у ўзидаги одамийликнинг даражасини, иймон-эътиқодининг мукамаллигини намойиш қилади. Ягона шу йўл ҳақиқат бўлиб, қолганлари саробдир, дейилади. Худди шунинг учун ҳам, одамларнинг, айниқса ёшларнинг меҳнат тарбиясига эътибор қаратилди. Маданий-тарихий ёдгорликда таъкидланишича, одамларнинг ҳалол меҳнат қилиши, уларнинг ризқ-рўзларининг, бахт-саодатларининг манбаидир. Ҳалол меҳнат соҳиби учун ғайриинсоний одатлар: ўғирлик, хиёнат, безорилик билан шуғулланишга вақт топил-майди.

Зардуштийлик таълимотига мувофиқ, инсон баркамол бўлиб ривожланиши учун яхши овқатланиши зарур. Зардушт васиятларига кўра, ёмон овқатланган халқ на яхши, на кучли ишловчиларга, на соғлом, на бақувват болаларга эга бўлади. Ёмон овқатланишдан одоб-ахлоқ ҳам айниб кетади. Шунинг учун инсон баркамоллигининг муҳим шартларидан бири бўл-ган озиқ-овқат мўл-кўлчилигини таъминламоқ, бунинг учун эса деҳқончилик, чорвачилик маҳсулотларини кўпайтириш лозим. Қайси мамлакатда нон мўл-кўл бўлса, ўша юртда му-қаддас сўзлар ҳам, панду-насихатлар ҳам тезу-соз қабул қи-линади.

“Авесто” (“Ясна”)да жамиятни, давлатни бошқариб тур-ган раҳбар (оқсоқол, кайвоний) шахси ҳақида ҳам бир талай фикр-мулоҳазалар баён қилинган. Зардушт мухлисларининг фикрларига кўра, раҳбар ҳамиша жамоа манфаатини ҳимоя қилиши, жамоа томонида бўлиши шарт. У ўзи мансуб бўлган одамлар гуруҳи, тоифаси билан бирга нафас олмоғи, улар-нинг қувончларию ташвишлари билан яшамоғи, жамоа душманларига нафрат билан қарамоғи даркор. Яхши, олийжаноб раҳбар эл, халқ бойлиги, бахти ҳисобланса, ёмон раҳбар одамлар бошига битган балодир. Шунинг учун ҳам, жамият, эл, улус, олам “Авесто”да ёзилганидек, ёмон раҳбарлардан тезроқ Қутилиши, холос бўлиши даркор¹.

Зардуштийлик таълимотида тинчлик-осойишталик барқа-рор бўлган ҳаёт ҳақиқат рамзи ҳисобланади. “Авесто” (“Яс-на”)да таъкидланишича, кишилар тинч-осойишта яшамоқлик-лари, меҳнат қилмоқликлари учун улар турмуш тарзидан уруш, талончилик, ноҳақлик, таъмагирлик, шафқатсизлик, ға-разгўйлик, ҳасадгўйлик, шуҳратпарастлик, қонунбузарлик ка-би ярамас иллатларни суриб чиқармоқ лозим. Бундай талаб-лар ўз даврининг қасамёди бўлиб, унга зид иш тутиш гуноҳ ҳисобланган. Зардуштийлик қоидаларига кўра, инсоннинг ин-сонга бўлган муносабатлари қандайдир бир қолипга солинган эмас. Зардушт асос солган таълимотга мувофиқ, инсон энг улуғ зот, унинг иззат-нафси ғоятда ҳурмат қилиниши лозим.

¹ Қаранг: “Авесто”. Тарихий-адабий ёдгорлик. Тошкент, 2001, 15-бет.

5-мавзу: Инсон масаласида Ғарб анъанаси.

1. Ҳозирги замон Ғарбий Оврупода инсон фалсафасини қўйилиши. Инсоннинг ички дунёсига мурожаат. Инсон муаммосини ҳал қилиш давр талаби.

2. Рационализмда инсон Ҳақидаги таълимотларнинг Ўзига хос хусусиятлари ва мактаблари. Инсон "рацио-машина". Инсонни объект сифатида ўрганиш. Инсон биологик тузилма.

3. Иррационализмда инсон талқини. Инсон қалби коинот. Ирода масаласи. Экзистенция. Инсон руҳий олами.

4. XX аср иккинчи ярим XXI асрда рационализм ва иррационализм оқимларининг аҳамияти ва тарихий тақдири.

Фалсафа тарихида XIX-XX аср алоҳида ўрин тутди. Бу давр фалсафаси Ғоят мураккаб ва хилма-хил фикрларга бой бўлиб, турлича мактаблар ва қарашларни ўз ичига олади. Бу даврда инсонлар ҳаётида, фан тараққиётида, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётда мисли қўрилмаган тарихий воқеалар бўлди. Булар барчаси инсоннинг дунёга бўлган муносабатини ўзгартириб, дунёни янгича чуқурроқ ўрганиш ва билимни ҳаётга татбиқ қилишга ундади. Айни вақтда инсоннинг тутган ўрнини, моҳиятини, ўзлигини ва ички дунёсини тўлароқ ўрганишга имкон яратилди. Табиатшунослик ривожини шунчалик илгарилаб кетдики, микро ва макродунёни тадқиқ қилиш, космосга одам учираш каби масалалар инсонни ҳайратга соларли даражага етди. Шу билан бирга табиатшуносликнинг ривожини янги-янги муаммоларни ҳам келтириб чиқарди. Булар ичида инсон муаммоси, хусусан, унинг ички дунёси, борлиғи, моҳияти ва унинг фалсафий таҳлили каби масалалар долзарблиги билан файласуфлар диққат-эътиборини жалб қилмоқда.

Маълумки, Гегель ва унинг Маркс томонидан қайта ишланган таълимоти XIX аср фалсафий тафаккури ривожига алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Бироқ бу таълимот советлар даврида мутлақлаштирилди, барча фанлар ва амалиётнинг ягона методологик асоси сифатида талқин қилинди. Фалсафа тарихи материализм билан идеализм ўртасидаги кураш деб қаралди. Ҳодисаларни тушунтиришда синфийлик, партиявийлик, мафкуравийлик бош мезон қилиб олинди.

XIX-XX аср Ғарб фалсафаси бошқа йўлдан кетди. Бир томондан, фалсафадаги борлик, онг, билиш, тарих фалсафаси каби анъанавий масалаларга ўзгартириш киритиб, уларни янгича таҳлил қилди. Иккинчидан, марксистик фалсафага ўз муносабатини билдириб, бу фалсафа янги даврда рўй бераётган ўзгаришларни изоҳлашга ожизлик қилаётганини кўрсатди.

Шунинг учун XIX-XX аср Ғарб файласуфлари шу вақтгача фалсафада кам эътибор берилган ёки бутунлай ишланмаган масалаларни фалсафий баҳс-мунозара майдонига олиб чиқдилар. Шундай қилиб, XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб ноанъанавий (ноклассик) йўналишдаги бир қанча фалсафий оқимлар юзага кела бошлади. Уларнинг вакиллари ижтимоий тараққиёт, инсон ақли билан боғлиқ масалаларни қайта кўриб чиқишга қолмасдан, жамиятдаги маънавий бўҳрондан қутулиш чораларини қидирдилар. Дунёнинг турли-туман ва ранг-баранглиги, инсон маънавий ҳаётининг ички қонуниятларини, ҳаёт мазмуни, инсон ва унинг моҳияти, яшашнинг маъноси, инсон руҳиятининг таҳлили, фалсафий тафаккурнинг ўзига хослиги, фалсафада янги услуб, инсон фаолиятини ижобий томонга йўналтириш каби муаммоларга алоҳида эътибор бердилар. XIX аср фалсафасида инсон, инсонийлик ва инсоният, инсоннинг ички ва ташқи дунёси, билиш жараёнининг янги қирралари каби масалаларга кенг ўрин берилди. Фалсафий ижодиётда бўлган эркинлик, қўлланган демократик тамойиллар, плюрализм тамойили турли ғоявий илмий қарашлар билан бойитилди. Бу даврда бир қанча фалсафий оқимлар вужудга келди.

Жамият тараққиёти муаммолари ҳам уларнинг диққат марказида турди. Бу фалсафий таълимотларда ҳам ҳозирги пайтдаги мураккаб муаммолар билан бир қаторда анъанавий муаммоларни ҳам муайян нуқтаи назардан ёритишга ҳаракат қилинади. Ҳозирги мураккаб шароитда аввалгидек кўр-кўрона бизга ёқмаган ёки биз тушунмаган оқимларга «зарарли» деган ёрлиқ бермасдан, уларни холис нуқтаи назардан ўргансак фойдадан холи бўлмас. Чунки ҳар қандай ҳодисада бир-бирига зид томонлар бўлгани сабабли ушбу ноклассик таълимотлар ҳам «соф» салбий ҳодиса бўлиб қололмайди. Масалан, марксча фалсафа вакиллари эътиборидан четда турган нораціоналлик муаммоларини ишлаб чиқишда неофрейдизмнинг хизматлари катта. Худди шу оқим намояндаларининг инсонда кўпинча учраб турувчи психик касалликларнинг, англамаган хатти-ҳаракатларининг сабабларини тушунтиришда тегишли хулосани чиқариб олсин.

Мана, мисол учун Фрейднинг назарий қарашлари, прагматизм ва экзистенциализм ғоялари, Бердяев ва бошқаларнинг фалсафасидан ўргансак, фойдадан холи бўлмайди.

Мен ғарб фалсафасида ҳам барча муаммолар ечилган, демоқчи эмасман. Биз кўп масалаларда Ғарб файласуфларининг фикрлари билан, айниқса, индивидуализм, эгоизм қарашларини илоҳийлаштириш билан келишмаслигимиз мумкин. Лекин уларни ҳисобга олишимиз, кераклисини эътироф, керакисини инкор этишимиз зарур»⁵⁷.

Уйғониш давридан XIX асрнинг биринчи ярмигача бўлган даврда янада маънавий юксалиш давом этди. Бу давр фалсафий қарашларида табиат, жамият ва инсонга турли жиҳатдан фалсафий ёндашишнинг ўзига хос тамойиллари, идеаллари ва маданий қадриятларини ишлаб чиқилиши ўзига хос ҳолда ниҳоясига етказилди. Жуда кўпчилик адабиётлар бу давр фалсафий йўналишларини ҳам классик фалсафа деб аташади. Анъанавий ва ноанъанавий фалсафанинг фарқи энг аввало ақл (интеллект) муаммосида кўринади. Бу тасодифий эмас. Чунки ақл муаммоси янги давр фалсафасининг марказида туради. Янги давр файласуфлари тафаккурни жуда кенг маънода тушунишган ва табиат, жамият ва инсоннинг фаолияти уларга хос бўлган тафаккур билан боғланган. XIX-XX асрлар классик фалсафасида «индивидуал онг» билан бир қаторда «индивидуалликдан ташқари онг» сифатида амал қилувчи инсон маънавий маданияти доирасидаги турли ғоялар, тушунчалар, ғоялар, идеаллар, нормалар, қадриятлар таҳлилига ва ундан ташқаридаги маънавий фаолият шакллари ёрдамида инсоннинг дунёни ўзлаштириши, яъни фикрда дунёнинг «иккиланиши» жараёнидир. Худди шу нарса «илоҳий» тафаккур ҳақидаги теологик, идеалистик йўналишларининг қандайдир абсолют руҳ, олий ақлнинг дунё тараққиётини бошқариши ҳақидаги қарашларига асос бўлган.

Кантдан Гегелгача бўлган йўл - бу инсоннинг танқидий баҳоловчилик қобилияти сифатида тушунилган олий ақлнинг гегелча «илоҳий» ақл ақидасига ўрин бўшатиб бериши йўлидир. Бу даврда фаннинг тараққиёти ҳамда ақлнинг такомиллашиб боришига ишонч ҳукмрон бўлган. Шунинг учун классик фалсафада, нафақат дунё, билиш, унинг усуллари ҳақидаги, балки худо, ишонч ва диний муаммолар ҳам рационалистик руҳда талқин қилинган. Қисқаси, классик фалсафа намояндалари умумийлик ҳақидаги назарий фикрлар бир бутун борлиқ инсон ва унинг умумий моҳияти, жамият билишнинг методлари ва унинг умумаҳамиятли тамойиллари, барча даврлар ва барча кишилар учун умумий аҳамиятга эга бўлган ахлоқ нормалари ва ҳақозолар ҳақида мунозара юритишган. Алоҳидалик, конкретлик ҳақидаги, масалан, алоҳида, конкрет кишилар, уларнинг эркинлиги, ҳуқуқлари, фикрлари, изтироблари ҳақидаги масалалар, умуман инсон, унинг моҳияти ҳақидаги масалага бўйсиндирилган эди. Хуллас, XIX асрнинг ўрталаригача рационализм руҳи ҳукмрон бўлган классик йўналишлар барча фалсафий йўналишларнинг белгилловчиси эди.

XIX асрнинг 40-50 йилларидан бошлаб ноклассик фалсафий йўналишлар юзага кела бошлади. Бу энг аввало К.Маркс ва Ф.Энгельснинг фалсафий назариясидир. Улар классик фалсафанинг умумий рационалистик йўналишини, унинг фан ва тараққиётга ишонч руҳини ривожлантириш билан бирга дунё, инсон, ақл, билиш, фан, жамият ва ижтимоий тараққиёт ҳақида таълимот яратдилар.

Шу билан бирга бу даврда бошқа ноклассик йўналишлар ҳам пайдо бўлди. Уларга даниялик С.Кьеркегор, немис файласуфлари Ф.Ницше, О.Шпенглер ва бошқалар қиради. XIX-XX асрлардаги классик фалсафани ҳимоя қилувчи янги йўналишлар пайдо бўлди. Буларга XIX асрнинг 60-70 йилларида юзага келган неокантчилик, неогегелчилик ва неотомизм (Фома Аквинский, лотинчалаштирилган номидан келиб чиққан Томас) қиради.

XIX-XX аср Ғарб фалсафаси тушунчасига мазкур даврда вужудга келган ноклассик таълимотлар қиради. Шу давр мутафаккирлари классик фалсафаси асосий-фундаментал тушунчаларни танқид остига олдилар, жумладан, «ҳақиқат», «ақл» каби тушунчаларни, ҳаттоки фалсафани фан сифатидаги предмети ва вазифасини ҳам қайтадан кўриб чиқишни мақсад қилиб кўйдилар. Шу давр файласуфлари «метафизика»нинг умумий, мавҳум категорияларига қарама-қарши яққалик, бевосита намоёнлик, яққоллик тушунчаларини кўйдилар. Объектив дунёнинг умумий қонунларидан «далилларни», «ҳаётни», субъект онгининг ҳодисаларини таҳлил қилишга ўтдилар; рационализмдан, гегелнинг мантикий таълимотидан иррационализмга, мутафаккирнинг бадий, диний, мифологик интуициясига ўз эътиборини қаратдилар. Умумий фаровонликка эришишда яққа манфаатни умумий манфаатга бўйсиндиришда маърифий ахлоққа қарши яққа индивиднинг эркинлиги, ҳуқуқи ва ғурурини, шаънини кўйдилар.

⁵⁷ Каримов И.А.. Миллий истифол мафкураси халъ эътифоди ва буюк келажакка ишончдир. Т.: Ўзбекистон, 2000, Б. 27-28.

Экзистенциализм фалсафаси XX аср бошларида Германияда юзага келди. Бу даврда ижтимоий-сиёсий шароитлар Биринчи Жаҳон урушидан сўнг анча мураккаб эди. Германия урушда қатнашган асосий давлатлардан бўлиб, бу урушда енгилиши муносабати билан ички сиёсий-иқтисодий аҳвол ниҳоятда оғир эди. Мамлакатда ишсизлик, иқтисодий танглик кенг миқёсда тарқалганди. Германиянинг зиёли табақа вакиллари рухий инкирозга юз тутган эдилар.

Бундай шароитда янги фалсафий ғояларнинг шаклланиши ва уларнинг янги фалсафий оқимга айланиши муқаррар эди. Экзистенциализм фалсафаси айнан шу оқимлардан бири бўлди. Лекин бу фалсафа, албатта, бўшлиқда пайдо бўлгани йўқ. Унинг назарий ва ғоявий асослари С.Кьеркегор ва А.Шопенгауэрнинг тушкунлик фалсафаси, Н.Бердяевнинг романтик ва мистик қарашлари, Ф.Ницше ва В.Дильтейнинг "ҳаёт фалсафаси"дир. Бадий адабиётда экзистенциализмнинг шаклланишига Кафка, Марк Аврелий, Ф.Достоевскийларнинг ижоди катта таъсир кўрсатди.

Экзистенциализм фалсафасида "экзистенция" тушунчаси асосий тушунчалардан бири ҳисобланади. "Экзистенция" - "мавжудлик" деган маънони англатади. Бу тушунчанинг шаклланишида неокантчиликнинг ҳам таъсири бўлган. Айниқса, "экзистенция" тушунчаси Кантнинг "нарс а ўзида" тушунчасига ўхшаб кетади. Кант фалсафасида "нарс а ўзида" биз учун сирли бир олам бўлиб қолгандай ва бу сирли оламга ўтиш, яъни Кантнинг ибораси билан "трансценденция" содир бўлиши қандай мушкул бўлса, экзистенциализм фалсафасида ҳам инсон борлигини билиш ва шу борлиқнинг ички моҳиятини тушуниш ниҳоятда қийин. Бу қийинчиликнинг сабаби нимада?

Экзистенциализм борлиқ ва инсон борлиғи масаласини кўтаради ва бу борлиқ инсондан ташқарида бўлганлиги учун инсон бу борлиқни идрок эта олмайди ва у ҳақида ҳеч нарс а дея олмайди. Биз бу ерда инглиз файласуфи Жорж Берклининг қарашларига ўхшаш мулоҳазаларга дуч келамиз. Беркли "бутун олам менинг ҳис-туйғуларим" - деганидай, экзистенциализм ҳам инсоннинг ҳис-туйғулари чегарасидан чиқиб бўлмайди, деб таъкидлайди. Берклининг бундай дунёқараши солипсизмга олиб келди, яъни бу оламда мендан бошқа ҳеч нарс а йўқ деган фалсафий фикрни келтириб чиқарди. Солижизм нузоғига тугилмаслик учун экзистенциализм фалсафасининг асосчилари инсондан ташқаридаги борлиқ масаласини эътиборга олишмади. Улар борлиққа эмас, инсон мавжудлигига диққатларини қаратдилар. Инсон борлигини "экзистенция" деб атадилар. Инсоннинг мавжудлигида ҳаётнинг моҳияти очилмайди. Биз инсон борлигининг моҳияти нимада деган саволни ўртага ташлай олмаймиз. Шунинг учун ҳам инсон ҳаётининг мавжудлиги, моҳияти, мазмуни биз учун сир бўлиб қолаверади. Нега деган савол туғилади?

Бу саволга жавобни экзистенциалистлар инсоннинг бегоналашувидан ахтардилар.

Дастлаб, инсон табиат кўйнида яшар экан, уни ўзидан ажратмайди ва табиатнинг бир қисми сифатида мавжуддир. Лекин кўхна ўтмишнинг бу даври узокқа чўзилмайди. Инсон тафаккури тараққиёти натижасида у сунъий табиат яратиб, ўзини табиатдан ажрата бошлади. Бу бегоналашиш жараёни хусусий мулкнинг шаклланиши, шаҳарларнинг пайдо бўлиши натижасида ниҳоятда кучайиб борди. Инсон ақли яратган фан ва унинг ютуғи бўлган техника бегоналашиш жараёнининг кучайишига олиб келди. Қачонлардир ягона бўлган одамзод миллатлар, элатлар ва давлатларга бўлиниб кетди. Натижада инсон, ҳам табиатдан, ҳам кишилиқ жамиятидаги ўзаро қардошлик алоқаларидан бегоналашиб қолди. Бу бегоналашишнинг иккинчи босқичи бўлди.

Экзистенциалистлар фикрича, бегоналашиш жараёнининг учинчи босқичи ҳозирги замонда давом этмоқда. Бу босқичда инсон ўзининг ички оламидан, ўзининг ҳаётдан, мазмундан ҳам бегоналашиб қолмоқда.

Инсон ўзининг ботиний табиатини йўқотиб, фақат зоҳирий табиатда яшаб, унга мослашиб бормоқда. Инсон тобора ўзининг ички ҳиссиётларини йўқотиб жамият машинасининг бир заррачасига айланиб қолмоқда.

Демак, экзистенциалистлар фикрича, инсон жамиятда ўзининг қандайдир ролини бажариб боради. Бу хилма-хил ниқоблар ортида инсоннинг асл қиёфаси яшириниб ётади. Бу асл қиёфа қачон очилиши мумкин. Бу қиёфа заминида ётган инсон моҳияти қачон юзага чиқади? Бу масала экзистенциализмни ниҳоятда қизиқтириб келди. Экзистенциализм фалсафаси инсон ўз ҳаётининг моҳияти ва маъносини англаши учун, у эркинликка ва эркин танлаш ҳуқуқига эга бўлиши керак, деган фикрларни илгари сурди. Лекин инсон бу эркинликни суъистемол қилиб, билим мевасидан татиб кўрди ва шу билан гуноҳкор бандага айланди. Унинг гуноҳи билимга эга эканлигидир. Шу билим орқали инсон ўзининг фожиасига ўзи сабаб бўлди.

Демак, инсон ҳаёт моҳиятини билишга эмас, балки шу ҳаётда яшаш, мавжуд бўлишга интилиши керак. Борлиқдаги барча жараёнлар Сартр таълимотига кўра, "нарс а ўзида" бўлиб

колаверади ва биз уларнинг сирини очолмаймиз. Ҳатто, илм-фан ҳам нарса ва ҳодисаларни фақат юзаки ҳодиса сифатида ўрганади. Уларни ҳаракатга келтирувчи бирламчи кучларни ва бирламчи сабабларни метафизика, деб атаб, назарга ҳам илмади. Натижада оламдаги барча воқеа ва ҳодисалар инсон томонидан сир, махфий "шифр"ларга айланиб қолди. Бу сирлар, махфий шифрлар ичида инсоннинг ўзи ҳам бир катта сир бўлиб қолди.

Хайдеггер фикрича, инсон ички моҳиятининг очилишига ёрдам берувчи воситалар тасвирий санъат ва мусикадир. Айнан шу соҳаларда инсон табиатида яшириниб ётган ижодкорлик кучлари юзага чиқади.

Ижод қилиш, янгилик яратиш инсон табиатидаги энг катта мўъжизадир. Инсон жамиятда ўз ўрнини топаолмаса, бу ижодкорлик кучини юзага чиқара олмайди. Унинг қалбида яшириниб ётган марварид, худди денгиз тубида яшириниб ётган марвариддай ўз нуруни ҳеч кимга ёғдира олмайди. Инсон қалби яширин қолар экан, ундаги нур ҳам хиралашади. Қалби яширин инсондан ташкил топган жамият эса ёпиқ жамиятга айланиб қолади. Бундай жамиятда инсон ижод қилишдан маҳрум бўлиб қолади. У фақат моддий манфаатларга интилиб яшайди. Унинг моддий манфаатлари ва эҳтиёжлари бирин-кетин пайдо бўлиб, ҳеч вақт тугамайди. Бу манфаатлар кетидан интилган шахс ҳеч вақт ўз мақсадига эриша олмайди.

Экзистенциал файласуфлар фикрича, ҳозирги жамиятдаги инсон ҳаётга бўлган қизиқишини тобора йўқотиб бормоқда. У табиатнинг гўзаллигини ҳам, бошқа инсонлар кайфиятини ҳам ҳис қилмайди. Инсон фақат ақли билан яшар экан, ақл уни фақат ўз манфаатларини кўзлашга ундайди. Натижада инсон ҳаётдан эзгулик ўрнига фақат фойда ахтаради. Бундай одамнинг онги дастурлаштирилган машинага, компьютерга ўхшаб қолади. Инсон ҳам компьютерга ўхшаб, ички беғубор ҳиссиётларидан маҳрум бўлиб қолади. Бундай одамларга ҳаёт зерикарли, маъносиз бўлиб туюлади. Юракдаги болаларга хос бўлган самимийлик ва хайратланиш хусусиятларини сақлаб қолган одамлар ҳаётнинг гўзаллигини ҳис қилиши мумкин.

Хайдеггер фикрича, инсон ўз қўллари билан яратган нарсалардагина жозоба, илиқ сақланади. Инсон бу нарсаларни яратишда уларга ўз меҳрини, руҳиятини беради. Ҳозирги замонавий саноат маҳсулотлари эса инсон билан бундай руҳий алоқани йўқотган ва натижада инсон ўзи яратган моддий оламдан ҳам бегоналашиб қолиб, нарсалардан фақат манфаат келтириш жиҳатидан фойдаланади.

Инсоннинг асл қиёфаси фақат айрим шароитларда яққол очилиши мумкин. Бундай шароитларни экзистенциалистлар чегарадош вазият деб атайдилар.

Ўлим ва ҳаёт ўртасидаги чегара, инсоннинг ички ва ташқи олами ўртасидаги ва инсоннинг мавжудлиги ва ҳақиқий борлиги моҳияти ўртасидаги чегара ниҳоятда мураккаб бўлиб, бу тушунчани очиб бериш учун экзистенциалистлар инсоннинг ички оламига, эркинлик масаласига диққатларини жалб этдилар.

Ж.П.Сартр ва А.Камю асарларида инсоннинг эркинлиги, эркин танлаш ҳуқуқи асосий муаммолардан биридир. Сартр Иккинчи Жаҳон уруши даврида фашистларга қарши "Озодлик" ҳаракатида фаол қатнашиб ниҳоят бой тажрибага эга бўлган. Бу ҳаракатда ватанпарвар қатнашчилар билан бир қаторда сотқинлар ҳам бўлган. Уларни бундай қилишга мажбурлаган ҳолат ўлим олдидаги қўрқувдир.

Сартрнинг фикрича, ўлим муқаррар бўлган ҳолатда ҳам инсонда эркин танлаш имконияти бор. Агар инсон ўз эркинлигидан воз кечса, бу ўлимдан ҳам оғирроқдир, деб ҳисоблайди.

Қисқача айтганда, ўлим ҳақиқатдир. Ўлим арафасида инсоннинг ички кечинмаларида кескин ўзгариш содир бўлади. Бу ўзгариш натижасида инсон аввал англаб етмаган нарсалари бирданига ўз-ўзидан равшанлашади. Инсон учун яхшилик ва ёмонлик ортида ётган чексиз олам очилади. Барча нарсалардаги зиддиятлар бирданига бирлашади. Ясперснинг фикрича, ўлим билан бир қаторда парокандалик ҳолатида ҳам инсон меҳр қўйган нарсаларидан ажралар экан, булардан ҳам устун турадиган кадр-қиммат борлигини ҳис қилади. Бу кадрият моддий бойлик бўлмай, беқиёс чексиз уммондир. Бу уммонни қалб хотиржамлиги, ички сокинлик деб ҳам аташимиз мумкин. Бу ички сокинлик олдида ҳаёт бўронлари кучсиздир. Ички сокинликнинг ўзи буюк бир оламий кучдир. Ясперс фикрича, бу ички сокинлик хотиржамлик оламига эсанкиратиб қўядиган йўқотишлар, ажралишлар натижасида кириш мумкин. Бундай зарбаларга фақат қалбда яширинган чексиз хотиржамлик ва ички сокинлик дош бера олиши мумкин. Инсон йўқотиш орқали бутун борлиқда мавжуд бўлган ички сокинликни бирданига ҳис қилади. Агар инсон қалби ёлғиз бўлган бўлса, эндиликда бу ички сокинлик орқали бутун борлиққа туташади. Экзистенциализмдаги чегарадош вазият масаласини файласуфлар айнан шундай очиб бердилар.

М.Хайдеггер. Бу фалсафий оқимнинг йирик намояндаларидан бири М.Хайдеггердир. Хайдеггер ўзининг феноменологик услубини яратиб, инсон борлиғи масаласини шу услуб орқали тушунишга ҳаракат қилди.

Бу қандай услуб эди? М.Хайдеггер фанга “феномен” тушунчасини киритди, бу тушунчани очиб бериш учун ҳодиса ва моҳият ўртасидаги муносабатни янгича талқин қилади. Хайдеггер учун ҳодиса ўздан олдинги бошқа бир вазият ёки нарсага боғланади ва ундан келиб чиқади.

Хайдеггернинг “феномен” тушунчаси айнан шу ҳодисанинг пайдо бўлишига сабаб бўлган моҳиятни очиб беради ва “моҳият” тушунчасини ўз ичига қамраб олади. Хайдеггер инсон борлигини ўрганар экан, уни бошқа борлиқлардан ажратиб олади. Бу ички борлиқни, яъни моҳиятни “экзистенция” деб атади. Демак, Хайдеггер фалсафасида “экзистенция” тушунчаси инсон ички борлиғининг моҳиятини акс эттиради. Ички борлиқни ўрганиш учун инсон ўз ички оламини эшита билиши ниҳоятда муҳимдир. Бу ички оламда эса Хайдеггер эътиборини шеърятга қаратди. Негаки, шеърятда инсоннинг ички олами ниҳоятда яққол намоён бўлади.

Хайдеггер қадимги кўлэмаларни ўрганиш ва уларнинг мазмунини инсоннинг ички оламиндан келиб чиқиб, асл моҳиятини очиб беришга катта эътибор беради. Бу услубни у “герменевтика” деб атади.

Хайдеггердан олдин бу тушунчани Шлейермахер киритган бўлиб, қадимги матнларни ўрганиш, таҳлил қилиш ва фалсафий шарҳлашни “герменевтика” деб тушунтирган. Бу соҳада Хайдеггер ўзига хос ўзгартириш киритди. Ундан илгариги файласуфлар Шлейермахер, Дильтей ва бошқалар бу матнларни лингвистик таҳлил қилишга кўпроқ эътибор беришган бўлса, Хайдеггер ўз диққатини бу таҳлил ичида яширинган руҳиятни ҳис “эшитишга” қаратади.

Хайдеггернинг феноменологик усули Гуссерлнинг услубидан юқоридаги кўрсатилган фикрлардан ташқари шу билан фарқ қиладики, Гуссерлда фикр оқимини таҳлил қилиш биринчи ўринда турса, Хайдеггерда бу фикрлар орқасида яширинган феномен-ички руҳий ҳиссиётни таҳлил қилиш асосий аҳамиятга эгадир.

Анъанавий рационал фалсафадаги ҳақиқатга бўлган қараш, Хайдеггер фалсафасида ўзига хос хусусиятга эга бўлди. Р.Декарт ҳақиқатнинг асосий мезони унинг очик ва равшанлиги деб билади. Хайдеггер ҳам ўзининг “Борлиқ ва вақт” асариде шу фикрга қўшилади. Кейинчалик, 1935 йилга келиб, унинг фикри кескин ўзгаради ва шу даврдан бошлаб ижодининг иккинчи босқичи бошланади. Хайдеггер «Гельдерлин ҳақида»ги мақоласида ҳақиқат “қанчалар очик ва равшан бўлса, шунчалар яширинган ва мавҳумдир”, - дейди. Шунинг учун ҳам Хайдеггер борлиқ ҳақидаги ҳақиқатни кўпроқ мантикий тушунчалар билан эмас, балки шеърый метафора, образлар орқали ҳис қилиш мумкин, деб ҳисоблайди.

Хайдеггер ўз фалсафасига “дасийн” тушунчасини киритади. Бу тушунча инсон борлиғи маъносини англатади. Борлиқнинг бошқа турларидан, Хайдеггер фикрича, у тубдан фарқ қилади. “Дасийн” тушунчаси инсоннинг моддий борлиғини эмас, аксинча, унинг онги борлиғини ифодалайди.

Хайдеггер инсон борлиғини таърифлаш учун, “категориялар” тушунчасини киритди. Бунинг сабаби инсон борлиғининг негизи “экзистенция”, яъни “ички моҳият” бўлгани учун бу борлиқни таъриф этувчи тушунчалар ҳам бу ички моҳият билан боғлиқ бўлиб унга тааллуқлидир. Шунинг учун улар категориялар эмас, балки, “экзистенциаллар”дир. “Экзистенциаллар” тушунчасини Хайдеггер “Гуманизм ҳақидаги хат”ида (1947) очиб беради. Уни инсон ички борлиғини “экстаз” ҳолати деб таърифлаган. “Экстаз” бу илоҳий куч билан ғайритабиий қўшилиш жараёнидир.

Хайдеггер фалсафасида “ўзликни англаш” тушунчаси “экзистенция”га боғланади. У инсоннинг чекланган борлиғининг асосида ётади. Инсон борлиғининг моҳияти шу тушунча орқали ҳам очилади. Бошқа мавжудлар ўз-ўзини англаш қобилиятига эга эмас. Бу қобилият фақат инсонда мавжуд бўлиб, инсоннинг борлиғига хос. Шунинг учун у муҳим аҳамиятга эга Инсоннинг ҳаёти ва борлиғи чегаралангани учун Хайдеггерда ўз-ўзини англаш қобилияти тушқунлик руҳи билан суғорилгандир. Инсон онги тузилишини уч босқичга бўлади: “дунёдаги борлиқ”, Хайдеггер бунда инсон онгини дунё билан чамбарчас боғлиқлигини кўрсатади. “Олдинга ўтиш” - инсон руҳини борлиқдан ажралиши ва Ғоялар сифатида шаклланиши. Бу шаклланишни Хайдеггер “лойиҳа” деб атайди. “Борлиқ ичидаги моҳият”ни очиш учун нарсалар ва инсон онги орасидаги муносабатни таҳлил қилиш зарурдир.

Нарсаларнинг борлиғига инсон онги катта таъсир кўрсатади. Инсон борлиғи нарсалар борлиғи билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, ҳар бир нарсада инсоннинг таъсирини кўришимиз

мумкин. Масалан, музей экспонатлари ҳозирги замонда мавжуд бўлган нарсалар бўлибгина қолмай, ўтмишдаги даврни ва ўша даврдаги эгасининг таъсирини ҳам ўзида сақлайди.

“Вақт” тушунчаси Хайдеггер фалсафасида катта аҳамиятга эгадир. Вақтнинг ўтмишдаги, ҳозирдаги ва келажакдаги хусусиятлари бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир. Ҳозирги замонни ўтмишсиз тасаввур этиб бўлмайди. Ўтмиш ҳозирги даврни қандай йўналишда ўзгаришини, ривожини кўп жиҳатдан белгилайди. Демак, ўтмиш ҳозирги замон билан чамбарчас боғлиқ. Келажакнинг қандай бўлиши ҳам ҳозирги давр ўзгаришларига боғлиқ бўлиб, ундан ажралмас ҳолда шаклланади ва ривожланади.

Инсоннинг келажакда қандай бўлиши унинг ижобий ҳаётий фаолиятига боғлиқдир.

Хайдеггер фалсафасида катта муаммолардан бири - бу йўқлик масаласидир. Бу ғайритабиий “йўқлик” ҳолати инсонда айрим “чегарадош” вазиятларда содир бўлади. Бу ҳаёт-мамонт масаласи ҳал қилинадиган ҳаётий вазиятлардир. Инсон ўлимга юз тутган дақиқаларда уни даҳшат ҳиссиёти камраб олади. Даҳшат инсондаги ҳис-туйғуларни, унинг учун қачонлардир аҳамиятга эга бўлган нарса ва муносабатлар қадрини йўқотади ва ички бўшлиқни пайдо бўлишига олиб келади. Бу ички бўшлиқда инсон ўзининг асл-моҳияти - “экзистенция”сини ва бошқа нарсаларнинг соф борлигини ҳис қилади. Айнан шу вазиятда инсоннинг асл моҳияти очилади ва у ирода ва руҳ эркинлигига эга бўлади.

И.Кант ва Э.Гуссерль онтологик метафизикасидан Хайдеггернинг метафизикаси “ўзгарувчанлик” ички моҳияти билан фарқ қилади. Инсоннинг борлиги, яъни “дасийн” - бу марказий аҳамиятга эга бўлиб, бутун эътибор инсоннинг ички оламига қаратилган.

Инсоннинг бу ички оламида инсон таффақури томонидан яратилган техника катта аҳамиятга эгадир. Техник ривожланишга ўтиш бутун цивилизация ва маданиятни янги босқичга кўтаришни англатади. Лекин бу босқич инсоннинг табиатидан узоклашиш ва бегоналашувга олиб келади. Ҳозирги замон техникаси, яратилган кашфиётлар ва алоқа воситалари инсонни янада ёлғизланиб қолиши ва табиатни ҳис қилмаслигига, натижада эса, ўз ички оламида ҳам йўқлик, бўшлиқнинг пайдо бўлишига олиб келади.

Хайдеггер фалсафасидаги соф борлик, бўшлиқ инсоннинг руҳий бўшлиғига, парокандаликка олиб келади. Хайдеггер бу парокандаликдан чиқиш йўли, қачонлардир ўзи қайд этган илоҳий куч билан қўшилиши бўлган “экстаз” - илоҳий муҳаббат ва эзгу туйғуларнинг хурсандчилик йўлини мутлоқ унутгандек туюлади.

Хайдеггернинг бўшлиғи илоҳий бўшлиққа, экстаз ҳолатига олиб келмади, аксинча, унинг йўқолишига олиб келди.

К.Ясперс экзистенциализми. Карл Ясперс 1883 йилда Ольденбург шаҳрида туғилди. Дастлаб у ҳуқуқий билим олади, тиббиёт соҳаси билан шуғулланади. Ҳуқуқий соҳани “мавҳум” деб ҳисоблайди. Ясперс Берлин, Геттинген, Гейдельберг шаҳарлари университетларида тиббиёт бўйича тадқиқотларини олиб бориб, тиббиёт ва психиатриядан докторлик унвонига сазовор бўлади. Виндельбанд раҳбарлигида психиатрия клиникасида врач бўлиб ишлайди. 1916 йилда руҳият соҳасида эксординар доцент лавозимида ишлайди. 1920 йилда Гейдельберг университетига эксординар, бир йилдан кейин ординар профессор лавозимида ишлайди.

Германияда фашистлар ҳокимиятга келгандан сўнг унинг профессорлик фаолияти тугалланди. 1933 йилдан сўнг барча маъмурий лавозимларда ишлашдан маҳрум этилди. Бунинг асосий сабабларидан бири унинг 1910 йилда турмуш қурган, яҳудий миллатига мансуб бўлган рафиқаси Гертруда Майердан воз кечишдан бош тортганлигидир. 1937 йилда профессорлик унвонидан ҳам маҳрум қилинди. 1938 йилда унинг асарлари ҳам норасмий ман этилди. 1943 йилда бу ман этиш расмий тус олди.

1948 йилда у Швейцариянинг Базел шаҳрига кўчиб ўтади. Бу ерда у 1961 йилдан маҳаллий университет фалсафа кафедрасида профессор лавозимида ишлайди. 1969 йилда шу ерда вафот этади. Ясперснинг психиатрия, психиатрия тарихи, фалсафа ва ижтимоий-сиёсий масалаларга оид асарлари жаҳон адабиётида машҳур бўлиб, жаҳоннинг 25 тилига таржима қилинган.

Ясперснинг асосий асарлари: “Умумий психопатология”, “Психопатология бўйича мақолалар тўплами”, 3 жилдли “Фалсафа”, “Кант”, “Ницше”, “Августин”, “Машҳур инсонлар (Сукрот, Будда, Конфуций)”, “Мартин Хайдеггерга тааллуқли лавҳалар”, “Фалсафа эътиқоди”, “Фалсафий таржимаи ҳол”, “Илоҳий воқеага фалсафий эътиқод муносабати”, “Афлотун”, “Спиноза”, “Стрингберг ва Ван Гог”, “Ҳақиқат тўғрисида”, “Фалсафа нима?”, “Университет Ғояси”, “Илоҳиятнинг мавҳум белгилари”, “Буюк файласуфлар Анаксимандр, Гераклит, Парменид, Платон, Авлиё Ансельм, Спиноза”, “Қадимги даврлардан хрестоматик метафизикасигача”, “Айб масаласи-ирқий қирғин кечирилмайди”.

Собиқ Совет Иттифоқи даврида Ясперснинг асарлари номаълум эди. Фақат 1991 йилга келиб “Тарихнинг мазмуни ва моҳияти” рукни остида унинг 3 та асосий асари нашр этилди. Кейинчалик ана шу рукн остида “Вақтнинг руҳий ҳолати”, “Фалсафий эътиқод” асарлари ҳам нашр этилди.

Ясперснинг диний қарашлари унинг фалсафий қарашига катта таъсир қилди. Унинг ижоди кўп жиҳатдан Хайдеггер ва Сартрнинг ижодига яқин бўлганлиги учун бу жиҳатларни қайтариб ўтирмаймиз.

Хайдеггер дунёқарашининг айрим томонларига ўхшашлигига қарамасдан, “дасийн” тушунчаси бўйича Ясперснинг инсон борлиғи ҳақидаги фикрлари ундан катта фарқ қилади. Ясперс фалсафасида “дасийн” инсоннинг асл моҳияти бўлмай, балки предметлашган ва бегоналашган инсон борлиғидир. Инсоннинг асл борлиғи эса “экзистенция”да намоён бўлади, “дасийн” эса унинг айрим хусусиятидир.

Экзистенция инсон ички оламининг объекти эмас, балки сабабидир. Экзистенция ўз-ўзини белгилайди ва илоҳиёт (“трансценденция”) оламини билиш учун қалитдир. “Экзистенция” ва илоҳият тушунчаларининг моҳияти таффақкур, ақлий билим орқали очилмайди. Ақлий тадқиқот илоҳият оламини билиш учун фақат замин тайёрлайди. Бу оламнинг ўзи нарсалар, объектлар моҳияти орқали “белгилар (шифр)” орқали намоён бўлади. Инсоннинг асл моҳияти унинг фаолияти объектлари орқали очилади. Ўз фаолияти орқали инсон асл ички эркинлигини очади. Экзистенциясиз “таффақкур ва ҳаёт чексиз борликда йўқолиб кетади”.

Агар фан ташқи оламдаги объектларни ўрганиб, шу билим орқали инсон таффақурини ривожлантирса, экзистенциал фалсафани бу йўсиндаги таффақкур ривожини қизиқтирмайди. У объектив оламни фанга яқин бўлган усуллар, воситалар орқали ўрганмайди. Шунинг учун экзистенциал фалсафа тилга мурожаат қилиб, унда умумийлик ўрнига шахснинг индивидуал хусусиятларига эътибор беради.

Инсоннинг ҳар кунги ҳаётида унинг ички моҳияти очилмайди. У фақат чегарадош вазиятларда, яъни инсон ҳаёт ва ўлими ҳал қилинаётган пайтда юзага чиқади. Демак, инсоннинг борлиқ сирлари оддий ҳаётда мавҳум, яширин бўлиб, ғайритабiiий вазиятда бу мавҳумликнинг асл қиёфаси гавдаланади, яққол намоён бўлади.

Ташқи оламдаги объектларнинг белги сифатидаги моҳияти фақат экзистенциал билишда очилади. Ясперс фикрича, фақатгина илоҳий куч ташқи объектлар оламини ундан ажратиб, қолган инсоннинг ички олами билан бирлаштиради. Бу илоҳий куч ақлий билиш ўрнига экзистенциал кўрқув ҳолатида очилади.

Кундалик ҳаётда инсон илоҳий кучни ҳис қилишга, билишга қодир эмас. Унинг онги ҳаётiiй ташвишлар билан банд бўлади. Ғайритабiiий ўлим ва ҳаёт ўртасидаги чегарадош вазиятда инсон илоҳий кучдан нажот истаб, унга интилади. Демак, кўрқув орқали инсон онги илоҳий кучга яқинлашади.

Борлиқ масаласини ўртага ташлаган метафизика, илоҳий кучга яқинлашиш йўли сифатида намоён бўлади. Инсоннинг ички эркинлиги чексиз бўлганидай, бу йўл ҳам чексиздир. Инсон илоҳий кучнинг борлигини ҳам тан олса ҳам, тан олмаса ҳам бу масалани ўз олдида кўяр экан, инсон ички эркинлиги ва унинг бутун борлиғи худо билан боғлиқ бўлиб қолади.

Инсоннинг ички эркинлиги унинг ҳаётiiй йўли билан чегараланган бўлиб, экзистенция тушунчасини очиб беролмайди. Ясперс фикрича, экзистенция бу инсоннинг ички эркинлиги эмас, балки бу инсоннинг худо билан бўлган алоқаси, ички эркинлик оламидан, илоҳият оламига сакрашидир. Илоҳий тил орқали предметлашади ва унинг белгиларини биз ғояларда, образларда, мифларда, диний тушунчаларда кузатишимиз мумкин.

Ясперс фоний ва боқiiй оламни бир-бирдан ажратиб, фоний олам бизга объектлар орқали, ҳис-туйғуларимизга берилган. Боқiiй олам эса, моддий бўлмаганлиги учун биз уни ҳис қилолмаймиз. Шунинг учун ҳам бизга бу олам саробдир. Лекин биз уни инкор эта олмаймиз. У нарсаларнинг ички моҳиятида “белги” сифатида яширинган. Билиш жараёни объектлар моддий оламининг инъикосидир. Лекин ақлий билиш ҳеч қачон инъикосни объект билан тенглик сифатида тан олмайди. Масалан, кўзгудаги инсон акси инсоннинг ўзидан фарқ қилади. Демак, ақлий билиш объект ва субъект ўртасида фарқ бор деб ҳисоблайди. Аксинча, илоҳий билишда бу бўлиниш йўқолади. Субъект ва объектга ажралиш ҳам аҳамиятсиз бўлиб қолади. Бутун борлиқни яратган Худо субъект сифатида барча объектларнинг моҳияти, экзистенцияси сифатида мавжуддир. Масалан, Ясперс фикрича, Инжилдаги худонинг сўзи ва амали бирдир ва ўзи яратган борлиқда намоён бўлади. Бу борлиқдаги худонинг мавжудлигини инсон ўзининг ақлий билиши орқали таҳлил қилолмайди. Биз худонинг ҳар ерда мавжудлигини фақат чегарадош вазиятларда

қўрқиш ёки кўтаринки руҳий ҳолатда ҳис қилишимиз мумкин. Кундалик ҳаётимизда бу ҳис-туйғу йўқолади ва унинг ўрнини шубҳа эгаллайди.

Шубҳани йўқотиш учун инсон билимга интилади. Инсондаги билимга интилиш эҳтиёжини Ясперс, фожиали деб ҳисоблайди. Одам Ато билимга интилиб, билим мевасидан тотиб кўрганлиги учун жаннатдан ҳайдалган. Демак, ҳақиқатни билишга интилиш худо томонидан берилган инсон эркинлигидан келиб чиқади. Инсонга худо томонидан берилган эркинлик уни хато йўлга бошлади ва инсоннинг бошланғич гуноҳига сабаб бўлди. Лекин бу эркинлик худо томонидан берилганлиги учун илоҳиёт олами ҳам бу хатога сабабчидир.

Инсон қалбида азалдан икки қарама-қарши куч курашади. Бу эзгулик ва ёвузлик кучлари - фаришта ва шайтондир. Бу икки куч ўртасидаги кураш доимо давом этади. Бу кураш бор экан, инсон инсонлигича қолади. Лекин бу кураш натижасида инсон ички хотиржамлигига эриша олмайди, бахтсизликка, чексиз изтиробга маҳкумдир. Унга на яқинлари, на дўсту биродарлари, на севган одамлари, на бойлик роҳат бера олади. Инсон ўз ички оламида роҳат топа олмайди. Бу роҳатни унга на ўзи, на илоҳий куч бера олади. Инсоннинг ички оламидаги зиддият бутун борликка хосдир. Бу зиддиятдан чиқиб кетиш йўллари инсон учун мавҳумдир. Инсон барча нарсаларда илоҳий белгиларни топади, лекин улар унинг учун мавҳум бўлиб қолади. Бу вазиятдан чиқиб кетиш учун инсон зиддиятни бартараф қилувчи мутаносиблик, яъни гармонияга интилади. Бу ҳолатни мусикадан, мифологиядан, санъатдан, архетектурадан ахтаради. Лекин бу соҳаларда ҳам белгиларни очиб бериш мавҳумликни равшанлаштириш учун инсонда ички экзистенциал руҳий кўтаринкиликка эришиши ёки тубанлашиши лозим.

Экзистенциал ҳолатдан ташқарида бутун олам инсон учун мавҳумдир. Барча тушунчалар, макон, замон, ўлим ва ҳаёт, ҳақиқат ва ноҳақлик, бахт ва изтироб, ёвузлик ва эзгулик в.х. инсонлар учун белгиларга айланиб қолади.

Ясперс учун инсон борлиги ташқи борликдан ажралган. Бу бўлиниш барча нарса ва ходисаларга хос. Бу ажралишдан, бегоналашишдан чиқиб кетиш йўллари Ясперс худога бўлган ишонч ва ундан қўрқиш ҳолатидан ахтаради. Шунинг учун Ясперс фалсафасини биз диний фалсафа деб атаймиз. Ясперс ўз давридаги ривожланган ақл, мантикий позитивизмни танқид қилган. Унингча позитивизмнинг тушунчалари ҳақиқатга эмас, балки фикр бўшлиғига олиб келади. Лекин Ясперснинг ўзи ҳам бу хатодан ҳоли қолмади. У ўзининг фалсафий қарашларида инсонга хос бўлган билимга интилиш унинг эркинлигидан келиб чиқади, деб ҳисоблайди. Бу эса инсоннинг жаннатдан ҳайдалишига ва доимий курашга маҳкум этади. Демак, Ясперс инсон табиатида энг юқори қўйган ҳислатлардан бири билимга интилишдир. Бу ҳислат эса уни бахтсизликка олиб келади. Билиш жараёнига танқидий ёндашган бошқа иррационал фалсафий йўналишлар Ясперс қаршидан четда қолган. Унинг таълимотида мўъжизага ўрин йўқ. Инсондаги энг буюк мўъжизавий кучга эга ҳис туйғу - муҳаббат туйғуси унинг учун қуруқ белгига, шифрга айланиб қолган. Барча мавҳумликни, барча белгиларни, ўзининг ички нури билан ёритувчи илоҳий муҳаббат худонинг инсонга бўлган муҳаббати ва инсоннинг унга бўлган муҳаббати Ясперс эътиборидан четда қолди. Илоҳий муҳаббатни оламдаги барча зиддиятларни бирлаштирувчи, барча мавҳумликларни равшанлаштирувчи мўъжизавий куч Ясперс фалсафасида очилмаган сир бўлиб қолди.

Француз экзистенциализми оғир шароитларда шаклланди. Унинг вакиллари Ж.П.Сартр (1905-1980) ва А.Камю нацизмга қарши Франциянинг "озодлик" партизанлар ҳаракатида қатнашишди. Фашистлар босқинчилиги натижасида Франция халқи кпгина моддий ва маънавий талофатлар кўрди, минглаб французлар ва бошқа славян халқлар Иккинчи Жаҳон уруши даврида озодлик, эркинлик учун ҳаётларини қурбон қилди.

Бу воқеаларнинг гувоҳи бўлган экзистенциал фалсафанинг вакиллари инсон кадр-қиммати, ҳаёт моҳияти, ҳаёт ва ўлим ўртасидаги чегарадош вазият инсоннинг ички руҳий эркинлиги, иродаси ва о'зир вазиятда инсоннинг эркин танлаш муаммоларини кўтариб чиқишди.

Иккинчи Жаҳон урушидан кейинги йилларда экзистенциализм файласуфларининг қарашлари ривожланиб янги фалсафий фикрлар ва о'ялар пайдо бўла бошлади. Экзистенциализм эволюциясини, айниқса, А.Камюнинг қарашларида кузатишимиз мумкин. А.Камю ижодининг иккинчи босқичларида фалсафий қарашлари ниҳоят муҳим ўзгаришлардан ўтди.

Ж.П.Сартр экзистенциализми. Жан-Поль Сартр Париж шаҳрида 1905 йил 21 июнда туғилди. 1980 йили 15 апрелда шу шаҳарда вафот этган. 1924-1928 йилларда Эколь Нормал Супериор номли коллежда таҳсил олган; 1929 йилда файласуф дипломини олади. 1931-1933 йилларда Ле-Гавр шаҳри гимназиясида ўқитувчилик қилади. 1933-1943 йилларда Франция институтининг мукофатиغا сазовор бўлган. Э.Гуссерль, М.Шелер, М.Хайдеггер, К.Ясперс

асарларини чуқур ўрганади. 1937-1939 йилларда Париждаги Пастер лицейида ўқитувчилик қилади. 1945 йилдан бошлаб эркин ёзувчилик фаолияти билан шуғулланади. Ж.П.Сартр ўзининг академик фалсафий усулидан воз кечиб, кенг оммага мўлжалланган, тушунарли бўлган адабий асарлар ёзишга ўтди. Илмий-тегориал тилдан оддий раво, кенг оммага тушунарли бўлган адабий тил Сартрнинг ёзиш услубига айланди ва у кўпгина машҳур асарлар яратди. Масалан, "Борлик ва йўқлик" киссаси, "Озодлик йўли", "Ўсиш даври", "Коммунистлар ва дунё" каби мақолаларини ёзди. Уни бир неча асарлари учун Нобель мукофоти тавсия қилишади, лекин у бу мукофотдан воз кечади. У 1945 йилда "Янги давр" журнаliga асос солади. Бу журнал Франциянинг урушдан кейинги ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта роль ўйнади. Унинг фалсафасида кўп тушунчалар Хайдеггер дунёқараши билан боғлиқдир. Ўзининг "Борлик ва йўқлик" асарида Сартр Хайдеггернинг **"дасийн" тушунчасига яқин "ўзи учун борлик" тушунчасини киритди.** Бу тушунча Сартрнинг фикрича, инсон ички олами моҳиятини очиб беради. Бу тушунчани ёритиш учун Сартр "фаоллик" тушунчасини ҳам ўз фалсафий тизимига киритади. Фаоллик тушунчасини икки турга ажратади: ишчан фаоллик, суст фаоллик.

Бутун борликқа ҳаракатнинг ҳар хил турлари мансуб бўлганлиги учун уни инсондан ташқаридаги борлик деб ҳисоблайди. Инсон ўз фаолиятининг асосида мақсад йўқлиги ва уни амалга оширишга интиланлиги учун инсоннинг ички оламидаги фаолияти ишчан, актив фаолият ҳисобланади.

Ишчан фаолиятни Сартр эркинлик деб атади. Уни табиатдаги эркинликдан фарқ қилади. Табиатдаги эркинлик заруриятга боғлиқ бўлиб, уни англаш натижасида шаклланади. Инсоннинг ички оламидаги эркинлик эса, унинг ички моҳиятидан келиб чиқади ва фақат айрим вазиятларда намоён бўлади. Бу вазиятларни экзистенциалистлар чегарадош вазият деб атаганлар. Бу ўлим ва ҳаёт ўртасидаги чегарадир. Бундай вазиятларга биз ҳаётимизда ниҳоятда кам тушиб қолишимиз мумкин. Масалан, урушда қатнашиш масаласи инсон олдига шундай чегарадош вазиятни қўяди. Бу вазиятда инсон танлашга мажбур бўлади: урушда қатнашиш ёки қочқоқлик қилиш. Бу танлашга ҳам инсон, Сартр фикрича, эркинлик билан ёндашиши керак. Демак, Сартр фикрича, эркинлик шундай чегарадош вазиятларда инсонга ўзининг актив фаолиятини ва асл ички қиёфасини очишга ёрдам беради.

Урушдан кейинги йилларда Сартрнинг ахлоқ мавзусига бағишланган асарлари Франция зиёлилари ўртасида норозилик ва танқидий қарашларга сабаб бўлди. Буларга қарши Сартр ўзининг мақолаларида экзистенциализм фалсафасининг ғоялари ахлоқий қарашларга зид келмаслигини тушунтирди. Сартрнинг фикрича инсон чегарадош вазиятда ҳам ўзининг эркинлигини йўқотмайди ва бу йўналишда ҳар қандай қийинчиликларни енгиб ўтишга ҳаракат қилади. Баъзан эса, бу ҳаракатлар ахлоқий принципларга зид келиб қолиш ҳам мумкин. Айнан шундай ҳолатни кўпгина танқидчилар ахлоқсизлик деб аташган. Жумладан, ўз замонасининг ғарб тадқиқотчилари томонидан Сартр таълимоти ахлоқсизликда айбланганлиги учун у масъулият тушунчасини эркин танлаш вазиятидаги аҳамиятини кўрсатади. Сартр фикрича, инсондаги масъулият инсондаги ахлоқий-маънавий тушунчаларни инкор этиш учун эмас, балки уларни тан олишга даъват этади. Лекин бу масъулият ташқи ҳаётнинг заруриятлари ва эҳтиёжлари натижасида эмас, аксинча, инсоннинг ички, актив фаоллигидан келиб чиқади. Бундай масъулият, Сартр фикрича, жамият ҳаётининг ижтимоий заруриятларига, қонуниятларига кўр-кўрона бўйсунушидан эмас, балки ички ирода эркинлиги ва актив фаолиятидан келиб чиқади. Сартрнинг экзистенциалистик фалсафий қарашлари динсизлик руҳига эга бўлган. Шунинг учун ҳам Сартр инсоннинг ички олами, борлигини ташқи оламдан ажратиб, бир-бирига қарама-қарши қўйган. Уларни бирлаштирувчи илоҳий кучни рад этган. Бундай дунёқараш натижасида Сартр учун эркин руҳ эмас, балки шахс эркинликка маҳкум қилинган бўлиб чиқади. Масалан, Сартрнинг фикрича, бирорта шахс қамокда ўтирса ҳам ички эркинликдан уни ҳеч ким маҳкум қила олмайди. Унга ҳеч ким эркин яшашни, фикр қилишни, эркин ўйлашни, қамокдан қочиш режасини тузишни ман қила олмайди.

Сартрнинг машҳур ибораси бўйича, "инсон эркинликка маҳкум этилган". Лекин бу эркинлик инсонга бахт келтирмайди. Инсоннинг шахсий эркинлиги бошқа одамларнинг эркинлиги билан тўқнашади, натижада инсон вазият пайдо бўлганда танлашга мажбур бўлади. Бу танлашда шахснинг ички дунёқараши яққол гавдаланади. Мана шу ички оламда инсон ўзининг масъулиятини ҳис қилмоғи керак. Шу масъулиятни амалга оширишда унинг ўзи эркин бўлмоғи лозим.

Демак, Сартр фикрича, эркинлик масъулиятни ҳис қилиб, шу асосда танлаш жараёни билан боғланган. Бу танлаш эркинлигидир.

А.Камю экзистенциализми. Альберт Камю 1913 йилда Алжирда туғилган. У камбағал деҳқон оиласида дунёга келди. Бир ёшга тўлганда отаси вафот этади. Онасининг бой хонадонларда оксочлик қилиб топган пулига ўқиган. Камю ўқиган мактаб ўқитувчисининг саъй-ҳаракатлари туфайли Алжир университети унинг учун стипендия тўлайди. У ерда Камю фалсафани ўрганади. Ижод қилишни эрта бошлайди. Ҳаваскор театр ташкил қилади.

1938 йилда Камю “Алжье республикен” янги сўл газетасида ишлай бошлайди. “Ғалати уруш” даврида газетани таққиб қўйишиди. Шундан сўнг Камю Париждаги “Paris Loire” тахририятида ишлайди. Франция босиб олингандан сўнг Алжирга қайтади. 1941 йил кузда эса яна Францияга қайтиб бориб, Қаршилик ҳаракатининг фаол иштирокчисига айланади. Шу ерда Сартр билан танишади.

1942 йилда А.Камюнинг “Ўзга” номли повести нашрдан чиқади. 1943 йилда фалсафий асари “Сизиф ҳақида афсона” нашр қилинади. 1944 йил августдаги кўзғолондан сўнг “Комба” газетасида бош муҳаррир сифатида ишлайди. 1947 йилда Камюнинг машҳур романи “Вабо” чоп этилади. 1951 йилда “Исёнкор инсон” номли фалсафий асари нашр қилинади, 1956 йилда йирик асари “Бузилиш” нашрдан чиқади.

Совуқ уруш йилларида Камю руҳий изтироблар ва тушкунлик ҳолатини бошдан кечириди. Умрининг охириги йилларида ижодий инқироздан чиқиб кетиш йўллари топа олмайди ва 1960 йилда автомобил фалокатидан фожиали ҳалок бўлади.

Камюнинг фалсафий қарашлари зиддиятли бўлиб, ўзгариб, ривожланиб борган. Унинг дунёқарашига индивидуализм ва ҳаётнинг маъносизлиги ҳақидаги фикрлар хос бўлган. Унинг қарашлари ҳам фалсафий ҳам адабий асарлар сифатида ёзилган.

М.Хайдеггер ва К.Ясперснинг қарашларидан Камюнинг фарқи шундаки, у борлик масаласини кўтармайди. М.Хайдеггер борлиқнинг мазмуни ҳақида гапиради. Камю эса борлик масаласини четда қолдириб, бутун эътиборини ҳаёт мазмуни масаласига қаратади.

Камюнинг фикрлари, жамиятда диний эътиқод сусайган даврда шаклланди. Худодан ажралиб қолган инсоннинг ҳаёти ўз маъносини йўқотади. Шундай вазиятда инсоннинг ҳаёти маъносиз деган фикр туғилади.

Камю фалсафасининг негизи индивидуализмдир. С.Кьекегор фалсафасида бу индивидуализм диний қарашларга йўғрилган бўлса, Ясперс фалсафасида эса индивид трансценденция орқали илоҳий куч билан боғланади. Камю ва Сартрнинг диний эътиқодсизликлари туфайли бу алоқа бутунлай узилган. Инсон ҳаёти буткул маъносиз бўлиб қолган.

Инсон ҳаётининг маъносизлиги Камюнинг “Ўзга” асарида яққол кўзга ташланади. Бу асарнинг қаҳрамони Ўрта ер денгизида яшовчи оддий ҳаёт кечирувчи хизматкор Мерсо ҳеч нарсага қизиқмайди ва ҳеч кимга меҳр қўймайди. Ҳатто унинг қариялар уйида яшайдиган онасига ҳам меҳри йўқдир. Онасининг вафотини Мерсо бутунлай бефарқ қабул қилиб, барча зарур маросимларни бефарқлик билан бажаради. Ўзи билан яшайдиган аёлга ҳам ҳирсий муносабатдан ташқари ҳеч қандай ҳис-туйғуси йўқ.

Одамлар ичида Мерсо ўзини бегона деб ҳисоблайди. Ундаги ягона илиқ муносабат фақат табиатга нисбатан сақланиб қолган. У табиатни бутун қалби билан яхши кўради. Фақат шу ҳис-туйғу уни яшашга даъват этади.

Кунлардан бир кун Мерсо денгиз бўйига ҳеч қандай ниятсиз, ўзи билан қурол кўтариб боради. Бу қуролни нима учун ишлатишни ҳеч тасаввур қилмаган Мерсо фавқулудда денгиз бўйида юрган араб йигитини отиб ўлдиради. Унинг устидан бошланган суд жараёнида Мерсо бу хатти-ҳаракатини ҳеч қандай сабаб билан тушунтириб бера олмайди.

Камю судда қатнашган Алжир жамиятининг ҳар хил табақаларини кўрсатиб, уларнинг ахлоқсиз ички қиёфасини очиб беради. Мерсо бу жамият учун унинг учун бегона бўлгани каби бу жамиятнинг барча аъзолари ҳам бир-бирига бегонадирлар.

Камю одамлар ўртасидаги меҳр-оқибатнинг кўтарилиши ва бунинг натижасида одамлар бир-биридан ниҳоятда бегоналашиб қолишини ва натижада ҳар бир инсон ёлғизланиб қолишини яққол очиб беради.

Бу асарда Камю ғарб жамиятининг фожиасини атрофлича ёритишга тўлиқ эришган.

Ҳикоянинг сўнгида ўлимга ҳукм қилинган Мерсо охириги тавба-тазаррудан ҳам бош тортади. Барча одамлар ўлимга маҳкум қилинган экан, яшашнинг ҳеч қандай мазмуни йўқдир, дейди. Мана шу ҳаётнинг тамойил Мерсонинг тамал тошидир.

Камю “Сизиф ҳақида афсона” номли фалсафий рисолаида маъносизлик (абсурд) фалсафасини олдинга сурди. Инсонни қамраб олган табиат инсонга қарама-қарши ва унга

бегонадир. Инсоннинг ички туйғулари ва табиати ўртасида ҳеч қандай алоқа йўқдир. Камюнинг фикрича, мушукнинг олами - бу унинг оламидир, инсоннинг олами фақат унинг оламидир. Улар ўртасида ҳеч қандай ўхшашлик йўқдир. На табиатда, на инсонда руҳият бордир.

Камю фалсафасида табиат жонсиз, ҳар қандай ҳис-туйғуга бегона, инсонга ёт бўлган бир коинотдир. Агарда табиатда инсон ҳис-туйғу борлигини пайқаганда, табиатни ҳис қилганда инсон ўзининг шу даражадаги тушқунлигини ва ёлғизлигини ҳис қилмаган бўлар эди.

Бу фикрлар орқали Камю "Ҳаёт яшашга арзийдими ёки йўқми?" - деган саволга келади. Бу саволга Камю ижобий жавоб беради. Инсонга кучни яшаш учун унинг ички оламидаги мажбурияти беради. Демак, ҳаёт нақадар аянчли ва зерикарли бўлмасин, инсон ўзида ҳис қилган мажбурият туфайли яшаши шарт. Бу мажбурият ташқи эмас, балки ичкидир.

Камю ўзининг "Вабо" асарида бу фикрни ривожлантириб, инсоннинг яшашдан мақсади бошқа одамларга ҳам ёрдам беришдир, деган хулосага келади. Бу асарда Камю Ўрта ер денгизи бўйида жойлашган Орен шаҳарчасида содир бўлган фожиали воқеаларни моҳирона тасвирлайди. Шаҳарчанинг аҳолиси хотиржам ва сокин даҳшатли касаллик ларзага келтиради. Кунларнинг бирида шаҳар аҳолиси каламушлар ва мушукларнинг ғойиб бўлаётганликларига эътибор беради.

Қандай куч шаҳар аҳолисининг ўз жойларини тарк этишга мажбур қилади? Бу даҳшатли куч "Вабо" эди. У шаҳарни қуршаб олиб, ҳар бир кўча ва ҳар бир хонадонга кириб келади. Саросимага тушган шаҳар аҳолиси қаердан нажот излашни, қандай даво топишни билолмай қолди. Шаҳардаги касалликни бошқа ерга тарқалмаслиги учун, ҳарбий кучлар шаҳар атрофини қуршаб оладилар. Бу ердан ҳеч ким чиқиб кетолмас эди. А.Камю бундай фожиали шароитда айрим кишиларнинг характерларини моҳирона очиб беради.

Доктор Риё бошчилигидаги шифокорларнинг бир гуруи "вабо" га қарши фаол кураша бошлайдилар. Улар касалларга дори-дармон бериб, ўлаётганларнинг охириги дақиқаларини енгиллаштиришга ҳаркат қилар эдилар.

Бу шаҳарда вақтинча иш юзасидан тўхтаган мухбир амбер чиқиб кетишга ҳаракат қилади. Уни бошқа шаҳарда истиқомат қилувчи қайлиғи кутар эди. У ҳар куни шаҳарда минглаб одамлар ўлаётганлигини кўриб, даҳшатга тушар, бир кунмас бир кун бу фожа ўзига ҳам етиб келишдан кўркиб яшарди. Рамберни бир тарафдан қайли³ига бўлган муҳаббатидан айрилиб қолиш, иккинчи томондан, вабо олдидаги кўрқув эди.

Рамбер шаҳардан чиқиб кетиш учун кўп уриниб, шаҳарни ўраб турган ҳарбийлар билан келишиб қўяди. Лекин бир вақтнинг ўзида Рамбер доктор Риё бошчилигидаги врачларга ҳам ёрдам беради. У ҳар куни, а соатда ўлимнинг фожиали юзини кўрар ва унга қарши курашаётган одамларнинг матонатига ҳайратланар эди. Рамбер айниқса, доктор Риёнинг хотиржамлиги ва шижоаткорлигига қараб, секин ўзи ҳам кўрқув ҳолатидан хотиржамликка ўта бошлайди. Унинг қалбидаги сокинлик фикрларини ўзгартира бошлайди. Ҳаёт ва ўлим ўртасидаги чегарадош вазиятда Рамбер дунёқаршида кескин ўзгариш содир бўлади. Рамбер фақат манфаатини кўзловчи худбин шахсдан, бошқа одамлар олдидаги масъулиятни ҳис қилувчи шахсга айланади.

Рамбер шаҳардан чиқиб кетиш фикридан воз кечиб, доктор Риё бошчилигидаги шифокорларга ёрдам бериш учун шаҳарда қолади. Рамбер шифокорлардан, "сизларга касаллик юқишидан кўркмайсизларми", - деб сўрайди. Риё бу саволга жавоб берар экан, бундай эҳтимол борлигини тасдиқлайди. Кўп вақт ўтмасданок Риё ўзи ҳам бетоб бўлиб, ётиб қолади. Лекин Риёдаги ҳаётий куч шу қадар кучли эдики, у касалликни енгади. Рамбер бу ҳолатни таажжуб билан кузатиб, инсонни ҳар қандай ҳавф-хатардан қандайдир тушуниб бўлмайдиган мавҳум куч асрашига инкор бўлади.

Бу қандай куч? Табиатнинг мавҳум ҳаётий кучими, инсоннинг эркин иродасими ёки илоҳий кучми бу саволларга Рамбер жавоб излайди. Аста-секин шаҳарда вабо чекиниб, охириги ўлим чекинади.

Нима учун Рамбер омон қолди, даҳшатли касалликни ўзига юқтирмади? Бу саволнинг туъилиши табиийдир. Саволга ҳар хил жавоб бериш мумкин. Масалан, Ибн Сино фикрича, руҳий кўрқув тирик организмга ниҳоятда салбий таъсир қилади. Агар инсонда кўрқув ўрнига меҳр кучлироқ бўлса, у ҳар қандай хатарли вазиятдан эсон-омон чиқиб кетади.

Рамбер ўз қайлиғини севар ва унга етишиш учун интилар эди. Унинг қалбидаги бу муҳаббат ўлим устидан тантана қилди. А.Камю бу фикрни янги йўналишда ривожлантирди. Рамбер қалбида ёр муҳаббатидан ҳам устун турувчи одамлар олдидаги ўз масъулиятини ҳис қилиш пайдо бўлди.

Француз файласуфи Анри Бергсон бундай меҳрни интеллектуал хайрихоҳлик, интуиция деб атади. Айнан ана шу интуиция ҳиссиёти Рамбер қалбида бошқа барча ҳиссиётлардан устун турди. Унинг ҳаётини янги йўналишга бошлади. Романнинг бу ғоясида А.Камюнинг дунёқаршида катта

Ўзгаришни кўришимиз мумкин. Агар биз "Бегона" ва "Вабо" асарларини солиштирсак қуйидаги фикрларга келишимиз мумкин. "Бегона" асарининг бош қаҳрамони Мерсо фақат ўзи учун яшайди, унинг қалбида одамларга бўлган меҳр алангаси сўнган. Бутун олам Мерсо учун ўз қувончини йўқотган зерикарли ва маъносиз эди. У ўзига ҳам, бошқаларга ҳам керак бўлмаганлиги учун борлиқдаги мавжуд бўлган буюк ҳаётини кучни йўқотади ва ўлим олдида таслим бўлди. "Вабо" асарида эса унинг бош қаҳрамони Рамбер фақат ўз қайлиғига бўлган ҳиссиёт ўрнига ундан ниҳоятда улкан бўлган, одамларга бўлган меҳр ҳиссиётини ўз қалбида кашф этди. У бу ҳиссиётни ҳатто англамади, тўғрироғи уни бошқалар учун бўлган масъулият деб ҳисоблади.

Шундай қилиб, А.Камю ижодининг охириги босқичларида руҳий фалсафанинг чуққига кўтарди. Бу чуққилардан у ахлоқ инсон қалбида ёниб турган руҳий куч қуёши эканлигини кузатди. Ахлоқ ҳақида гапирлар экан, уни виждон, меҳр, руҳий куч, интуиция тушунчалари орқали ёритиш зарурдир.

Кўриниб турибдики, Камюнинг фалсафий қарашлари унинг ҳаёти давомида ривожланиб, ўзгариб боради. Бу ўзгариш индивидуализм чегарасидан четга чиқиб, унинг тор доираларини кенгайтиришга ҳаракат қилишдир.

Камю ва бошқа экзистенциалистлар фалсафасининг камчиликларидан бири инсон борлиғини табиатдан ажратиш қўйиш ва бошқа инсонлардан бегоналаштиришдир. Натижада инсон табиатни жонсиз, руҳсиз танадек тасаввур этиб, бу жонсиз табиатдан ўз ўрнини топа олмай қолади.

Шу ерда бундай бегоналашувга инсоннинг ўзи айбдор эмасмикан?, деган ўринли савол туғилади. Асрлар давомида инсон табиатга ақл, таффакур нуқтаи назаридан кўз ташлади. Ҳатто ўзини ҳам ақлли мавжудот (хомо сапинс) деб атади. Ўзининг руҳий мавжудот эканлигини мутлақо унутди. Билиш жараёнида инсон бутун борлиқни алоқалар, хусусиятлар, тушунчалар, қондаларга бўлиб ташлайди. Борлиқни бўлиш жараёнидаги энг фожиали ҳодиса худди шу йўл билан инсонни табиатдан бегоналашуви бўлди. Илм-фан бутун оламни бўлиб, бир-биридан ажратиш, кейин эса сунъий равишда бу бўлинган қисмларни қонун ва тушунчалар орқали бирлаштиришга ҳаракат қилади. Билиш жараёнини объект-субъектга бўлиб, инъикос деб атади.

Олам объект ва субъектга бўлинар экан, уларнинг орасидаги алоқадорлик ҳам узилиб қолиб, эзгу ҳис-туйғуларга ўрин қолмайди. Натижада тафаккур инсонни боши берк кўчага олиб кириб қўйди. Бу вазиятдан чиқиш йўллари йўқ, деб эълон қилинди.

Аслида бу фалсафасидаги маъносизлик - бу ҳаётнинг маъносизлиги эмас, тубан ақлнинг маъносизлигидир. Ақл барча саволларга жавоб топади ва лекин борлиқни маъносиз дейди. Шундай экан, ақлнинг ўзи маъносиз бўлиб қолмайдими? Демак, бу маъносиз вазиятдан чиқиб кетишнинг ягона йўли инсон ва бутун борлиқни бирлаштирувчи, уни ягона қонун деб тан олувчи руҳий кучга мурожат қилиш, бу куч орқали худонинг инсонга бўлган муҳаббатини топишдир. Бундай фалсафий таълим, қадимдан маълум бўлиб, Шарқда ўрта асрларда тасаввуф деб аталган.

Экзистенциализм фалсафаси XX аср бошлари ва ўртасидаги фожиали ҳодисаларни тўғри ақс эттирди ва бу фожиадан чиқиб кетиш йўллари изтироб билан ахтаради. Экзистенциализм файласуфлари Ясперс, Хайдеггер, Сартр, Камю илоҳий кучга, инсондаги руҳий кучга охириги таянч нуқтаси сифатида мурожат қилишга мажбур бўлишди. Уларнинг асарларида учрайдиган инсонпарварлик ғоялари бу фалсафани юқори баҳолашга имконият беради.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-амалий машғулот: Онг инсон борлиғининг асоси.

1. Машғулотни олиб бориш технологияси

<i>Талабалар сони:</i>	<i>Вақти:</i> 4 соат
<i>Машғулот шакли</i>	Амалий
<i>Маъруза режаси</i>	<p>1.Мия фаолияти квант қонунларига мувофиқ амалга оширилиши.</p> <p>2.Мия ишини моделлаштиришнинг аҳамияти.</p> <p>3.«Гомо космикус» концепцияси.</p> <p>4.Инсон ва космоснинг ягоналиги ғояси.</p>
<i>Машғулотнинг мақсади:</i> Дарс ўтиш шакллари ҳақида умумназарий тасаввурлар,инсон ҳақида толерантлик ва ижодий ёндошув,талабаларда илмий ва фалсафий дунёқарашнинг шаклланишида инсон фалсафанинг аҳамияти ҳақида тушунча ҳосил қилиш.	
<i>Педагогик вазифалар</i>	<i>Ўқув фаолияти натижалари:</i>
Инсон биосфера эволюциясининг зарурий босқичини ўрганиш.	Технологик тараққиёт жараёнини оқилона бошқаришнинг биологик муҳитни асрашдаги роли.
Инсон – Гея элементини очиб бериш	Биологик сиёсатни амалга оширишнинг зарурияти.
В.И.Вернадский «инсониятнинг геологик роли» ҳақида тушунчасини ёритиб бериш	Ж.Лавлок моделини ўрганиш.
<i>Ўқитиш усуллари ва техника</i>	Маъруза, «ақлий ҳужум», Т-схема, мунозара, муаммоли вазиятлар усули.
<i>Ўқитиш воситалари</i>	Маъруза матни, тарқатма материаллар, слайдлар, проектор.
<i>Ўқитиш шакллари</i>	Жамоа, тўғридан-тўғри ва гуруҳларда ишлаш.
<i>Ўқитиш шарт-шароити</i>	Техник воситалар билан таъминланган аудитория.

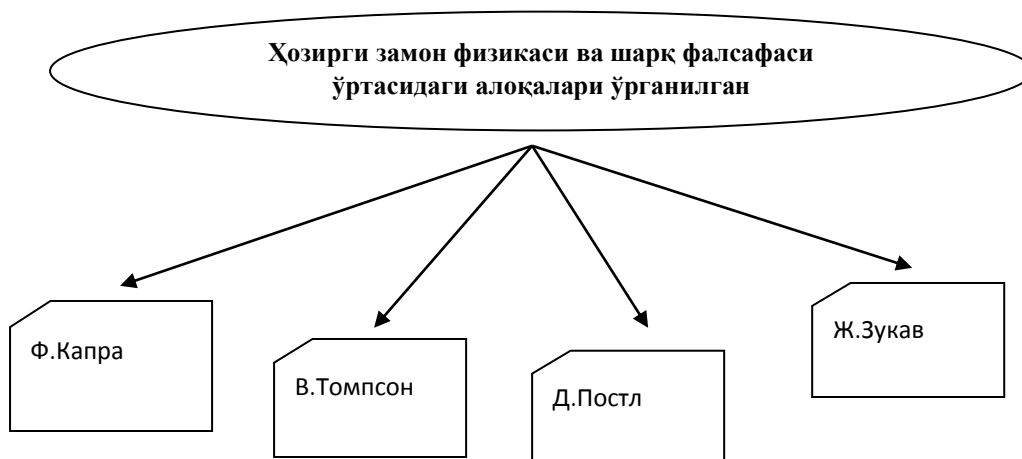
<i>Мониторинг ва баҳолаш</i>	Оғзаки назорат, савол-жавоб, ўз-ўзини назорат қилиш, рейтинг тизими асосида баҳолаш.
------------------------------	--

2. Машғулотнинг технологик картаси

<i>Иш жараёнлари вақти</i>	<i>Фаолиятнинг мазмуни</i>	
	<i>ўқитувчи</i>	<i>Талаба</i>
I-босқич. Курсга ва мавзуга кириш. (20 минут)	1.1. Ўқув курси номини айтиб, курс доирасида дастлабки умумий тасаввурни беради ҳамда услубий ва ташкилий томонлари билан таништиради.	Тинглайдилар.
	1.2. Курс бўйича ўтиладиган барча мавзулар билан таништиради, уларнинг узвийлиги ҳақида қисқача маълумот беради.	Тинглайдилар.
	1.3. Курс якунида қўйиладиган рейтинг баҳолаш мезонлари билан таништиради	ЎУМ га қарайдилар.
	1.4. Курсни ўзлаштиришда фойдаланиш учун зарур бўлган адабиётлар рўйхати билан таништиради.	ЎУМ га қарайдилар.
	1.5. Биринчи ўқув машғулоти мавзуси билан таништиради ва унинг мақсади, ўқув фаолияти натижаларини баён қилади.	Мавзу номини ёзиб оладилар.
	1.6. Биринчи мавзу юзасидан ақлий ҳужум қоидаси асосида дарс ўтказишни таклиф этади. Доскага «Инсон биологик мавжудот» деб ёзади. Тингловчилар томонидан айтилган фикрларни ёзиб боради ва умумлаштиради	Тушунчаларни эркин фикр орқали билдиради.
II-босқич. Асосий	2.1. Мавзу режаси ва таянч тушунчалар билан таништиради.	Тинглайдилар.
	2.2. Маърузани режа бўйича тушун-	Тинглайдилар.

(50 минут)	тиради, ҳар бир режани ниҳоясида умумлаштиради. Жараён компьютер слайдларини намойиш қилиш билан олиб борилади	Слайдга эътибор қаратади, уни ўзига ёзиб олади ва саволлар беради.
	2.3. Ҳар бир режани мустаҳкамлаш учун қуйидагича саволлар беради. 1. Ген технологияси ва инсоннинг жисмоний олами. 2. Гўзаллик туйғусининг биологик асослари. 3. Инсон – Гея элементи.	Саволларга жавоб берадилар, эркин баҳс-мунозара юритадилар.
	2.4. Таянч ибораларга қайтилади. Талабалар иштирокида улар яна бир бор такрорланади.	Ҳар бир таянч тушунча ва ибораларни муҳокама қиладилар. Конспект қиладилар.
III-босқич. Якуний босқич. (10 минут)	3.1. Т-схема техникасидан фойдаланилган ҳолда жуфт-жуфт бўлиб ишлаш учун ларга: “Инсон ва табиат” деган савол ёзилган тарқатма материаллар тарқатади. Ушбу техника орқали мавзу бўйича якунловчи хулоса қилади	Мустақил Т-схемани тўлдирадилар. Эркин фикрини баён этади.
	3.2. Талабаларнинг фаолиятига баҳо қўйилади ва рағбатлантирилади.	Эшитади.
	3.3. Келгуси машғулотга тайёргарлик кўриш учун топшириқлар ва фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати берилади.	Эшитади ва ЎУМ га қарайдилар.

Қўшимча ва тушунтирувчи матнлар

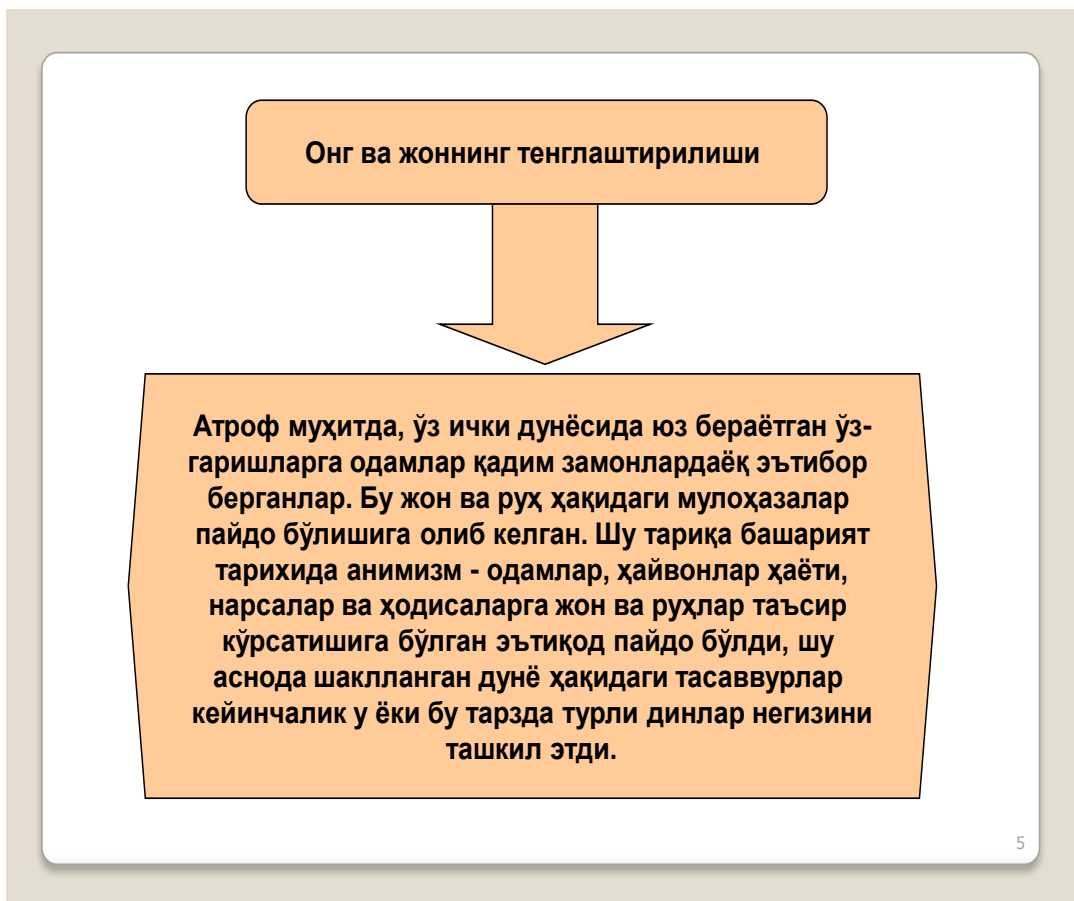
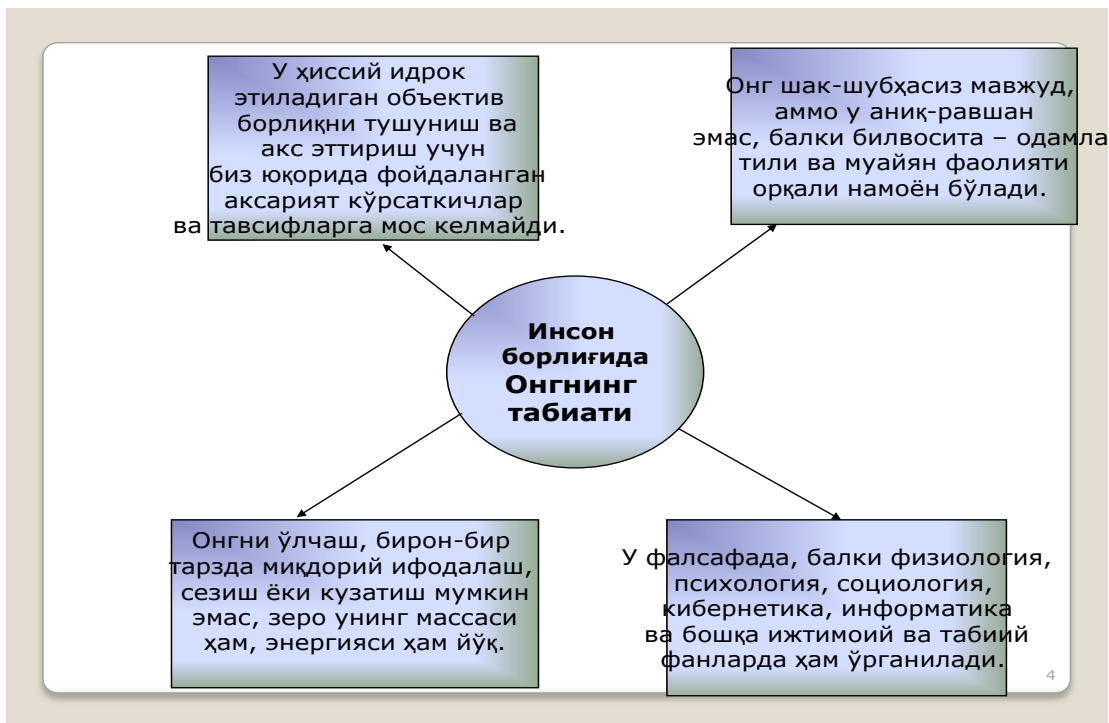

Ф.Капранинг «Физика даоси» китоби

Хозирги замон физикаси жамият ҳаётининг деярли барча томонларига таъсир кўрсатади... Ишлаб чиқариш соҳасидан ташқари, бу таъсир инсон маданияти ва фикрлаш услубида, хусусан унинг Коинот хусусидаги қарашлари ва унга бўлган муносабатининг ўзгаришида ҳам сезилади.

ОНГНИНГ БОРЛИҒИ

Нима учун билиш жараёнида инсоннинг ички дунёси доим биринчи ўринда туради? Нима учун инсон борлиғи нарсалар борлигини тушунишда аксарият муаллифларга таянч нуқтаси бўлиб хизмат қилади? Бу саволларга жавобни қисман француз файласуфи А.Бергсон (1859-1941)нинг қуйидаги сўзларидан топиш мумкин: «Мавжуд барча нарсалар орасида энг ишончлиси ва бизга кўпроқ маълум бўлгани, ҳеч шубҳасиз, бизнинг ўз мавжудлигимиздир, зеро бизда бошқа нарсалар ҳақида мавжуд тушунчаларни сиртқи ва юзаки деб ҳисоблаш мумкин, ҳолбуки ўз-ўзини билиш ички, теран билишдир»

2-амалий машғулот: Инсон фалсафий муаммо сифатида.

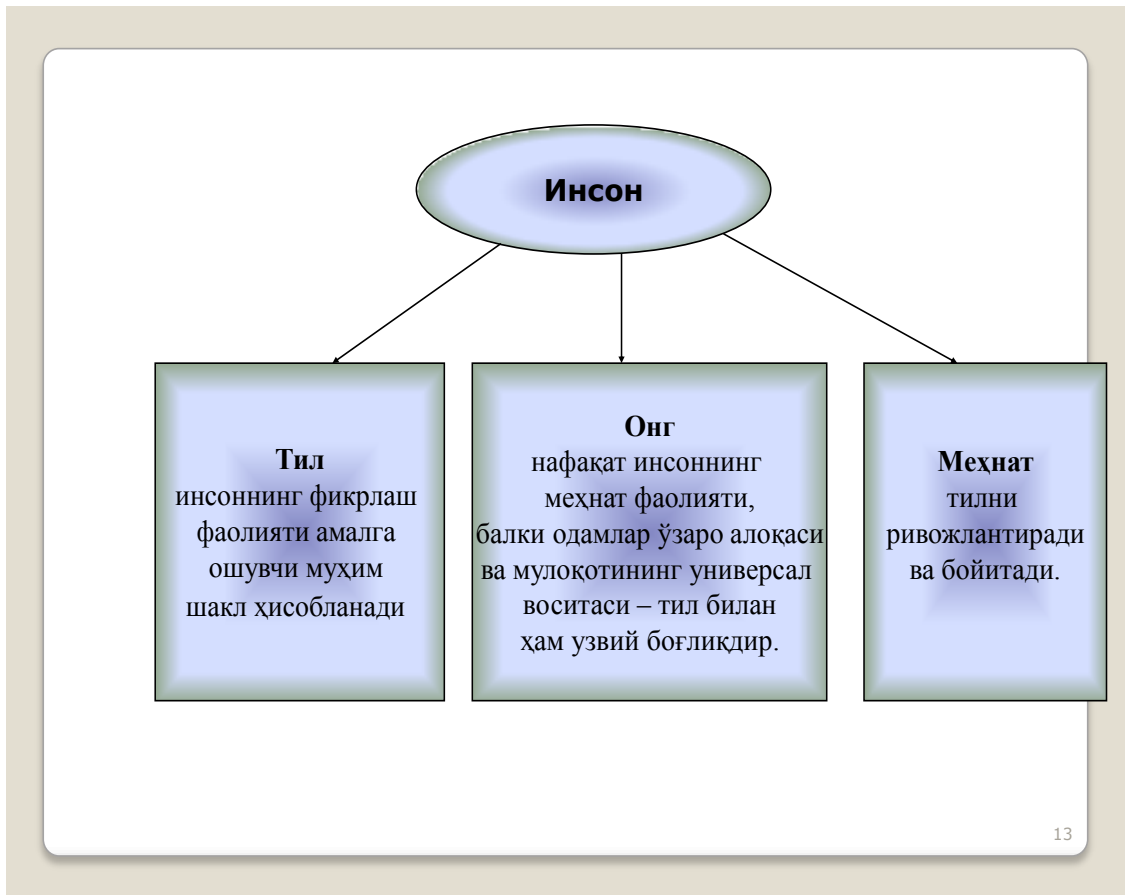
1. Машғулотни олиб бориш технологияси

<i>Талабалар сони:</i>	<i>Вақти:</i> 2 соат
<i>Машғулот шакли</i>	Амалий
<i>Маъруза режаси</i>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ҳаёт шакллариининг айланиши ҳақидаги умумий дунёвий тасаввурлар. 2. Фалсафий антропология ва табиий-илмий фанларнинг синтези. 3. Инсон борлиғи.
<i>Машғулотнинг мақсади:</i> Дарс ўтиш шакллари ҳақида умумназарий тасаввурлар, фалсафани ўқитишнинг бошқа фанларини ўқитишдан фарқи ва умумийлиги, фалсафани ўқитишдаги толерантлик ва ижодий ёндошув, талабаларда илмий ва фалсафий дунёқарашнинг шаклланишида фалсафанинг аҳамияти ҳақида тушунча ҳосил қилиш.	
<i>Педагогик вазифалар</i>	<i>Ўқув фаолияти натижалари:</i>
Ҳаёт шакллариининг айланиши ҳақидаги умумий дунёвий тасаввурлар.	Тушиниш ва тушинтириш дилеммаси мазмунини англаш.
Фалсафий антропология ва табиий-илмий фанларнинг синтези масаласи.	Дунёнинг бинар ва триад структурасини тушуниш.
Инсон борлиғининг таҳлили.	Антропология ва фан этикасининг таҳлили.
<i>Ўқитиш усуллари ва техника</i>	Маъруза, «ақлий ҳужум», Т-схема, мунозара, муаммоли вазиятлар усули.
<i>Ўқитиш воситалари</i>	Маъруза матни, таркатма материаллар, слайдлар, проектор.
<i>Ўқитиш шакллари</i>	Жамоа, тўғридан-тўғри ва гуруҳларда ишлаш.
<i>Ўқитиш шарт-шароити</i>	Техник воситалар билан таъминланган аудитория.
<i>Мониторинг ва баҳолаш</i>	Оғзаки назорат, савол-жавоб, ўз-ўзини назорат қилиш, рейтинг тизими асосида баҳолаш.

2. Машғулотнинг технологик картаси

<i>Иш жараёнлари вақти</i>	<i>Фаолиятнинг мазмуни</i>	
	<i>ўқитувчи</i>	<i>Талаба</i>
I-босқич. Курсга ва мавзуга кириш. (20 минут)	1.1. Ўқув курси номини айтиб, курс доирасида дастлабки умумий тасаввурни беради ҳамда услубий ва ташкилий томонлари билан таништиради.	Тинглайдилар.
	1.2. Курс бўйича ўтиладиган барча мавзулар билан таништиради, уларнинг узвийлиги ҳақида қисқача маълумот беради.	Тинглайдилар.
	1.3. Курс якунида қўйиладиган рейтинг баҳолаш мезонлари билан таништиради	ЎУМ га қарайдилар.
	1.4. Курсни ўзлаштиришда фойдаланиш учун зарур бўлган адабиётлар рўйхати билан таништиради.	ЎУМ га қарайдилар.
	1.5. Биринчи ўқув машғулоти мавзуси билан таништиради ва унинг мақсади, ўқув фаолияти	Мавзу номини ёзиб оладилар.

	натижаларини баён қилади.	
	1.6. Биринчи мавзу юзасидан ақлий ҳужум қондаси асосида дарс ўтказишни таклиф этади. Доскага « Антропология » деб ёзади. Талабалар томонидан айтилган фикрларни ёзиб боради ва умумлаштиради	Тушунчаларни эркин фикр орқали билдиради.
II-босқич. Асосий (50 минут)	2.1. Мавзу режаси ва таянч тушунчалар билан таништиради.	Тинглайдилар.
	2.2. Маърузани режа бўйича тушун-тиради, ҳар бир режани низоида умумлаштиради. Жараён компютер слайдларини намойиш қилиш билан олиб борилади	Тинглайдилар. Слайдга эътибор қаратади, уни ўзига ёзиб олади ва саволлар беради.
	2.3. Ҳар бир режани мустаҳкамлаш учун қуйидагича саволлар беради: 1. Фалсафий антропология методлари, 2. Кундалик турмуш структураси, 3. Психонализ ва психотрапия, дескурсив тажрибанинг таҳлили.	Саволларга жавоб берадилар, эркин баҳс-мунозара юритадилар.
	2.4. Таянч ибораларга қайтилади. Талабалар иштирокида улар яна бир бор такрорланади.	Ҳар бир таянч тушунча ва ибораларни муҳокама қиладилар. Конспект қила-дилар.
III-босқич. Яқуний босқич. (10 минут)	3.1. Т-схема техникасидан фойдаланил-ган ҳолда жуфт-жуфт бўлиб ишлаш учун тингловчиларга: “Ҳаёт шакллариининг айланиши ҳақидаги умумий дунёвий тасаввурлар.Тушиниш ва тушинтириш дилеммаси ” деган савол ёзилган тарқатма материаллар тарқатади. Ушбу техника орқали мавзу бўйича яқунловчи хулоса қилади	Мустақил Т-схемани тўлдирдилар. Эркин фикрини баён этади.
	3.2. Талабаларнинг фаолиятига баҳо қўйилади ва рағбатлантирилади.	Эшитади.
	3.3. Келгуси машғулотга тайёргарлик кў-риш учун топшириқлар ва фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати берилади.	Эшитади ва ЎУМ га қарайдилар.

Шахс – инсоннинг уни қуршаган бошқа одамлар томонидан қандай идрок этилиши, тавсифланиши ва баҳоланишини акс эттирувчи ижтимоий ҳодиса.

3-амалий машгулот: Фалсафий антропологиянинг пайдо бўлиши ва ривожланиши, предмети ва вазифалари.

1. Машгулотни олиб бориш технологияси

<i>Талабалар сони:</i>	<i>Вақти:</i> 2 соат
<i>Машгулот шакли</i>	Маъруза
<i>Маъруза режаси</i>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Инсон фалсафий муаммо сифатида. Фалсафа тарихида инсоннинг келиб чиқиши ҳақидаги таълимотлар 2. Инсонга нисбатан биологизаторлик ва социологизаторлик концепциялари. 3. Ҳаётда инсоннинг вазифаси ва унинг моҳияти.
<i>Машгулотнинг мақсади:</i>	
<i>Педагогик вазифалар</i>	<i>Ўқув фаолияти натижалари:</i>
Инсон фалсафий муаммо сифатида. Фалсафа тарихида инсоннинг келиб чиқиши ҳақидаги таълимотлар	Инсоннинг пайдо бўлиши ҳақида қарашлар
Инсонга нисбатан биологизаторлик ва социологизаторлик концепциялари.	Инсон ҳақида диний ва илмий қарашлар ҳамоханглиги
Ҳаётда инсоннинг вазифаси ва унинг моҳияти.	Инсоннинг жамиятдаги роли
<i>Ўқитиш усуллари ва техника</i>	Маъруза, «ақлий хужум», Т-схема, мунозара, муаммоли вазиятлар усули.
<i>Ўқитиш воситалари</i>	Маърузалар матни, тарқатма материаллар, слайдлар, проектор.
<i>Ўқитиш шакллари</i>	Жамоа, тўғридан-тўғри ва гуруҳларда ишлаш.
<i>Ўқитиш шарт-шароити</i>	Техник воситалар билан таъминланган аудитория.
<i>Мониторинг ва баҳолаш</i>	Оғзаки назорат, тест назорати, савол-жавоб, ўз-ўзини назорат қилиш, рейтинг тизими асосида баҳолаш.

2. Маърузанинг технологик картаси

<i>Иш жараёнлари вақти</i>	<i>Фаолиятнинг мазмуни</i>	
	<i>ўқитувчи</i>	<i>Талаба</i>
I-босқич. Курсга ва мавзуга кириш. (20 минут)	1.1 Мавзу номини айтиб, унинг доирасида дастлабки умумий тасаввурни беради ҳамда услубий ва ташкилий томонлари билан таништиради.	Тинглайдилар.
	1.2. Мавзунинг моҳияти билан таништиради, унинг бошқа мавзулар билан узвийлиги ҳақида қисқача маълумот беради.	Тинглайдилар.
	1.3. Мавзу якунида талабалар рейтинг назорати	ЎУМ га қарайдилар.

	мезонлари асосида баҳоланади	
	1.4. Фанни ўзлаштиришда фойдаланиш учун зарур бўлган адабиётлар рўйхати билан таништиради.	ЎУМ га қарайдилар.
	1.5. Биринчи ўқув машғулоти мавзуси билан таништиради ва унинг мақсади, ўқув фаолияти натижаларини баён қилади.	Мавзу номини ёзиб оладилар.
	1.6. Биринчи мавзу юзасидан ақлий ҳужум қондаси асосида дарс ўтказишни таклиф этади. Доскага «Инсон... » деб ёзади. Талабалар томонидан айтилган фикрларни ёзиб боради ва умумлаштиради	Тушунчаларни эркин фикр орқали билдиради.
II-босқич. Асосий (50 минут)	2.1. Мавзу режаси ва таянч тушунчалар билан таништиради.	Тинглайдилар.
	2.2. Мавзунини режа бўйича таҳлил қилади, ҳар бир режани ниҳоясида умумлаштиради. Жараён компьютер слайдларини намоиш қилиш билан олиб борилади	Тинглайдилар. Слайдга эътибор қаратади, уни ўзига ёзиб олади ва саволлар беради.
	2.3. Ҳар бир режани мустаҳкамлаш учун қуйидагича саволлар беради: 1. Фалсафий антропологиянинг пайдо бўлиши ва ривожланиши. 2. Инсоннинг биоижтимоий моҳияти. Инсоннинг кўп ўлчовлиги. 3. Ҳаётни тарқ этиш босқичлари: ижтимоий, рухий, биологик ўлим, миянинг ўлими.	Саволларга жавоб берадилар, эркин баҳс-мунозара юритадилар.
	2.4. Таянч ибораларга қайтилади. Талабалар иштирокида улар яна бир бор такрорланади.	Ҳар бир таянч тушунча ва ибораларни муҳо-кама қиладилар. Конспект қила-дилар.
III-босқич. Яқуний босқич. (10 минут)	3.1. Т-схема техникасидан фойдаланил-ган ҳолда жуфт-жуфт бўлиб ишлаш учун тингловчиларга: «Инсон космопланетар мавжудод Инсоннинг ҳаёти маъноси » деган савол ёзилган тарқатма материаллар тарқатади. Ушбу техника орқали мавзу бўйича яқунловчи хулоса қилади	Мустақил Т-схемани тўлдирдилар. Эркин фикрини баён этади.
	3.2. Талабаларнинг фаолиятига баҳо қўйилади ва рағбатлантирилади.	Эштади.
	3.3. Келгуси машғулотга тайёргарлик кўриш учун топшириқлар ва фойдалани-ладиган адабиётлар рўйхати берилади.	Эштади ва ЎУМ га қарайдилар.

ИНСОНГА ФАЛСАФА НУҚТАИ НАЗАРИДАН ЁНДАШУВ

Бу ерда инсон нафақат турли томонлардан таҳлил қилинди, балки унинг ижтимоий, табиий ва космик жараёнлар билан ўзаро алоқалари ҳам ўрганилди.

Шундай қилиб, фалсафанинг онтология, гносеология, этика, эстетика каби бўлимлари билан бир қаторда, инсон ҳақидаги билимлар соҳаси аста-секин шаклланиб борди.

Бундай даврларда фалсафада инсоннинг моҳияти, унинг бурчи, вазифаси ва юз бераётган воқеалар учун жавобгарлиги ҳақидаги азалий масалаларга бўлган қизиқиш яна кучайган.

Инсонни қуршаган табиат ҳақида билимлар тўпланиши ва уларнинг ривожланишига қараб, одамзотнинг ўз-ўзига бўлган қизиқиши ҳам кучайиб борди, инсонборлигининг бу соҳадаги тадқиқотлар учун янада кенгроқ имкониятлар яратувчи янги ва янги ўзига хос хусусиятлари аниқланди.

ФАЛСАФИЙ АНТРОПОЛОГИЯНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

*Фалсафий антропология инсоннинг
алоҳида борлиқ манбаи
сифатида келиб чиқиши, тадрижий
ривожланиши ва мавжудлигининг ўзига хос
хусусиятларига доир фалсафий
қарашларни акс эттиради.*

20

ФАЛСАФИЙ АНТРОПОЛОГИЯНИНГ МОҲИЯТИ

Инсон ҳақидаги билимларни бирлаштириш лозимлиги хусусида Шелердан олдинроқ ҳам сўз юритилган эди. XIX аср ўрталарига келиб инсон ўта мураккаб структура эканлиги, уни фақат фалсафа ёки бошқа бирон-бир муайян фан методлари билан тўла англаб етиш мумкин эмаслиги, яъни инсон жамулжам ҳолда аниқ билим предмети бўла олмаслиги аниқ-равшан бўлиб қолди. Шунингдек, айрим табиий фанлар, ҳар бири ўз соҳасида, вақт ўтиши билан умумийроқ хулосаларга келишни талаб этувчи салмоқлиматериал тўплади.

Бундай умумлаштиришга эҳтиёж Дарвиннинг эволюцион назарияси пайдо бўлиши билан аниқса бўртиб кўрина бошлади. Бу назария инсонга оид табиий-илмий тадқиқотларга кучли туртки берди, шунингдек материалистик фалсафий концепциялар ривожланиши учун қўшимча асос бўлиб хизмат қилди.

4-амалий машгулот: Инсон мавжудлигининг космобиологик даражалари.

1. Машгулотни олиб бориш технологияси

<i>Талабалар сони:</i>	<i>Вақти:</i> 2 соат
<i>Машгулот шакли</i>	Амалий
<i>Маъруза режаси</i>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Инсон ижтимоий, биологик, руҳий жиҳатларни қамраб олган мавжудлиги масаласи 2. Маънавият ва фалсафа боғлиқлиги. 3. Жон ҳақида қайғуриш тушунчаси.
<i>Машгулотнинг мақсади:</i> Даре ўтиш шакллари ҳақида умумназарий тасаввурлар, фалсафани ўқитишнинг бошқа фанларини ўқитишдан фарқи ва умумийлиги, фалсафани ўқитишдаги толерантлик ва ижодий ёндошув, талабаларда илмий ва фалсафий дунёқарашнинг шаклланишида фалсафанинг аҳамияти ҳақида тушунча ҳосил қилиш.	
<i>Педагогик вазифалар</i>	<i>Ўқув фаолияти натижалари:</i>
Инсон ижтимоий, биологик, руҳий жиҳатларни қамраб олган мавжудлиги масаласи	Қалб ҳодисаларининг ижтимоийлашуви.
Маънавият ва фалсафа боғлиқлиги.	Инсонда ақлий, руҳий ва жисмоний жиҳатларининг уйғунлиги.
Жон ҳақида қайғуриш тушунчаси.	Гелен таълимотида инсон табиатининг дуаллиги.
<i>Ўқитиш усуллари ва техника</i>	Маъруза, «ақлий ҳужум», Т-схема, мунозара, муаммоли вазиятлар усули.
<i>Ўқитиш воситалари</i>	Маъруза матни, тарқатма материаллар, слайдлар, проектор.
<i>Ўқитиш шакллари</i>	Жамоа, тўғридан-тўғри ва гуруҳларда ишлаш.
<i>Ўқитиш шарт-шароити</i>	Техник воситалар билан таъминланган аудитория.
<i>Мониторинг ва баҳолаш</i>	Оғзаки назорат, савол-жавоб, ўз-ўзини назорат қилиш, рейтинг тизими асосида баҳолаш.

2. Машгулотнинг технологик картаси

<i>Иш жараёнлари вақти</i>	<i>Фаолиятнинг мазмуни</i>	
	<i>ўқитувчи</i>	<i>Талаба</i>
I-босқич. Курсга ва мавзуга кириш. (20 минут)	1.1. Ўқув курси номини айтиб, курс доирасида дастлабки умумий тасаввурни беради ҳамда услубий ва ташкилий томонлари билан таништиради.	Тинглайдилар.
	1.2. Курс бўйича ўтиладиган барча мавзулар билан таништиради, уларнинг узвийлиги ҳақида қисқача маълумот беради.	Тинглайдилар.
	1.3. Курс якунида қўйиладиган рейтинг баҳолаш мезонлари билан таништиради	ЎУМ га қарайдилар.
	1.4. Курсни ўзлаштиришда фойдаланиш учун зарур	ЎУМ га қарайдилар.

	бўлган адабиётлар рўйхати билан таништиради.	
	1.5. Биринчи ўқув машғулоти мавзуси билан таништиради ва унинг мақсади, ўқув фаолияти натижаларини баён қилади.	Мавзу номини ёзиб олади.
	1.6. Биринчи мавзу юзасидан ақлий ҳужум қоидаси асосида дарс ўтказишни таклиф этади. Доскага « Рух ва жон қалб эҳтирослари. » деб ёзади. Талабалар томонидан айтилган фикрларни ёзиб боради ва умумлаштиради	Тушунчаларни эркин фикр орқали билдиради.
II-босқич. Асосий (50 минут)	2.1. Мавзу режаси ва таянч тушунчалар билан таништиради.	Тинглайдилар.
	2.2. Маърузани режа бўйича тушун-тиради, ҳар бир режани низоҳида умумлаштиради. Жараён компьютер слайдларини намоиш қилиш билан олиб борилади	Тинглайдилар. Слайдга эътибор қаратади, уни ўзига ёзиб олади ва саволлар беради.
	2.3. Ҳар бир режани мустаҳкамлаш учун қуйидагича саволлар беради: 1. Ҳоҳиш энггияси, сиқиб чиқариш ва алмаштириш. 2. Органиклик босқичлари ва инсон биологик ва ижтимоийлик бирлиги. 3. Гелен таълимотида руҳ.	Саволларга жавоб берадилар, эркин баҳс-мунозара юритадилар.
	2.4. Таянч ибораларга қайтилади. Талабалар иштирокида улар яна бир бор такрорланади.	Ҳар бир таянч тушунча ва ибораларни муҳокама қиладилар. Конспект қила-дилар.
III-босқич. Яқуний босқич. (10 минут)	3.1. Т-схема техникасидан фойдаланил-ган ҳолда жуфт-жуфт бўлиб ишлаш учун тингловчиларга: “Ҳоҳиш энггияси, сиқиб чиқариш ва алмаштириш. Органиклик босқичлари ва инсон биологик ва ижтимоийлик бирлиги. Гелен таълимотида руҳ.” деган савол ёзилган тарқатма материаллар тарқатади. Ушбу техника орқали мавзу бўйича яқунловчи хулоса қилади	Мустақил Т-схемани тўлдирадилар. Эркин фикрини баён этади.
	3.2. Талабаларнинг фаолиятига баҳо қўйилади ва рағбатлантирилади.	Эшитади.
	3.3. Келгуси машғулотга тайёргарлик кў-риш учун топшириқлар ва фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати берилади.	Эшитади ва ЎУМ га қарайдилар.

Инсоннинг биоижтимоий моҳияти.

Фалсафий антропология ечадиган муҳим муаммолар орасида инсон биологик ва ижтимоий моҳиятининг ўзаро нисбати тўғрисидаги масала алоҳида ўрин эгаллайди. Инсон жонли табиатнинг бир қисми, шунингдек биологик эволюция маҳсули эканлиги ҳозирги замон табиатшунослиги фанида нафақат олимлар ва мутахассислар, балки маърифатли одамларнинг кенг доираси учун ҳам аниқ-равшан ва деярли шак-шубҳасиз далилга айланди. Ҳар бир инсон ўз биологик хусусиятлари: генетик коди, вазни, бўйи, мижози, териси ва сочининг ранги, яшаш муддати ва шу қабиларга кўра бетақордир.

Бироқ айна вақтда инсон ижтимоий мавжудот эканлиги, унинг ўзига хослиги ва бетақорлиги одамзотнинг ижтимоий табиати, у камол топган, таълим-тарбия олган, маданий ва ахлоқий қадриятлар ва мўлжалларни ўзлаштирган ижтимоий муҳит билан белгиланиши ҳам шак-шубҳасиздир.

Айни шу сабабли инсон индивиди нафақат биологик, балки ижтимоий мавжудот сифатида ҳам ўзига хос хусусият касб этади. Бошқача айтганда, инсоннинг камол топиши жамиятда ва фақат жамиятда юз беради.

Биологизаторлик концепциялари.

Биологизаторлик концепцияларининг тарафдорлари инсонни унинг табиий, биологик асосидан келиб чиқиб тушунтиришга ҳаракат қилади.

Биологизаторлик ёндашувлари XIX ва XX асрлар чегарасида Дарвиннинг табиий танланиш ҳақидаги таълимотини мутлақлаштириб, нафақат инсоннинг келиб чиқиши, балки унинг моҳиятини, пировард натижада эса – бутун ижтимоий муносабатлар табиатини тушунтиришга ҳаракат қилган социал-дарвинистларга ҳам хосдир. Ҳозирги вақтда бу йўналишни одамларга ҳам, ҳайвонларга ҳам тенг даражада хос бўлган ирсиятга урғу берувчи социобиология давом эттирмоқда.

Социологизаторлик концепциялари.

Биологизаторлик ёндашувига зид ўлароқ, социологизаторлик ёндашуви инсон табиатини ижтимоий муносабатларда кўришга ҳаракат қиладилар. Бунда улар баъзан нафақат инсоннинг ижтимоий асосини унинг биологик асосига қарама-қарши қўядилар, балки сўнгги зикр этилган асосни ҳайвоний ва ҳаттоки тубан, шу боис жиддий эътиборга лойиқ эмас, деб ҳисоблайдилар.

26

ИНСОННИНГ ВАЗИФАСИ

Муайян инсон ўз ҳаёти сўнишининг юқоридасанаб ўтилган Босқичларини англамаслиги ҳам мумкин (аксарият ҳолларда шундай бўлади), аммо у ўз ҳаёт йўлидан илгарилар экан, бу дунёда нима учун яшаяпман, деган саволга ўз ҳаракатлари, қилмишлари билан жавоб беради. Агар инсон уларни ҳали тўла англаб етмаган бўлса, мазкур вазифани ечиш ўз ҳаёт йўлини эндигина танлаётган одам учун ҳам, умрининг шомида ортга назар ташлаб, ўз ҳаётини сарҳисоб қилаётган одам учун ҳам тенг даражада мушкул иш бўлиб қолади.

28

5-амалий машгулот: Ижтимоий ва маданий омилларнинг инсон онгига таъсири.

Машгулотни олиб бориш технологияси

<i>Талабалар сони:</i>	<i>Вақти:</i> 2 соат
<i>Машгулот шакли</i>	Маъруза
<i>Маъруза режаси</i>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Инсон ва ҳокимият: янги аср ижтимоий-маданий контексти . 2. «Шарқ - ғарб» оппозицияси . 3. Инсон ижоди ва санъат символизми. 4. Цивилизацияларнинг ўзгариши даврида инсон.
<i>Машгулотнинг мақсади:</i> «Шарқ - ғарб» тушунчасининг келиб чиқиши, Инсон ва ҳокимият: янги аср ижтимоий-маданий контексти ва таҳлили, Инсон ижоди ва санъат символизми , Цивилизацияларнинг ўзгариши даврида инсон.	
<i>Педагогик вазифалар</i>	<i>Ўқув фаолияти натижалари:</i>
Шарқ - ғарб» оппозицияси нинг келиб чиқиши.	Талабалар « Шарқ - ғарб» оппозицияси нинг келиб чиқиши ва унинг фаолияти ҳақида маълумот оладилар.
Инсон ва ҳокимият: янги аср ижтимоий-маданий контексти.	Талабалар инсон ва ҳокимият: янги аср ижтимоий-маданий контексти ҳақида маълумот оладилар.
Инсон ижоди ва санъат символизми.	Инсон ижоди ва санъат символизми ҳақида маълумот оладилар.
<i>Ўқитиш усуллари ва техника</i>	Маъруза, «ақлий ҳужум», Т-схема, мунозара, муаммоли вазиятлар усули.
<i>Ўқитиш воситалари</i>	Маърузалар матни, тарқатма материаллар, слайдлар, проектор.
<i>Ўқитиш шакллари</i>	Жамоа, тўғридан-тўғри ва гуруҳларда ишлаш.

<i>Ўқитиш шарт-шароити</i>	Техник воситалар билан таъминланган аудитория.
<i>Мониторинг ва баҳолаш</i>	Оғзаки назорат, тест назорати, савол-жавоб, ўз-ўзини назорат қилиш, рейтинг тизими асосида баҳолаш.

2. Машғулотнинг технологик картаси

<i>Иш жараёнлари вақти</i>	<i>Фаолиятнинг мазмуни</i>	
	<i>ўқитувчи</i>	<i>Талаба</i>
I-босқич. Курсга ва мавзуга кириш. (20 минут)	1.1 Мавзу номини айтиб, унинг доирасида дастлабки умумий тасаввурни беради ҳамда услубий ва ташкилий томонлари билан таништиради.	Тинглайдилар.
1.2. Мавзунинг моҳияти билан таништиради, унинг бошқа мавзулар билан узвийлиги ҳақида қисқача маълумот беради.	Тинглайдилар.	
1.3. Мавзу якунида талабалар рейтинг назорати мезонлари асосида баҳоланади	ЎУМ га қарайдилар.	
1.4. Фанни ўзлаштиришда фойдаланиш учун зарур бўлган адабиётлар рўйхати билан таништиради.	ЎУМ га қарайдилар.	
1.5. Ўқув машғулоти мавзуси билан таништиради ва унинг мақсади, ўқув фаолияти натижаларини баён қилади.	Мавзу номини ёзиб оладилар.	
1.6. Мавзу юзасидан ақлий ҳужум қондаси асосида дарс ўтказишни таклиф этади.	Тушунчаларни эркин фикр орқали билдиради.	

<p>Доскага «Шарқ - ғарб» оппозицияси?» деб ёзади. Талабалар томонидан айтилган фикрларни ёзиб боради ва умумлаштиради</p>		
<p>2.1. Мавзу режаси ва таянч тушунчалар билан таништиради.</p>	<p>Тинглайдилар.</p>	
<p>2.2. Мавзунини режа бўйича таҳлил қилади, ҳар бир режани ниҳоясида умумлаштиради. Жараён компьютер слайдларини намоёниш қилиш билан олиб борилади</p>	<p>Тинглайдилар. Слайдга эътибор қаратади, уни ўзига ёзиб олади ва саволлар беради.</p>	
<p>2.3. Ҳар бир режани мустаҳкамлаш учун қуйидагича саволлар беради:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Инсон ва ҳокимият: янги аср ижтимоий-маданий контексти . 2. «Шарқ - ғарб» оппозицияси . 3. Инсон ижоди ва санъат символизми. 4. Цивилизацияларнинг ўзгариши даврида инсон. 	<p>Саволларга жавоб берадилар, эркин баҳс-мунозара юритадилар.</p>	
<p>2.4. Таянч ибораларга қайтилади. Талабалар иштирокида улар яна бир бор такрорланади.</p>	<p>Ҳар бир таянч тушунча ва ибораларни муҳокама қиладилар. Конспект қила-дилар.</p>	
<p>3.1. Т-схема техникасидан фойдаланил-ган ҳолда жуфт-жуфт бўлиб ишлаш учун тингловчиларга: «Шарқ - ғарб» оппозицияси нима?</p>	<p>Мустақил Т-схемани тўлдирадилар. Эркин фикрини баён этади.</p>	

<p>Инсон ижоди ва санъат символизми нима?» деган савол ёзилган тарқатма материаллар тарқатади. Ушбу техника орқали мавзу бўйича яқунловчи хулоса қилади</p>		
<p>3.2. Талабаларнинг фаолиятига баҳо қўйилади ва рағбатлантирилади.</p>	<p>Эшитади.</p>	
<p>3.3. Келгуси машғулотга тайёргарлик кўриш учун топшириқлар ва фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати берилди.</p>	<p>Эшитади ва ЎУМ га қарайдилар.</p>	

6-амалий машгулот: Инсон маданияти шаклланишига диний дунёқарашнинг таъсири.

1. Машгулотни олиб бориш технологияси

<i>Талабалар сони:</i>	<i>Вақти:</i> 2 соат
<i>Машгулот шакли</i>	Кириш мавзу бўйича маъруза
<i>Маъруза режаси</i>	1- маъруза режаси 1. Диний фанатизм табиатининг таҳлили 2. «Fanus - fanaticus» тушунчаси. 3. Диний туйғуларнинг ижтимоий роли.
<i>Машгулотнинг мақсади:</i> Дарс ўтиш шакллари ҳақида умумназарий тасаввурлар, инсон ҳақида толерантлик ва ижодий ёндошув, талабаларда илмий ва фалсафий дунёқарашнинг шаклланишида инсон фалсафанинг аҳамияти ҳақида тушунча ҳосил қилиш.	
<i>Педагогик вазифалар</i>	<i>Ўқув фаолияти натижалари:</i>
Диний фанатизм диндорлик даражасининг кўрсаткичи.	Магик тотемизм ижтимоий муносабатлар норасолигининг мафкуравий ифодаси.
Диний фанатизмнинг энг ёрқин аналоглари қадимги шаманизм.	Шаман – бу шахс инқирозини бошдан кечирган, «онгнинг эврилиши»га эришиш имконини берган махсус тренинг жараёнидан ўтган одам.
Гносеологлар ва диншунослар даврасида шаманизм ва магияни ўрганишга бўлган қизиқиш.	Магик универсум структурасини тушунишда магик сонлар.
<i>Ўқитиш усуллари ва техника</i>	Маъруза, «ақлий ҳужум», Т-схема, мунозара, муаммоли вазиятлар усули.
<i>Ўқитиш воситалари</i>	Маъруза матни, тарқатма материаллар, слайдлар, проектор.
<i>Ўқитиш шакллари</i>	Жамоа, тўғридан-тўғри ва гуруҳларда ишлаш.
<i>Ўқитиш шарт-шароити</i>	Техник воситалар билан таъминланган

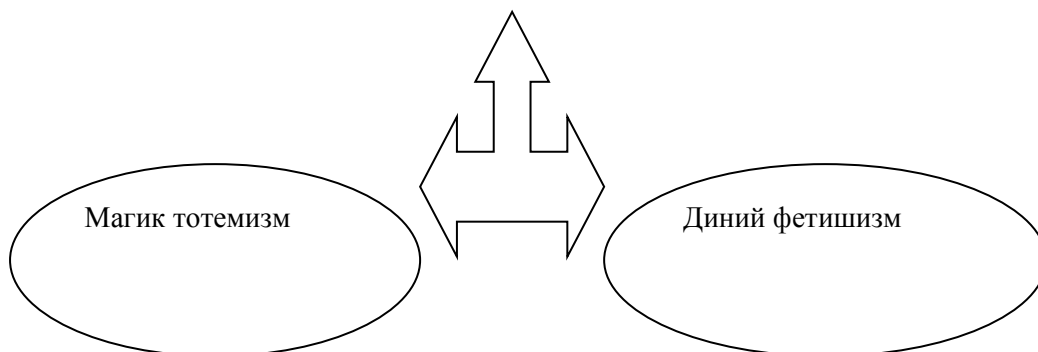
	аудитория.
<i>Мониторинг ва баҳолаш</i>	Оғзаки назорат, савол-жавоб, ўз-ўзини назорат қилиш, рейтинг тизими асосида баҳолаш.

2. Машғулотнинг технологик картаси

<i>Иш жараёнлари вақти</i>	<i>Фаолиятнинг мазмуни</i>	
	<i>ўқитувчи</i>	<i>Талаба</i>
I-босқич. Курсга ва мавзуга кириш. (20 минут)	1.1. Ўқув курси номини айтиб, курс доирасида дастлабки умумий тасаввурни беради ҳамда услубий ва ташкилий томонлари билан таништиради.	Тинглайдилар.
	1.2. Курс бўйича ўтиладиган барча мавзулар билан таништиради, уларнинг узвийлиги ҳақида қисқача маълумот беради.	Тинглайдилар.
	1.3. Курс якунида қўйиладиган рейтинг баҳолаш мезонлари билан таништиради	ЎУМ га қарайдилар.
	1.4. Курсни ўзлаштиришда фойдаланиш учун зарур бўлган адабиётлар рўйхати билан таништиради.	ЎУМ га қарайдилар.
	1.5. Биринчи ўқув машғулоти мавзуси билан таништиради ва унинг мақсади, ўқув фаолияти натижаларини баён қилади.	Мавзу номини ёзиб оладилар.
	1.6. Биринчи мавзу юзасидан ақлий ҳужум қондаси асосида дарс ўтказишни таклиф этади. Доскага «Инсон ва дин » деб ёзади. Талабалар томонидан айтилган фикрларни ёзиб боради ва умумлаштиради	Тушунчаларни эркин фикр орқали билдиради.
II-босқич.	2.1. Мавзу режаси ва таянч тушунчалар	Тинглайдилар.

Асосий (50 минут)	билан таништиради.	
	2.2. Маърузани режа бўйича тушунтиради, ҳар бир режани ниҳоясида умумлаштиради. Жараён компьютер слайдларини намойиш қилиш билан олиб борилади	Тинглайдилар. Слайдга эътибор қаратади, уни ўзига ёзиб олади ва саволлар беради.
	2.3. Ҳар бир режани мустаҳкамлаш учун қуйидагича саволлар беради 1. Шаман фаолияти доирасида паранормал ҳодисалар соҳаси. 2. Диний фанатизм феноменини тушуниш зарурияти 3. Диний экстремизмнинг сиёсий экстремизмдан фарқи.	Саволларга жавоб берадилар, эркин баҳс-мунозара юритадилар.
	2.4. Таянч ибораларга қайтилади. Талабалар иштирокида улар яна бир бор такрорланади.	Ҳар бир таянч тушунча ва ибораларни муҳокама қиладилар. Конспект қиладилар.
Ш-босқич. Яқуний босқич. (10 минут)	3.1. Т-схема техникасидан фойдаланилган ҳолда жуфт-жуфт бўлиб ишлаш учун тингловчиларга: “Диний фанатизмнинг инсон онгига таъсири.” деган савол ёзилган тарқатма материаллар тарқатади. Ушбу техника орқали мавзу бўйича яқунловчи хулоса қилади	Мустақил Т-схемани тўлдирадилар. Эркин фикрини баён этади.
	3.2. Талабаларнинг фаолиятига баҳо қўйилади ва рағбатлантирилади.	Эштади.
	3.3. Келгуси машғулотга тайёргарлик кўриш учун топшириқлар ва фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати берилади.	Эштади ва ЎУМ га қарайдилар.

**Ибтидоий тафаккурга иррационализм
шакллари**

ШАМАН

У.Разерфорд

З.Фрейд

Шахс инқирозини бошдан кечирган,
«онгнинг эврилиши»га эришиш
имконини берган махсус тренинг
жараёнидан ўтган одам

«Уммон туйғуси»ни ҳис
қилиш орқали «табиат
билан мулоқот қилиш»
қобилиятини касб этади

**Магик трансда инсон мавжудлигининг
далиллари**

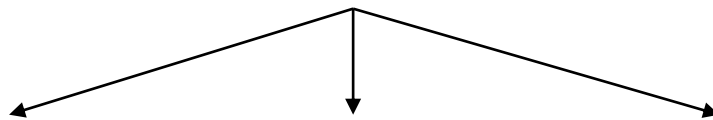

АҚШда шаманлар мактабини ташкил қилган М.Харнернинг шогирдлари фикрига кўра, транс пайтида улар жон ҳаётдан гўёки «холи» бўлган «нариги дунё»нинг кўркем манзараларини хаёлан кузатганлар.

Айрим кишиларнинг улар (касаллик пайтида, дори-дармонлар, мусиқа ёки рақс таъсирида) «онгнинг бошқа ҳолатлари»га ўтишни бошдан кечирганлари ҳақида маълумотлари бор.

Паранормал ҳодисаларни ўрганиш билан шуғулланувчи тадқиқотчиларнинг ҳисоботлари мавжуд бўлиб, уларда айрим кишиларнинг телепатия, келажакни башорат қилиш, биолокация ва бошқа қобилиятлари тўғрисида кўп сонли фактлар келтирилади.

**Диний фанатизм
асосларининг типологияси**

Ижтимоий-
маданий асослар

Ижтимоий-
психологик
асослар

Биологик-руҳий
асослар.

7-амалий машгулот: Инсоннинг кўп ўлчовлиги.

1. Машгулотни олиб бориш технологияси

<i>Талабалар сони:</i>	<i>Вақти:</i> 4 соат
<i>Машгулот шакли</i>	Кириш мавзу бўйича маъруза
<i>Маъруза режаси</i>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Классик антропология. 2. Мазмуннинг тарқоқлиги, гетерогенликни фарқлаш. 3. Ҳозирги замон психоаналитик тажрибаси.
<i>Машгулотнинг мақсади:</i> Дарс ўтиш шакллари ҳақида умумназарий тасаввурлар, фалсафани ўқитишнинг бошқа фанларини ўқитишдан фарқи ва умумийлиги, фалсафани ўқитишдаги толерантлик ва ижодий ёндошув, талабаларда илмий ва фалсафий дунёқарашнинг шаклланишида фалсафанинг аҳамияти ҳақида тушунча ҳосил қилиш.	
<i>Педагогик вазифалар</i>	<i>Ўқув фаолияти натижалари:</i>
Классик антропология.	Айнийлик ва идентификация.
Мазмуннинг тарқоқлиги, гетерогенликни фарқлаш.	Интериоризация ва экстериоризация.
Ҳозирги замон психоаналитик тажрибаси.	Инсонга системали ёндашув.
<i>Ўқитиш усуллари ва техника</i>	Маъруза, «ақлий ҳужум», Т-схема, мунозара, муаммоли вазиятлар усули.
<i>Ўқитиш воситалари</i>	Маъруза матни, тарқатма материаллар, слайдлар, проектор.
<i>Ўқитиш шакллари</i>	Жамоа, тўғридан-тўғри ва гуруҳларда ишлаш.
<i>Ўқитиш шарт-шароити</i>	Техник воситалар билан таъминланган аудитория.
<i>Мониторинг ва баҳолаш</i>	Оғзаки назорат, савол-жавоб, ўз-ўзини назорат қилиш, рейтинг тизими асосида баҳолаш.

2. Машгулотнинг технологик картаси

<i>Иш жараёнлари вақти</i>	<i>Фаолиятнинг мазмуни</i>	
	<i>ўқитувчи</i>	<i>Талаба</i>
I-босқич. Курсга ва мавзуга кириш. (20 минут)	1.1. Ўқув курси номини айтиб, курс доирасида дастлабки умумий тасаввурни беради ҳамда услубий ва ташкилий томонлари билан таништиради.	Тинглайдилар.
	1.2. Курс бўйича ўтиладиган барча мавзулар билан таништиради, уларнинг узвийлиги ҳақида қисқача маълумот беради.	Тинглайдилар.
	1.3. Курс якунида қўйиладиган рейтинг баҳолаш мезонлари билан таништиради	ЎУМ га қарайдилар.
	1.4. Курсни ўзлаштиришда фойдаланиш учун зарур бўлган адабиётлар рўйхати билан таништиради.	ЎУМ га қарайдилар.
	1.5. Биринчи ўқув машгулоти мавзуси билан таништиради ва унинг мақсади, ўқув фаолияти	Мавзу номини ёзиб

	натижаларини баён қилади.	оладилар.
	1.6. Биринчи мавзу юзасидан ақлий ҳужум қондаси асосида дарс ўтказишни таклиф этади. Доскага « Инсон амалий мавжудот сифатида » деб ёзади. Талабалар томонидан айtilган фикрларни ёзиб боради ва умумлаштиради	Тушунчаларни эркин фикр орқали билдиради.
II-босқич. Асосий (50 минут)	2.1. Мавзу режаси ва таянч тушунчалар билан таништиради.	Тинглайдилар.
	2.2. Маърузани режа бўйича тушун-тиради, ҳар бир режани ниҳоясида умумлаштиради. Жараён компьютер слайдларини намойиш қилиш билан олиб борилади	Тинглайдилар. Слайдга эътибор қаратади, уни ўзига ёзиб олади ва саволлар беради.
	2.3. Ҳар бир режани мустаҳкамлаш учун қуйидагича саволлар беради: 1. Айниийлик ва идентификация. 2. Интериоризация ва экстериоризация. 3. Инсонга системали ёндашув.	Саволларга жавоб берадилар, эркин баҳс-мунозара юритадилар.
	2.4. Таянч ибораларга қайтилади. Талабалар иштирокида улар яна бир бор такрорланади.	Ҳар бир таянч тушунча ва ибораларни муҳокама қиладилар. Конспект кила-дилар.
III-босқич. Яқуний босқич. (10 минут)	3.1. Т-схема техникасидан фойдаланил-ган ҳолда жуфт-жуфт бўлиб ишлаш учун тингловчиларга:“Инсон гетероген ва мультимедиянинг маконида.Сексуалликни мулоқлаштиришни танқид.” деган савол ёзилган тарқатма материаллар тарқатади. Ушбу техника орқали мавзу бўйича яқунловчи хулоса қилади	Мустақил Т-схемани тўлдирдилар. Эркин фикрини баён этади.
	3.2. Талабаларнинг фаолиятига баҳо қўйилади ва рағбатлантирилади.	Эшитади.
	3.3. Келгуси машғулотга тайёргарлик кў-риш учун топшириқлар ва фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати берилди.	Эшитади ва ЎУМ га қарайдилар.

Экстравертив ёндашув инсонга назар ташлаш, унинг моҳиятини таҳлили қилиш гўёки «сиртдан» амалга ошириладиги, бунинг натижасида диққат марказидан унинг ижтимоий ва табиий моҳияти ўрин олади; тегишли мўлжалларга мувофиқ инсоннинг Худо, космос, универсум ва шу кабилар билан алоқаси таҳлил қилинади.

8-амалий машгулот: Жон ҳақидаги фалсафа.

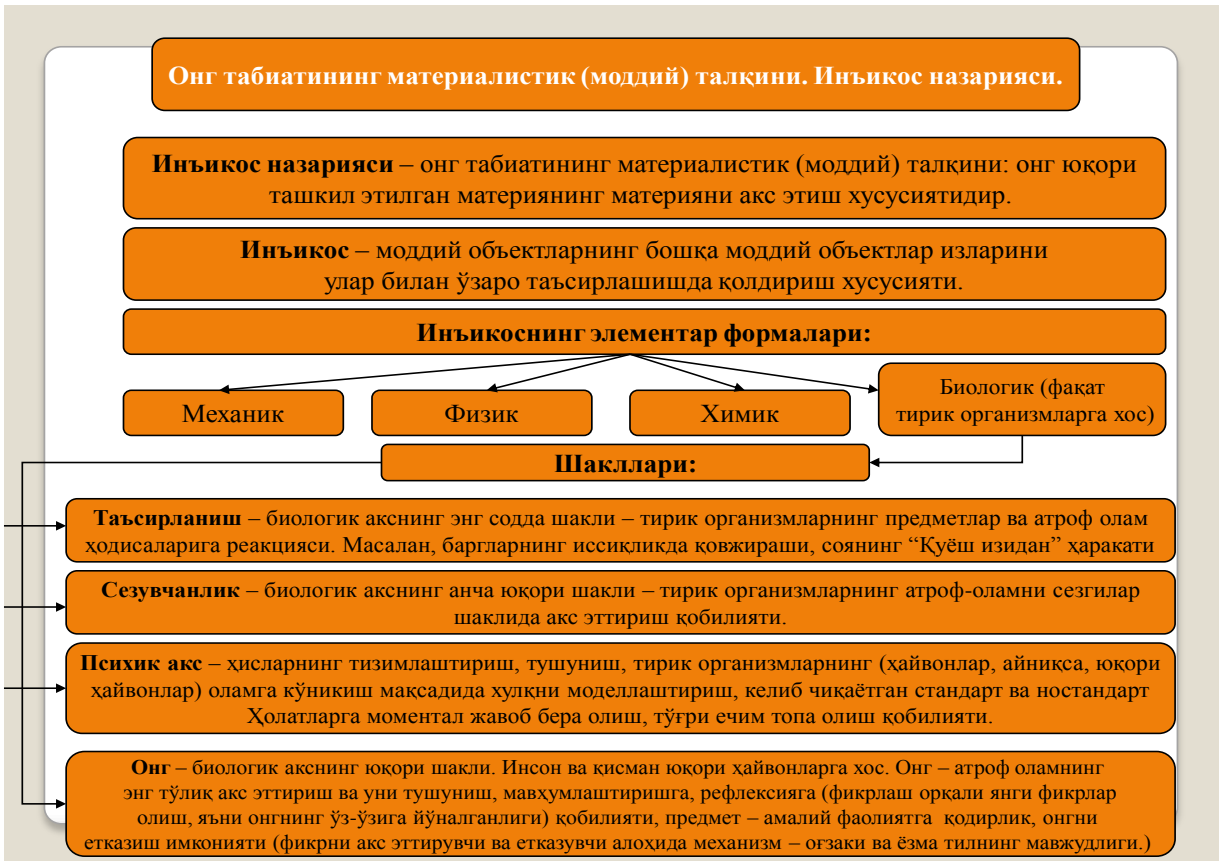
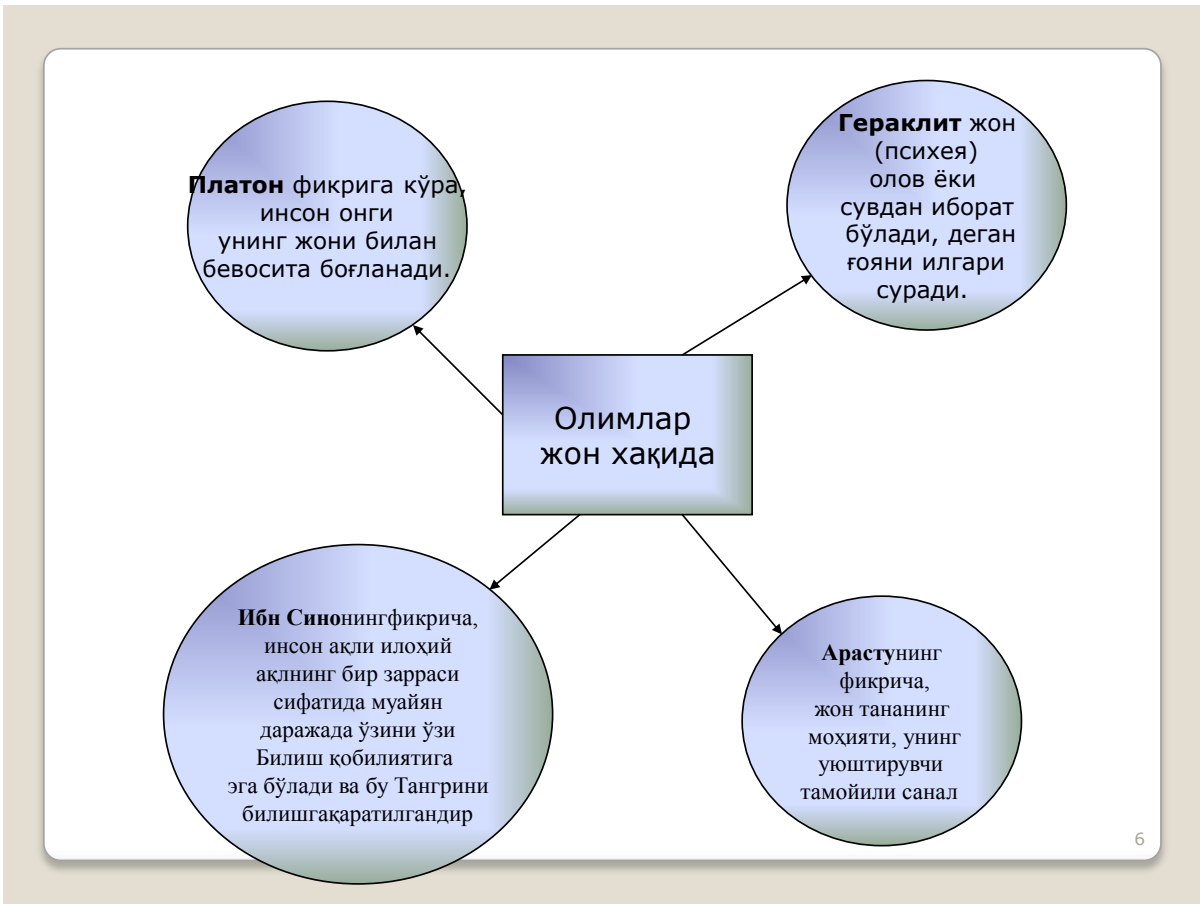
1. Машгулотни олиб бориш технологияси

<i>Талабалар сони:</i>	<i>Вақти:</i> 2 соат
<i>Машгулот шакли</i>	Кириш мавзу бўйича маъруза
<i>Маъруза режаси</i>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Шопенгауэр таълимотида ирода ва ақл. 2. Ёмонлик муаммоси. 3. Биологиклик ва ижтимоийлик.
<i>Машгулотнинг мақсади:</i> Дарс ўтиш шакллари ҳақида умумназарий тасаввурлар, фалсафани ўқитишнинг бошқа фанларини ўқитишдан фарқи ва умумийлиги, фалсафани ўқитишдаги толерантлик ва ижодий ёндошув, талабаларда илмий ва фалсафий дунёқарашнинг шаклланишида фалсафанинг аҳамияти ҳақида тушунча ҳосил қилиш.	
<i>Педагогик вазифалар</i>	<i>Ўқув фаолияти натижалари:</i>
Шопенгауэр таълимотида ирода ва ақл.	Ҳақиқийлик ва фойдалилик.
Ёмонлик муаммоси.	Фрейд таълимоти.
Биологиклик ва ижтимоийлик.	К.Юнг архетиплари назарияси.
<i>Ўқитиш усуллари ва техника</i>	Маъруза, «ақлий ҳужум», Т-схема, мунозара, муаммоли вазиятлар усули.
<i>Ўқитиш воситалари</i>	Маъруза матни, тарқатма материаллар, слайдлар, проектор.
<i>Ўқитиш шакллари</i>	Жамоа, тўғридан-тўғри ва гуруҳларда ишлаш.
<i>Ўқитиш шарт-шароити</i>	Техник воситалар билан таъминланган аудитория.
<i>Мониторинг ва баҳолаш</i>	Оғзаки назорат, савол-жавоб, ўз-ўзини назорат қилиш, рейтинг тизими асосида баҳолаш.

2. Машгулотнинг технологик картаси

<i>Иш жараёнлари вақти</i>	<i>Фаолиятнинг мазмуни</i>	
	<i>ўқитувчи</i>	<i>Талаба</i>
I-босқич. Курсга ва мавзуга кириш. (20 минут)	1.1. Ўқув курси номини айтиб, курс доирасида дастлабки умумий тасаввурни беради ҳамда услубий ва ташкилий томонлари билан таништиради.	Тинглайдилар.
	1.2. Курс бўйича ўтиладиган барча мавзулар билан таништиради, уларнинг узвийлиги ҳақида қисқача маълумот беради.	Тинглайдилар.
	1.3. Курс якунида қўйиладиган рейтинг баҳолаш мезонлари билан таништиради	ЎУМ га қарайдилар.
	1.4. Курсни ўзлаштиришда фойдаланиш учун зарур бўлган адабиётлар рўйхати билан таништиради.	ЎУМ га қарайдилар.

	1.5. Биринчи ўқув машғулоти мавзуси билан таништиради ва унинг мақсади, ўқув фаолияти натижаларини баён қилади.	Мавзу номини ёзиб оладилар.
	1.6. Биринчи мавзу юзасидан ақлий ҳужум қондаси асосида дарс ўтказишни таклиф этади. Доскага « Ҳақиқийлик ва фойдалилик. » деб ёзади. Талабалар томонидан айtilган фикрларни ёзиб боради ва умумлаштиради	Тушунчаларни эркин фикр орқали билдиради.
II-босқич. Асосий (50 минут)	2.1. Мавзу режаси ва таянч тушунчалар билан таништиради.	Тинглайдилар.
	2.2. Маърузани режа бўйича тушун-тиради, ҳар бир режани ниҳоясида умумлаштиради. Жараён компьютер слайдларини намойиш қилиш билан олиб борилади	Тинглайдилар. Слайдга эътибор қаратади, уни ўзига ёзиб олади ва саволлар беради.
	2.3. Ҳар бир режани мустаҳкамлаш учун қуйидагича саволлар беради: 1. Инсон ва тарих: ижтимоий фанлар хусусияти. 2. Ницше таълимотида ҳокимиятга йўналган ирода. 3. Даринизм ва антидарвинизм	Саволларга жавоб берадилар, эркин баҳс-мунозара юритадилар.
	2.4. Таянч ибораларга қайтилади. Талабалар иштирокида улар яна бир бор такрорланади.	Ҳар бир таянч тушунча ва ибораларни муҳокама қиладилар. Конспект қила-дилар.
III-босқич. Яқуний босқич. (10 минут)	3.1. Т-схема техникасидан фойдаланил-ган ҳолда жуфт-жуфт бўлиб ишлаш учун тингловчиларга: “Инсон ва тарих: ижтимоий фанлар хусусияти. Ницше таълимотида ҳокимиятга йўналган ирода. Даринизм ва антидарвинизм” деган савол ёзилган тарқатма материаллар тарқатади. Ушбу техника орқали мавзу бўйича яқунловчи хулоса қилади	Мустақил Т-схемани тўлдирдилар. Эркин фикрини баён этади.
	3.2. Талабаларнинг фаолиятига баҳо қўйилади ва рағбатлантирилади.	Эшитади.
	3.3. Келгуси машғулотга тайёргарлик кў-риш учун топшириқлар ва фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати берилади.	Эшитади ва ЎУМ га қарайдилар.

V. КЕЙСЛАР БАНКИ

Ўқув предмети: “Инсон фалсафаси”

Кейснинг асосий мақсади:

Жамият тараққиётидаги ижтимоий-сиёсий барқарорликни кўрсатиб бериш ҳамда таҳлил қилиш, ижтимоий-сиёсий соҳадаги муаммоларни бартараф этиш йўлларини ишлаб чиқиш.

Ўқув фаолиятдан кутиладиган натижалар:

- кейс мазмуни билан олдиндан танишиб чиқиб, тайёргарлик кўриш;
- жамият ижтимоий-сиёсий тараққиёти барқарорлиги олдида турган вазифаларини кўрсатиб бериш;
- жамият барқарорлиги омилларини кўрсатиб бериш;
- тараққиётдаги ислохотларнинг афзалликларини ёритиб бериш;
- муаммоли вазифаларни ечишда назарий билимларини қўллаш;
- муаммони аниқлаб, уни ҳал қилишда ечим топиш.

Ушбу кейсни муваффақиятли амалга ошириш учун олдиндан талабалар куйидаги билим ва кўникмаларга эга бўлмоқлари зарур:

Талаба билиши керак:

Жамият, тараққиёт, барқарорлик, беқарорлик, ахборот жамияти, инновация, технофобия, демократия, ижтимоий ҳимоя, сиёсий жараён, иқтисодий жараён, модернизация, рақобат.

Талаба амалга ошириши керак:

- мавзунини мустақил ўрганади;
- муаммонинг моҳиятини аниқлаштиради;
- ғояларни илгари суради;
- маълумотларни танқидий нуқтаи назардан кўриб чиқиб, мустақил қарор қабул қилишни ўрганади;
- ўз нуқтаи назарига эга бўлиб, мантиқий хулоса чиқаради;
- ўқув маълумотлар билан мустақил ишлайди;
- маълумотларни таққослайди, таҳлил қилади ва умумлаштиради;

Талаба эга бўлмоғи керак:

- коммуникатив кўникмаларга;
 - тақдимот кўникмаларига;
 - ҳамкорликдаги ишлар кўникмаларига;
- муаммоли ҳолатлар таҳлил қилиш кўникмаларига.

Манбалардан фойдаланиш учун тавсия этиладиган адабиётлар рўйхати:

1. “Фуқаролик жамиятининг ажралмас бўлаги”, (Садо – TVR.uz Ўзбекистон миллий телерадиокомпаниясининг ҳафталик нашри).
2. Эркин ва фаровон ҳаёт қурилишининг ғоявий-мафкуравий масалалари / С. Мамашокиров, Ш. Тоғаев; Миллий ғоя ва мафкура илмий-амалий маркази, Республика маънавият ва маърифат кенгаши. -Т.: Маънавият, 2007.- 80 б.
3. Инновация – барқарор ривожланиш омили. Халқ сўзи, 2008 йил 1 май, № 88 (4498).
4. Ижтимоий ҳимоя – устувор йўналиш. Халқ сўзи, 2008 йил 29 май, № 105 (4515).
5. Хавфсизлик ва барқарорлик – сиёсий ва иқтисодий модерни-зациянинг муҳим омили. Халқ сўзи, 2008 йил 31 май, № 107 (4517).
6. www.region.uz
7. www.gzt.uz

Технологик хусусиятлардан келиб чиққан ҳолда кейснинг тавсифномаси:

Ушбу кейснинг асосий манбаи кабинетли, лавҳасиз бўлиб, вазият даврий кетма – кетликда ўтмишдан бугунги кун тартибида баён этилган. Кейснинг асосий объекти шахсга йўналтирилгандир. Бу ташкилий институционал кейс бўлиб, маълумотлар вазиятлар ва саволлар асосида тузилган. Ҳажми ўртача, тизимлаштирилган бўлиб, тренингга мўлжалланган ўқув мавзу бўйича билим ва кўникмалар ҳосил қилишга қаратилган. Дидактик мақсадларга кўра кейс муаммоларни тақдим этишга, уларни ҳал этишга, таҳлил қилиш ва баҳолашга қаратилган.

К И Р И Ш

“Инсон фалсафаси” фанидан муаммоли вазиятларни ҳал этиш бўйича амалий машғулотда Кейсга асосланган ўқитиш технологияси асосида ишлаб чиқилган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти таъкидлаганидек “Биз қураётган янги жамият, ҳаётимизга тобора кириб келаётган янгиланиш жараёнлари, ислохотларнинг тақдир ва келажаги, аввало, халқимизнинг бу ўзгаришларни қўллаб-қувватлашига, жойларда шу борада одамларимизнинг фаоллиги, уларнинг дунёқараши, онгу тафаккурининг юксалишига боғлиқ”.

Инсоният тараққиётида, шу жумладан, юртимиз ҳаётида бугунги кунда чуқур тарихий эврилишлар рўй бермоқда. Истиклол боис, халқимиз тараққиёт йўлини ўзи белгилаш ҳуқуқини қўлга киритди, ўз ҳаёти ва турмуш тарзини миллий манфаат ва кадриятлар асосида, шунингдек халқаро ҳамжамият эътироф этган демократик мезонларга уйғун равишда барпо этмоқда. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси қабул қилинганлигининг 60 йиллигига бағишланган Тадбирлар дастури тўғрисида”ги Фармони алоҳида аҳамият касб этади. Жамиятнинг иқтисодий, сиёсий ривожланиши омиллар асосида амалга оширилишини талабалар онгига сингдириш муаммоли вазиятларни ҳал этиш бўйича амалий машғулотда Кейсга асосланган ўқитиш технологиясининг асосий мақсади ҳисобланади. Ушбу технология амалий вазиятларни ҳал этиш жараёнида ўрганилган ўқув мавзуси бўйича билимларни мустаҳкамлашга, муаммоларни таҳлил қилиш ва қирраларни яқка тартиб ёки гуруҳларда қабул қилиш кўникмаларини эгаллашга, ижодий ва ўрганиш қобилиятлари, манتيкий фикрлаш, нутқ ва муҳит шароитларига мослашиш қобилиятларини ривожлантиришга ҳамда қарорларни мустақил қабул қилишга ва ўз-ўзини назорат қилишга ёрдам беради.

Ушбу кейс – талаба-ёшларни жамият тараққиётига теран кўз ва ишонч билан қарашни ўргатиш билан бирга жамият тараққиётида учрайдиган тўсиқларни енгишга, жамият жараёнларига инновацияларни киргизишдаги йўллари ишлаб чиқишга имкон яратади. Ушбу кейсни муваффақиятли амалга ошириш учун мавзу бўйича талаба-ёшлар жамият ва жамият траққиёти тамойиллари ҳақида билим ва кўникмаларга эга бўлиш зарур.

Тавсия этилган кейсни ечиш қуйидаги натижаларга эришишга имкон яратади:

- ўзлаштирилган мавзу бўйича билимларни мустаҳкамлаш;
- муаммонинг ҳамда қабул қилинган ечимнинг индивидуал ва гуруҳий таҳлилида билим ва кўникмаларни қайта топшириш;
- мантикий фикрлашни ривожлантириш;
- мустақил равишда қарор қабул қилиш кўникмаларини эгаллаш;
- ўқув ахборотларини ўзлаштириш даражасини текшириб кўриш.

1. ОАВ Фуқаролик жамиятининг ажралмас бўлаги (Садо – TVR Ўзбекистон миллий телерадиокомпаниясининг хафталик нашри)

Сўз эркинлигини таъминлайдиган, халқнинг дилидаги орзу-интилишларини, дардларини кўтариб чиқадиган, жамоатчилик фикрини ифодалаб берадиган оммавий ахборот воситаларисиз замонавий кишилик жамиятини тасаввур этиб бўлмайди. "Ахборот асри" деб аталаётган бугунги кунда ОАВ тизимини жамиятнинг қон томирларида кўриш мумкин. Чунки ҳозирги кунда ахборот тараққиёт генераторининг ёкилғиси сифатида хизмат қилмоқда.

Шу жиҳатдан олганда, мамлакатимизда 870 дан зиёд газета ва журнал, 100 га яқин давлат ва нодавлат телерадиостудияларнинг фаолият кўрсатаётгани диққатга сазовор. Бугунги кунда уларнинг эркин ривожланиши ва фаолият юритишини таъминлайдиган муҳим меъёрий-ҳуқуқий база яратилди. Шу билан чекланилмай, бу соҳада иқтисодий кафолатлар яратилиб, ОАВга турли ижтимоий ғоя ва лойиҳаларни амалга ошириш учун молиявий кўмак бериш тизими ҳам ишлаб чиқилди.

Ўзбекистон мустақил босма оммавий ахборот воситалари ва ахборот агентликларини қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш жамоат фонди, Ўзбекистон электрон оммавий ахборот воситалари миллий ассоциациясининг ташкил этилиши миллий журналистикамиз тарихида муҳим босқич бўлди. Мамлакатимиз раҳбари: "Оммавий ахборот воситаларини қўллаб-қувватлаш бўйича мустақил жамоат фондининг ташкил этилиши мамлакатимизда иқтисодий ўзини ўзи таъминлай оладиган, шу жумладан хусусий ахборот воситаларини ўз ичига олувчи давлат ва нодавлат оммавий ахборот воситаларининг яхлит тизимини шакллантириш жараёнини қўллаб-қувватлашга ёрдам беради", - деб таъкидлаганди.

Республика ва ҳудудий ОАВларга нафақат молиявий, шу билан бирга, ахборот кўмагини ҳам бериш бу икки ташкилотнинг устувор вазифаларидан ҳисобланади. Кейинги пайтларда анъанавий уч оммавий ахборот воситаси — матбуот, радио, телевидение имкониятларини ўзида қамраган Интернет оммалашиб бормоқдаки, бевосита ахборот соҳасидаги тараққиёт уфқларини мана шу томонда кўрамыз. Бу воситадан фойдаланувчилар сони ҳам кундан кунга кўпайиб бормоқда. Ўз навбатида, мазкур ҳолат дунё ахборот тўрида миллий манфаатларни ҳимояловчи, керак бўлса, миллий мафкура ва ғояни тарғиб-ташвиқ қилувчи Интернет ресурсларини яратиш эҳтиёжини юзага келтирди.

Ўзбекистон миллий телерадиокомпаниясининг миллий домендаги www.mtrk.uz манзили пайдо бўлиши, Ўзбекистон мустақил босма оммавий ахборот воситалари ва ахборот агентликларини қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш жамоат фонди молиявий кўмаги билан 80 дан ортиқ нашрлар электрон версиясининг Интернетдан жой олиши ана шу эҳтиёжни бирмунча қондиргандек бўлди. Уларнинг орасида анча самарали ишлаётган сайтлар талайгина. Қолаверса, асосий фаолияти интернетда бўлган www.gzt.uz, www.press-uz.info, www.region.uz каби нодавлат ахборот хизматлари ҳам ишлаб турибдики, буни ҳам миллий журналистикамиз ютуғи дейишимиз мумкин. Уларнинг ҳар бирида бериб борилаётган янгиликлар, таҳлилий материалларни кузатар экансиз, Ўзбекистон мустақил давлат сифатида жаҳон ҳамжамиятининг тўлақонли аъзоси бўлганидан буён ўтган ҳар бир йилимиз том маънода бунёдкорлик даври бўлаётганига, юртимизда яратувчанликнинг ўзига хос мактаби барпо этилганига гувоҳ бўласиз.

Хусусан, www.region.uz сайти республикамызда амалга оширилаётган кенг кўламли бунёдкорлик ишлари ҳақидаги хабарларга катта ўрин ажратади.

"Зарафшон шаҳри Ўн иккинчи кичик туманида ўттиз икки хонадонга мўлжалланган тўрт қаватли янги тураржой биноси қурилиши бошлаб юборилганига кўп вақт бўлгани йўқ. Ёш оилаларни моддий ва маънавий қўллаб-қувватлаш мақсадида шаҳар ҳокимлиги томонидан хайрли ишга қўл урилгач, шаҳар Архитектура бўлими бинога оид зарур хужжатларни тайёрлади, "Камолот" Ёшлар ижтимоий ҳаракати шаҳар бўлими эса ёш оилалар рўйхатини тузди.

Эҳтиёжманд ёш оилалар имтиёзли кредит асосида янги уй-жойга эга бўлишади. Саккиз юз квадрат метрда барпо этилаётган ихчам ва мустақкам замонавий бино барча қулайликларга эга бўлади". Албатта, бу каби саъй-ҳаракатлар мамлакатни модернизация қилишда муҳим аҳамият касб этади.

Давлат дастурларини амалга ошириш борасидаги ишларни ёритишда мамлакатимизда олиб борилаётган ислохотлар моҳиятини халқ онгига сингдиришда ҳам оммавий ахборот воситаларининг муносиб ўрни бор. "Ижтимоий ҳимоя йили" муносабати билан ҳудудий телестанциялар ҳамда "Эркин фикр" студияси томонидан 95 та кўрсатув, 138 та ахборот лавҳалари, 30дан ортиқ ижтимоий тасмалар тайёрлангани ҳам фикримиз исботидир. Ўзбекистон мустақил босма оммавий ахборот воситалари ва ахборот агентликларини қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш жамоат фонди томонидан босма нашрларга берилган грантлар ҳам ижтимоий ҳимоя соҳасига қаратилди. Бу йил фонд фаолиятининг ушбу қиррасида кўпроқ "Ёшлар йили" Давлат дастуридаги вазифаларнинг амалга оширилишига эътибор берилиши, бўлиб ўтган анжуманларнинг бирида эълон қилинди.

Оммавий ахборот воситалари фаолиятининг ҳуқуқий базаси, иқтисодий кафолатлари яратилиши, шунингдек уларни қўллаб-қувватловчи ташкилотларнинг очилиши, умуман айтганда, барча саъй-ҳаракатлар дунё ахборот майдонида ўз ўрнимизни эгаллашимизга замин ҳозирлаши шубҳасиз.

2. Жамиятни демократлаштириш ва мамлакатни модернизациялашда сиёсий партияларнинг роли

Инсоният жамиятининг вужудга келиши ва ривожланиши, табиий равишда, уни ижтимоий-сиёсий жиҳатлардан ташкиллаштириш, бошқариш, назорат қилиш жараёнларини демократлаштириш ҳамда доимий модернизациялашни тақозо қилган. Жамиятни ташкил қилган ижтимоий-сиёсий тузилма элементларнинг конкрет манфаатлари давлатни ва жамиятни бошқаришнинг муқобил назариялари, услубияти, амалиёти тамойилларини вужудга келтирган.

Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамиятини қуришда давлат бош ислохотчи экан, унинг бу борадаги вазифаси сиёсий кучларнинг ҳаракатларини муроса фалсафаси, либерализм ғояси асосида мувофиқлаштиришда ҳам яққол намоён бўлади. Чунки, ҳозирги даврда ижтимоий-сиёсий муносабатларнинг оламшумул миқёсда глобаллашуви, интенсифлашуви, интеграциялашуви ва универсаллашуви давлат ва жамият бошқарувини демократлаштириш тамойилларини, баҳолаш мезонларини қайта кўриб чиқишни тақозо қилмоқда. Яъни, ушбу жараёнлар бир-бирига уйғун бўлган икки йўналишни вужудга келтирмоқда. Биринчиси – жамиятдаги маълум қатлам манфаатларининг устуворлашуви асосида, миллат тақдирини белгилайдиган давлат ва жамиятни бошқаришнинг ижтимоийлашувини; иккинчиси – ҳар бир шахс, миллат, давлат манфаатларининг умуммиллат ва жамият манфаатларидан нисбатан мустақил индивидуаллашувида намоён бўлмоқда. Шу билан бирга бу жараёнлар ҳар қандай ижтимоий табақда эркинлик ва тенгликнинг нисбийлигини, ҳатто, жаҳон миқёсида кучайтирмоқда.

Сиёсий партияларнинг дастурларида жаҳон тажрибаларини умумлаштириб, миллат ривожланишининг истиқболдаги йўналиши ва ўзининг стратегик-тактик вазифаларини аниқлаши, конкретлаштириши муҳим аҳамиятга эга.

Ижтимоий-сиёсий ҳаётда партиялар ўзининг ижтимоий-сиёсий фаолиятини аҳоли орасида қанча жонлантириб, кенгайтириб борса, халқимиз ва сайловчиларимизнинг сиёсий онги ва фаоллиги шунча юксалиб, уларнинг ислохот ва ўзгаришларга ўтказадиган таъсири тобора ортиб бораверади. Жамият бир бутун ижтимоий-сиёсий организм, унинг ҳар бир элементидаги ўзгариш, бошқа қисмига, муқаррар равишда таъсир кўрсатади. Бу борада Олий Мажлис Сенатининг 2007 йил 29 мартдаги сессиясида қабул қилинган "Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни

модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисидаги конституциявий қонун” ғоят муҳимдир. Сиёсий партиялар фаолият доирасининг конституциявий асосда белгилаб қўйилиши уларнинг умумий стратегик мақсади ва вазифаларини аниқлашда алоҳида роль ўйнайди, чунки фуқаролик жамияти – ҳуқуқ ва демократияга асосланган ижтимоий ҳаётнинг зарур, оқилона усули, инсонга унинг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаёти шакллари эркин танлаш кафолатланадиган, қонун устуворлиги ва инсон ҳуқуқлари ҳамда эркинликлари қарор топадиган, кўп партиявийлик, сиёсий институтлар, мафкура ва фикрларнинг хилма-хиллиги таъминланадиган ҳамда ўзини ўзи бошқарадиган органларнинг баланд ижтимоий тузуми ҳисобланади.

Кейинги йилларда партияларнинг, сиёсий институт сифатида ижтимоий ҳаётни ташкиллаштириш, бошқариш ва назорат қилиш тизимларидаги ўрни ва ролининг ўсиб бориши объектив жараён бўлиб, бутун жаҳонга хос ижтимоий-сиёсий ривожланишининг характерли хусусиятларидан биридир.

3. Инновация – барқарор ривожланиш омили

Ўзбекистон иқтисодиётини ислоҳ қилишнинг ҳозирги босқичида инновацияларни жорий этиш ва барқарор иқтисодий ўсиш ҳамда ривожланиш мақсадида билимдан фойдаланишга йўналтирилган стратегияни рўёбга чиқариш алоҳида аҳамиятга эга. Мамлакатимизда инновация фаолиятини кенгайтириш учун қулай муҳит яратилган. Бугун давлат ташкилотлари, ишлаб чиқарувчилар ва новатор-олимлар ўртасида амалий муносабатларни мустаҳкамлаш асосий вазифалардандир.

Ўзбекистон тамғаси босилган маҳсулотлар дунёнинг кўплаб давлатларига экспорт қилинмоқда ва бунинг натижасида мамлакатимизнинг экспорт салоҳияти йил сайин ортиб бораётир. Шу билан бирга, турли мулкчилик шаклидаги, шу жумладан кичик бизнес корхоналарида импорт ўрнини босадиган кенг қўламли дастурлар амалга оширилмоқда, сифати бўйича жаҳон стандартларига тенглашадиган, харидоргир турли буюм ва товарларни ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Илгари бунинг учун айрим хўжалик юритувчилар четдан зарур ва нисбатан қиммат технологияларни сотиб олишга тўғри келарди. Айни пайтда эса олимларимиз томонидан энг яхши ва самарали ишланмалар яратилиб, синовдан муваффақиятли ўтди. Жумладан: 2008 йил 1-3 май кунлари “Ўзэкспомарказ”да уч кун давом этган Биринчи республика инновация ғоялари ва лойиҳалари ярмаркасида ўзаро ҳамкорликка оид умумий қиймати 20 млрд. сўмдан ортиқ 400 та шартнома ва ахдлашув баённомаси имзоланди.

Ўзбекистон алоқа ва ахборотлаштириш агентлиги бўлимлари ярмаркага “Kursynet” универсал масофадан туриб ўқитиш ва малака ошириш тизими, илмий-техника ахбороти электрон каталоги ва маълумотлар базасини яратишнинг такомиллаштирилган услуги, республика ахборот-кутубхона марказлари тақсимланган тармоғи лойиҳаси каби кўплаб истиқболли ишланмаларини тақдим этди.

Ушбу ярмаркани Президент Ислам Каримов томонидан мамлакатимиз иқтисодиётининг барча тармоқларида илм талаб, юқори технологияга асосланган ва рақобатбардош ишлаб чиқаришни янада ривожлантириш, модернизация қилиш ва техник янгилаш бўйича белгиланган устувор вазифалар ижросини таъминлаш мақсадида қатор республика вазирлик ҳамда идоралари ташкил этди.

4. Ижтимоий ҳимоя – устувор йўналиш

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 37, 38, 39-моддалари Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 23, 24, 25-моддаларида фуқароларнинг меҳнат ва ижтимоий ҳимояга бўлган ҳуқуқлари кафолатлари мустаҳкамланган. Булар қаторида ҳар бир шахснинг меҳнат қилиш, эркин касб танлаш, адолатли меҳнат шароитларида ишлаши ва ишсизликдан ҳимояланиш ҳуқуқи, дам олиш ҳуқуқи, шунингдек қариганда, меҳнат лаёқатини йўқотганда, боқувчисидан маҳрум бўлганда ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқи қайд этилган. Дарҳақиқат,

мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларнинг муҳим таркибий қисми бўлган ижтимоий ислохотлардан кўзланган мақсад – фуқаролар учун муносиб турмуш шароитларини яратиш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг ишончли ҳамда самарали қафолатларини таъминлашдир. Бу инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 22-моддасида қайд этилганидек, инсон ва фуқароларнинг иқтисодий, ижтимоий ва маданий соҳалардаги ҳуқуқларини амалга ошириш, шахснинг кадр-қимматини таъминлаш ва эркин ривожланиши учун ниҳоятда зарур.

Президент Ислон Каримов таъкидлаганидек, бозор механизмини жорий этишда аввал одамларни ижтимоий ҳимоялаш бўйича кучли эҳтиёт чора-тадбирлари олдиндан кўриб қўйилиши объектив заруратдир. Шу нуқтаи назардан, бозор муносабатларига ўтишнинг “Ўзбек модели” аҳолини кучли ижтимоий ҳимоя қилиш, айниқса унинг кам таъминланган ва муҳтож қатламларини қўллаб-қувватлаш, уларга ҳар томонлама кўмак беришга қаратилган қўшимча чора-тадбирларни ишлаб чиқиш вазифасини илгари суриб, юртимизда аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг мутлақо янги ва ўзига хос тизимини шакллантиришни тақозо этди.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда ижтимоий таъминот ҳамда ижтимоий муҳофазалаш давлат органлари тизими тамомила қайта қурилди. Ижтимоий ҳимоянинг янги шакллари жорий этилиши билан бирга уни амалга оширувчи давлат органлари ваколатлари қайта кўриб чиқилди. Ислохотлар натижасида ваколатларнинг муайян қисми нодавлат ташкилотларига, биринчи навбатда, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига ўтказилди.

III. Ўқитувчининг кейсни ечиш ва таҳлил қилиш варианты

Кейсдаги асосий муаммо

Жамият тараққиётида беқарорликка йўл қўймаслик ва ижтимоий-сиёсий барқарорликни мустаҳкамлаш.

Муаммоли вазиятни ечиш йўллари

1. Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан танишамиз

Муаммони ечиш даражасини аниқлаймиз.

Ҳаммамизга маълумки, Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларнинг бош мақсади – барқарор ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини, кучли демократик ҳуқуқий давлатни ва фуқаролар жамиятини қуриш ҳисобланади. Бу борада хусусий тармокнинг жадал ривожланишини, унинг мамлакат иқтисодиётидаги улуши кўпайишини таъминлаш белгиланган. Ижтимоий-сиёсий соҳада барқарор тараққиётни юқори суръатларда олиб бориш учун: биринчидан, Давлат тузилмаларининг хусусий тадбиркорлик фаолиятига аралашувини янада кўпроқ чеклаш; иккинчидан, илм-фан тараққиётида инновацион янгиликларни қўллаш; учинчидан, хавфсизлик ва тинчлик сиёсатини юритиш; тўртинчидан, хусусий тадбиркорларга зарур ресурсларни сотиб олиш ва ўз маҳсулотини сотиш учун бозорларга чиқиш имкониятларини кенгайтириш; бешинчидан, кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектлари фаолиятини ривожлантириш ва қўллаб-қувватлаш, ҳамда қўшимча солиқ имтиёзлари ва преференциялар бериш; олтинчидан, ОАВдаги глобаллашувнинг интеграцион, интенсиф ва универсал жараёнларини чекламаслик лозим.

Мулксиз ижтимоий муносабатларни ривожлантиришнинг, мамлакатда халқ фаровонлигини таъминлашга қаратилган чора-тадбирларни амалга оширишнинг иложи йўқ. Конституциямизнинг “Жамиятнинг иқтисодий негизлари”га бағишланган XII боби 53-моддасида мамлакат иқтисодий асосини ташкил этувчи “бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этиши, давлат истеъмолчиларининг ҳуқуқий устунлигини ҳисобга олиб, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлиги, барча мулк

шакллариининг тенг ҳуқуқлилиги ва ҳуқуқий жихатдан тенг муҳофаза этилиши кафолатланиши” тўғрисидаги конституциявий меъёр белгиланиб, у ўз ўрнида мамлакат иқтисодий муносабатларини тартибга солувчи конституциявий тамойил ҳисобланади.

2. Берилган вазият билан танишамиз.

Маълумотларни яна диққат билан ўқиб чиқиб, биз учун муҳим бўлган сатрларни тагига чизиб оламиз. Бир абзацдан иккинчи абзацга ўтишдан олдин, уни икки уч маротаба ўқиб мазмунига кириб борамиз. Кейсдаги муҳим фикрларни қалам ёрдамида остини чизиб кўямиз. Вазият тавсифида берилган асосий тушунча ва ибораларга диққатимизни жалб қиламиз:

- Сўз эркинлиги;	- либерализм;
- Ахборот асри;	- тенденция;
- Оммавий ахборот воситалари;	- инновация;
- Нодавлат ахборот тизимлари;	- ижтимоий ҳимоя;
- Интернет;	- ижтимоий таъминот;
- жамият;	- тараққиётнинг “Ўзбек модели”;
- ижтимоий- сиёсий тизим;	- хавфсизлик;
- барқарорлик;	- модернизация;
- беқарорлик;	- менталитет.

3. Муаммоли вазият таҳлили.

Тақдимотни тайёрлаймиз. Мазкур ҳолатда қабул қилиниши мумкин бўлган муаммонинг барча ечимларини топамиз:

Муаммоли вазият тури

1-муаммо. ОАВ - инсон тафаккурини ривожлантириш омили сифатида.

1. ОАВ жамият тараққиётида қандай роль ўйнайди?
2. ОАВнинг тараққиёт омили – Интернетми?
3. Мустақил фикрга эга бўлган шахсни тарбиялаш - миллат камолоти мезони.

Муаммоли вазиятнинг келиб чиқиш сабаблари

1. Президент И. Каримов ахборот соҳасини жадал ривожлантириш, оммавий ахборот воситалари - матбуот, радио-телевидение фаолиятини эркинлаштириш фуқаролик жамияти асосларини барпо этиш жараёнининг узвий таркибий қисмига айланиши зарурлигини таъкидлаб ўтди. «Қисқа қилиб айтганда, оммавий ахборот воситалари том маънода "тўртинчи ҳокимият" даражасига кўтарилмоғи керак.

Ўзбекистонда демократик янгиланишлар жараёнини чуқурлаштириш ва фуқароларнинг эркинликларини таъминлашнинг ғоят муҳим шарти – оммавий ахборот воситаларини ривожлантириш учун демократик андозаларни жорий этиш бўйича чораларни амалга ошириш керак.

2. Интернет воситасидан фойдаланувчилар сони бугун кундан кунга кўпайиб бормоқда. Ўз навбатида, мазкур ҳолат дунё ахборот тўрида миллий манфаатларни ҳимояловчи, керак бўлса, миллий мафкура ва ғояни тарғиб-ташвиқ қилувчи Интернет ресурсларини яратиш эҳтиёжини юзага келтирди. Миллий қонунчиликда Интернет ОАВ воситаси тури сифатида алоҳида тилга олинмаган, лекин “ОАВ тўғрисидаги” қонуннинг 1-моддасида электрон ахборот тизими ОАВ воситаси сифатида берилган.

Интернетни тўғри самарали фойдаланиш йўллариини шакллантириш зарур. Интернетга ёшларда миллий ахлоқ ва тарбия нормаларидан келиб чиққан ҳолдаги муносабтни шакллантириш зарур.

3. Бугун давлат ташкилотлари, ишлаб чиқарувчилар ва новатор-олимлар ўртасида амалий муносабатларни мустаҳкамлаш ва улар ўртасидаги рақобатни кучайтириш асосий вазифалардандир. Инновация жараёнларини илм-фан тармоғига олиб киришда, моддий таъминот даражаси паст. Ўзбекистон тамғаси босилган маҳсулотлар дунёнинг кўплаб давлатларига экспорт қилинмоқда ва бунинг натижасида мамлакатимизнинг экспорт салоҳияти йил сайин ортиб бормоқда

Вазиятдан чиқиб кетиш ҳаракатлари

1. Конституциянинг 67-моддасида “Оммавий ахборот воситалари эркиндир ва қонунга мувофиқ ишлайди. Улар ахборотнинг тўғрилиги учун белгиланган тартибда жавобгардирлар. Цензурага йўл қўйилмайди”. Бундай қоида илгари Ўзбекистоннинг бирорта конституциясида, хаттоки собиқ Иттифоқ конституциясида ҳам бўлмаган.

ОАВнинг жамиятдаги ўрнини юксалтириш, матбуот, телевидение, радио фаолиятини янада либераллаштириш, уларнинг мустақиллиги ва эркинлигини амалда таъминлаш масалалари устувор вазифадир.

2. Интернет оммалашиб бормоқдаки, бевосита ахборот соҳасидаги тараққиёт уфқларидир. Ўзбекистон мустақил давлат сифатида жаҳон ҳамжамиятининг тўлақонли аъзоси бўлганидан буён ўтган ҳар бир йилимиз том маънода бунёдкорлик даври бўлаётганига, юртимизда яратувчанликнинг ўзига хос мактаби барпо этилганини интернет жаҳонга узатиб бормоқда. Ижтимоий тараққиётнинг ривожланиш омили ҳисобланмоқда

3. Мамлакатимизда инновация фаолиятини кенгайтириш учун қулай муҳит яратилган. 2009 йилгача ўқув муассасалар замонавий талаблар асосида қурилиши ва қайта таъмирланиши тугатилади. Давлат томонидан турли хил давлат грантлари, кўриктанловлар ва кўргазмалар жорий этилган. Турли мулкчилик шаклидаги, шу жумладан, кичик бизнес корхоналарида импорт ўрнини босадиган кенг қўламли дастурлар амалга оширилмоқда, сифати бўйича жаҳон стандартларидан қолишмайдиган, харидоргир турли буюм ва товарларни ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Илгари бунинг учун айрим хўжалик юритувчилар четдан зарур ва нисбатан қиммат технологияларни сотиб олишга тўғри келарди. Айни пайтда эса олимларимиз томонидан энг яхши ва самарали ишланмалар яратилиб, синовдан муваффақиятли ўтмоқда

Муаммоли вазият тури

2-муаммо. Жамиятни демократлаштириш ва мамлакатни сиёсий ва иқтисодий модернизациялашнинг муҳим омиллари

1. Ўзбекистонда мавжуд партиялар фаолиятида муҳолифатлик масаласи-нинг заифлиги
2. Сиёсий ва иқтисодий ислохотлардан кўзланган мақсадлар
3. Иқтисодий глобаллашувнинг салбий оқибатларини кўрсатиб беринг?

Муаммоли вазиятнинг келиб чиқиш сабаблари

1. Табақаланиш, дифференциациялашиш жараёни кечмоқда. Партия дастурларининг мақсад ва вазифаларининг ўхшашлиги; Партия аъзоларининг амалий тажрибалари камлиги; Партия аъзоларининг амалий фидойилиги пастлиги; Партия ҳақидаги буклетлар, партия хабарларининг ўхшашлиги.

Аҳолини иш билан таъминлаш, самарали бошқарувни олиб бориш, ижтимоий ва иқтисодий соҳаларга устувор аҳамият бериш.

2. Ижтимоий - сиёсий муносабатларни кенгайтириш, хусусийлаштириш жараёнини чуқурлаштириш, иқтисодиётга хориж сармоясини жалб этиш, мамлакат иқтисодиётининг жаҳон тизимига интеграциялашуви ва иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш, мафкуравий жараёнларни глобаллаштирувчи ва универсаллаштирувчи омилларни шакллантириш, маънавий муносабатлар ва маданий

алоқалар кўламини орттириш, ахборот ва алоқа коммуникацияларининг тараққиёти ва фундаментал илмий кашфиётлар ва фан ютуқларини кўпайтириш, техник ва технологик имкониятларни янада ўстириш, сиёсий ҳаётнинг барча соҳаларини эркинлаштириш, аҳолининг сиёсий фаоллигини ошириш, турли қатлам, миллат, дин вакиллари ўртасидаги уйғунликни таъминлаш, сиёсий ҳаётда кўппартиявийлик тамойилини янада мустаҳкамлаш, демократик институтларнинг фаолият кўрсатиши учун кенг шароит яратиш, ҳокимият тизимлари бўлинишининг конституциявий тамойилига қатъий амал қилиш, маҳаллий ҳокимият, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари фаолият доирасини кенгайтириш, «кучли давлатдан - кучли жамият сари» концепциясини ҳаётга жорий қилиш, Ватанга, она заминимизга садоқатли, чуқур билимли ва юксак малакали кадрларни тарбиялаш.

3. Иқтисодий глобаллаштириш «ягона жаҳон иқтисодиёти, жаҳон бозори, пировард натижада жаҳон ҳамжамиятининг барпо этилишидир». Глобаллашув натижасида ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар ўртасида тафовут кучайиб боради.

Иқтисодий глобаллаштириш сари ҳаракат тўғридан-тўғри эмас, балки иқтисодий салоҳияти тенг мамлакатларнинг минтақавий (маҳаллий) уюшмалари орқали амалга оширилмоғи керак.

Вазиятдан чиқиб кетиш ҳаракатлари

1. Партия манфаатларини химоя қилиш; уларнинг ижтимоий-сиёсий қиёфасини шакллантириш; Ҳар бир партия ўзининг индивидуал, миллий, оригинал дастурларини ишлаб чиқиши керак. Тарғибот-ташвиқотнинг амалий йўлларининг самарадорлигини ошириш, Партия аъзоларининг халқ орасига самарали киришиши;

- иш ўринларини ташкил этиш;

- ташаббускорлик фаолиятини амалга ошириш;

2. Бугунги дунёда мислсиз илмий кашфиётлар, улкан техникавий имкониятлар, универсал технологиялар, ахборот тарқатишнинг глобаллашуви, яъни уларнинг бутун кураш заминини қамраб олиш жараёни шиддат билан бормоқда. Бу жараёнлар жаҳон тараққиётининг муҳим хусусияти экани эътироф этилган. Мамлакат ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ривожланишининг ўзига хос шароитларида бу жамият ҳаёти билан боғлиқ кўп масалаларни ҳал қилишда давлат тузилмаларининг ролини камайтириш ва бу вазифаларни босқичма-босқич жамоат ташкилотларига ўткази боришни тақозо этади. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари - маҳалла институти, турли жамоат бирлашмалари ҳамда ташкилотларининг фаолиятини янада демократик тарзда ривожлантириш керак.

3. Иқтисодий глобаллашув жараёнида молиявий глобаллаштириш, жаҳон савдоси унумдорлигини ошириш, дунё микёсидаги трансмиллий бирлашмалар тармоғи вужудга келиши ва кенгайтирилиши керак.

Ушбу йўналиш доирасида глобаллаштиришнинг қуйидаги асосий жараёнларини қайд этиш мумкин:

- иқтисодиётнинг интернационаллашуви;

- жаҳон ягона алоқа тизимининг ривожланиши;

- ахборот, билимлар ва экспертлар аҳамияти ошиши;

- трансмиллий иқтисодий дипломатиянинг яратилиши.

Глобаллашувнинг салбий оқибатларига албатта ўз вақтида кураш олиб бориш лозим. Ёшларда дунёдаги мафкуравий манзара ва глобаллашув жараёнларини теран англаш ва бу борада зарур кўникмалар ҳосил қилиб бормоқ лозим. Бунинг учун ислом экстремизми ва ақидапарастлигига қарши кескин кураш олиб бормоқ учун сиёсий, ҳуқуқий, маънавий билимларимизни чуқурлаштиришимиз лозим. Диний экстремизм ва ақидапарастликнинг келтириб чиқараётган сабабларини ўрганмоқ керак.

1. Биринчи сабаби - мустамлакачилик ва янги мустамлакачилик, буюк давлатчилик шовинизми.
2. Иккинчи сабаби - Халқаро муносабатларда мусулмонларга қарши зўровонлик, мусулмон давлатларининг Ғарб мамлакатларидан кучайиб кетмаслигига эришиш нияти, «парчалаб ташла ва ҳукмронлик қил» деган кўп синалган сиёсатни давом эттириш.
3. Учинчи сабаб - иқтисодий камситишлар, калондимоғлик.

Бошқа маданият, бошқа цивилизациянинг, хусусан, кўп асрлик илдизларига эга Шарқ фалсафасининг бир қисми бўлган ислом цивилизациясининг фазилатларини, умуман, исломнинг ўзини яхши билмаслик, тушунмаслик ҳоллари каби сабабларни ҳам кўрсатиб ўтиш мумкин.

4. Ўтказилган таҳлиллар ва натижалар

Муаммоли вазиятни таҳлил қилиш – объектнинг ҳолати аниқлангандан сўнг, муаммонинг асосий қирраларига эътибор қаратиб, муаммоли вазиятнинг ҳамма томонларини таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз. Муаммонинг ечимини аниқ вариантлардан танлаб олиб, “Балиқ скелети” техникасидан фойдаланган ҳолда, жамият тараққиётида ижтимоий-сиёсий барқарорликнинг омилларини аниқлаб, ечимини топамиз.

Жамият тараққиётида ижтимоий-сиёсий барқарорликнинг омиллари куйидагилар:

1. Оммавий аҳборот воситаси
2. Фуқаролик жамияти
3. Демократия
4. Интернет
5. Инновация
6. Иқтисодий ислохотлар
7. Сиёсий партиялар
8. Ижтимоий-сиёсий муносабатлар
9. Иқтисодий глобаллашув
10. Мафкура.

Жамият тараққиётида ижтимоий-сиёсий барқарорлик омилларининг ечимлари куйидагилар:

1. ОАВнинг эркинлигини таъминлаш ва либераллаштириш.
2. Фуқаролик жамияти асослари ва тамойилларига асосланиб ислохотларни чуқурлаштириш.
3. Шарқона демократияга амал қилиш.
4. Интернет ресурсларини яратиш.
5. Илм-фан кашфиётларини ҳаётга татбиқ этиш.
6. Ислохотларни чуқурлаштириш рақобатни кучайтириш.
7. Партияларнинг амалий фаолиятини ошириш, рақобат мухитини яратиш, ташаббускорлик фаолиятини ошириш.
8. Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларининг фаолиятини демократлаштириш.
9. Интеграция ва регионализацияни шакллантириш.
10. Миллий истиқдол ғояси ва истиқдол мафкурасини тарғиб этиш.

Яқуний хулоса

Ижтимоий-сиёсий барқарорлик омиллари ҳамда тараққиёт кафолати – бу маънавий кадриятлар ва миллий ўзликни англашни шакллантириш, давлатчиликни шакллантириш ва мудофаа қобилятини мустаҳкамлаш, бозор муносабатларини қарор топтириш ва

мулкдорлар синфини шакллантириш, демократик институтларни ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантириш, кучли ижтимоий сиёсат ва аҳоли ижтимоий фаоллигини ошириш, инсон салоҳияти, ижтимоий ва ишлаб чиқариш инфратузилмасини такомиллаштириш, кенг кўламли ўзгаришлар ва ҳамкорлик кафолатларини таъминлаш, жаҳон ҳамжамияти билан ҳамкорликни чуқурлаштириш ва “Ёшлар йили” давлат дастурида белгиланган чора-тадбирларни амалга оширишдир.

Инсон фалсафаси мавзуси бўйича Кейснинг таълим технологияси модели

№ 8 мавзу, 2 соат	Таълим олувчилар сони: 21 кишидан ошмаслиги лозим
Мавзу	Жамият ва инсон фалсафаси. Маънавият, маданият, ғоялар, кадриятлар, сиёсат ва ҳуқук, фан фалсафаси
Амалий машғулот режаси	<ol style="list-style-type: none"> 1. Талабалар билимларини фаоллаштириш мақсадида “Блиц - сўров” ўтказиш. 2. Муаммони ва уни ечиш вазифаларини аниқ ифода этиш. 3. Кейсни гуруҳларда ечиш. 4. Натижалар тақдимоти ва муҳокамасини ўтказиш. 5. Муҳокама этилаётган муаммони “Балик скелети” техникасидан фойдаланилган ҳолда таҳлил этиш. 6. Якуний хулоса чиқариш. Эришилган ўқув натижаларига кўра талабалар фаолиятини баҳолаш
Машғулотнинг мақсади: Ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш. Талаба-ёшларда Ватанга бўлган эътиқодини, садоқатини ошириш. Ўзбекистоннинг буюк, фаровон, тинч раванқ этган келажигига ишонч билан қарашни шакллантириш	
Педагогик вазифалар:	Ўқув фаолияти натижалари:
<ul style="list-style-type: none"> • кейс мазмунини мустақил ўрганиш учун асос яратади; • “Жамият тараққиётида ижтимоий-сиёсий барқарорлик: омиллар, муаммолар, ечимлар” муаммосига оид вазият билан таништиради; • муаммони ажратиб олишга ўргатади, таққослашга, таҳлил қилишга умумлаштиришга кўмак беради; • муаммони ҳал этиш бўйича аниқ ҳаракатлар кетма – кетлигини тушунтириб беради; • муаммоли вазифаларни ечишга шарт-шароит яратади; • мантикий хулоса чиқаришга кўмак беради. 	<ul style="list-style-type: none"> • кейс мазмуни билан олдиндан танишиб чиқиб, ёзма тайёргарлик кўради; • “Жамият тараққиётида ижтимоий-сиёсий барқарорлик: омиллар, муаммолар, ечимлар” муаммосини ечиш бўйича аниқ вазиятларнинг кетма – кетлигини аниқлайди; • муаммоли вазифаларни ечишда назарий билимларини қўллайди; • муаммони аниқлаб, уни ҳал қилишда ечим топади; • якуний мантикий хулосалар чиқаради.
Ўқитиш усуллари ва техника	Кейс, блиц-сўров, “Балик скелети”, баҳс-мунозара
Ўқитиш воситалари:	Маркерлар, қоғозлар, доска, бўр

<i>Ўқитиш шакллари</i>	Индивидуал ва гуруҳларда ишлаш
<i>Ўқитиш шарт-шароити</i>	Гуруҳлар билан ишлашга мўлжалланган аудитория
<i>Мониторинг ва баҳолаш</i>	Оғзаки назорат, савол-жавоб, ўз-ўзини назорат қилиш, рейтинг тизими асосида баҳолаш

Кейснинг технологик харитаси

<i>Иш жараёнлари вақти</i>	<i>Фаолиятнинг мазмуни</i>	
	<i>ўқитувчи</i>	<i>талаба</i>
Тайёрлов босқичи	Мавзуни, вазият мазмунини аниқлайди, информацион таъми-ногга тайёргарлик кўради, кейсни расмийлаштиради, кейсни кўпай-тириш муаммосини ҳал этади. Мустақил равишда тайёргарлик кўришни, тавсия этилган адабиётларни ўқиб ўрганишни тавсия этади. Кейс вазифаси ва унинг жамият ижтимоий-сиёсий барқарорлигининг омилларини аниқлайди. Амалий машғулотнинг иш тартиби ва натижаларни баҳолаш мезонлари билан таништиради. Кейс мазмуни билан янада яқинроқ танишиб чиқишлари учун талабаларга материалларни тарқатиб чиқади	Тинглайдилар Мустақил равишда кейсни ечадилар
I - босқич. Мавзуга кириш (10 дақиқа)	1.1. Ўқув машғулоти мавзуси, мақ-сади, вазифалари ва ўқув фаолияти натижаларини айтади, долзарблиги ва аҳамиятига тўхталиб ўтади. Оммавий ахборот воситаларини жамият тараққиётидаги ижобий ва салбий жиҳатларини, ҳамда, инно-вацион жараёнлар, ахборот техно-логияларни илгарилаб кетиши инсон соғлигига солаётган хавф-хатарларни салбий оқибатларини, қолаверса Интернетни ривожла-ниши ёш авлоднинг ахлоқий шакл-ланишига бўлган таъсирларини ёритиб беради	Тинглайдилар
	1.2. Мавзу бўйича талабалар билимларини фаоллаштириш мақсадида блиц – сўров ўтказди (1-илова)	Саволларга жавоб беради
II - босқич. Асосий (60 дақиқа)	2.1. Кейсда бор бўлган материал-ларни муҳокама қилишни ташкил-лаштиради, диққатни кейс билан ишлаш қоидаларига, муаммони ечиш алгоритмига ва вазифани аниқлаштиришга қаратади	Муҳокама қиладилар

	2.2. Мустақил равишда уйда ёзиб келинган вазият таҳлилини ўтқа-зишни таклиф қилади	Вазиятни мустақил равишда таҳлил қиладилар
	2.3. Талабаларни 2 та гуруҳга ажратади. Мавзу бўйича тайёрлан-ган топшириқларни “Муаммоли вазият” услубидан фойдаланилган ҳолда тарқатади (2-илова)	Гуруҳларга ажралади, ёзиб оладилар, топшириқлар устида ишлайдилар
	2.4. Кичик гуруҳларда кейс билан якка тартибда бажарилган ишлар натижаларини муҳокама қилишни ташкиллаштиради. Гуруҳларга топшириқларни бажариш учун ёрдам беради, қўшимча маълумотлардан фойдаланишга имкон яратади. Диққатларини кутиладиган натижага жалб қилади	Фаол қатнашадилар
	2.5. Ҳар бир гуруҳ топшириқларни ватман-қоғозларга тушириб, тақдимотини ўтказишда ёрдам беради, изох беради, билимларини умум-лаштиради, хулосаларга алоҳида эътибор беради. Топшириқларнинг бажарилиши қай даражада тўғри эканлигини диққат билан тинг-лайди	Жамоа бўлиб бажарилган ишнинг тақдимотини ўтказадилар, бахс-мунозара юритадилар, қўшимчалар қиладилар, баҳолайдилар, хулоса чиқарадилар
	2.6. Талабаларнинг фикрларини умумлаштириб бўлгач, ҳар бир гуруҳга “Балиқ скелети” техника-сидан фойдаланилган ҳолда “Жа-мият тараққиётида ижтимоий-сиёсий барқарорликнинг омилларини аниқланг ва ечимини топинг?” саволини ечиш топширилади. (3-илова)	Тинглайдилар. Гуруҳлар берилган топшириқни бажарадилар. Тақдимот ўтказадилар. Мавзу бўйича якуний хулоса чиқарадилар
	2.6. Талабаларнинг тақдимотда кўрсатилган фикрларини умумлаштиради	Тинглайдилар
III – босқич. Якуний (10 дақиқа)	3.1. Иш якунларини чиқаради. Бу-гунги мавзу долзарб эканлигига тўхталиб ўтади. Ўқитувчи талаба-ларга дарсда олган билимларини амалиётга татбиқ этишлари лозим эканлигини таъкидлайди. Фаол талабаларни баҳолаш мезонлари ор-қали рағбатлантиради. Мустақил уйда таҳлил қилинган кейслар кўриб чиқилиб, энг яхши кейсларни аниқлайди ва баҳолайди	Эшитади. Аниқлайди. Фикр - мулоҳазалар билдирадилар.
	3.2. Тавсия этилган муаммо ечим-ларига изох беради. Яна бир бор Кейснинг аҳамиятига атрофлича тўхталиб ўтади	Тинглайдилар

Блиц-сўров савол - жавоблари

№	Савол	Жавоб
1.	Жамият нима?	Кишиларнинг тарихан қарор топган ҳамкорлик фаолиятлари мажмуи. Жамиятдаги ҳамма нарса (моддий ва маънавий бойликлар, инсонлар ҳаёти учун зарур бўлган шарт-шароитларни яратиш ва б.) муайян фаолият жараёнида амалга ошади. Инсонлар фаолияти ва улар ўртасидаги ижтимоий муносабатлар жамиятнинг асосий мазмунини ташкил этади. Булар ишлаб чиқариш, оилавий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний, эстетик фаолиятлари ва уларга мос келувчи муносабатлардир
2.	Ахборот жамияти нима?	Жамият тараққиёти негизи сифатида асосан ахборотдан фойдаланишга асосланган келажак жамияти
3.	Технофобия нима?	Инсон ҳаёти ва фаолиятининг барча жабҳаларини техника тўлиқ қамраб олишидан қўрқиш
4.	Демократия нима?	Юн.demos-халқ ва kratos-ҳокимият маъносини англатиб, фуқароларнинг озодлиги, тенглиги тамойилларини эълон қилишга асосланган сиёсий тузум шакли
5.	Модернизация нима?	Қайта ташкил этиш, янгилаш деган маъноларни англатади
6.	Бозор муносабати қандай тизим?	Давлатнинг иқтисодий фаолиятига аралashiши чекланган, яъни маълум бир жамият эҳтиёжлари асосидагина аралashiши давлат қонунчилиги билан белгиланган ўзига хос эркин муносабатлар тизимидир
7.	ОАВ нима?	Оммавий ахборот воситаси – содир бўлаётган воқеа-ҳодисалар ҳақидаги барча маълумотларни тўплаб, қайта ишловчи ва уларни янгилик-ахборот сифатида оммага етказиб турувчи муассасадир. 5 та асосий тури мавжуд: матбуот (газета, журнал ва бошқа нашрлар), телевидение, радио, ахборот агентлиги, Интернет сайтлари

1 - топшириқ Гуруҳларда ишлаш учун эксперт варағлари

1-гуруҳ.

ОАВ - инсон тафаккурини ривожлантириш омили сифатида.

1. ОАВ жамият тараққиётида қандай роль ўйнайди?
2. ОАВнинг тараққиёт омили – Интернетми?
3. Мустақил фикрга эга бўлган шахсни тарбиялаш - миллат камолоти мезони.

Муаммоли вазиятни таҳлил қилиш жадвалини тўлдилинг

Муаммоли вазият тури	Муаммоли вазиятнинг келиб чиқиш сабаблари	Вазиятдан чиқиб кетиш ҳаракатлари

2- гуруҳ.

Жамиятни демократлаштириш ва мамлакатни сиёсий ва иқтисодий модернизациялашнинг муҳим омиллари.

1. Ўзбекистонда мавжуд партиялар фаолиятида муҳолифатлик масаласининг заифлиги.
2. Сиёсий ва иқтисодий ислохотлардан кўзланган мақсадлар.
3. Иқтисодий глобаллашувнинг салбий оқибатларини кўрсатиб беринг?

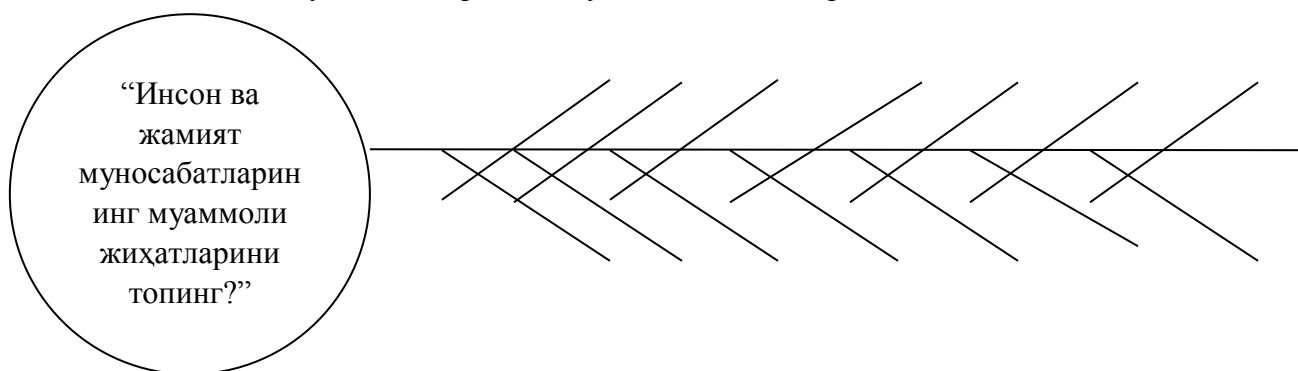
“Муаммоли вазият” жадвалини тўлдилинг

Муаммоли вазият тури	Муаммоли вазиятнинг келиб чиқиш сабаблари	Вазиятдан чиқиб кетиш ҳаракатлари

3-илова

2 – топшириқ

“Балиқ скелети” техникасидан фойдаланилган ҳолда “Инсон ва жамият муносабатларининг муаммоли жиҳатларини топинг?”

VI. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ

Мустақил ишни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни Тингловчи мустақил ишни муайян модулни хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда куйидаги шакллардан фойдаланиб тайёрлаши тавсия этилади:

- меъерий ҳужжатлардан, ўқув ва илмий адабиётлардан фойдаланиш асосида модул мавзуларини ўрганиш;
- тарқатма материаллар бўйича маърузалар қисмини ўзлаштириш;
- махсус адабиётлар бўйича модул бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;
- тингловчининг касбий фаолияти билан боғлиқ бўлган модул бўлимлари ва мавзуларни чуқур ўрганиш.

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ

1. Фалсафий антропология методлари
2. Психонализ ва психотрапия, дескурсив тажрибанинг таҳлили.
3. Биологик сиёсатни амалга оширишнинг зарурияти.
4. Инсон ва биосферанинг квант-тўлқинли алоқаси.
5. Тоталитар ва демократик тизимларда инсон мақоми.
6. Янги ижтимоий мегамашина - ҳокимиятга ташналик.
7. Инсон ижоди ва санъат символизми.
8. Инсон ва виртуал воқелик.
9. Биотехнология методларидан фойдаланиш хавфи
10. Инсон руҳиятидаги инқилоб.
11. «Тотемизм мафқураси» ижтимоий онгнинг биринчи шакли.
12. Магик тотемизм ижтимоий муносабатлар норасолигининг мафқуравий ифодаси.
13. Иезуитларда диний фанатизмни шакллантириш воситалари ва усуллари.
14. Диншуносликда «индивидуал» диндорлик атамаси.
15. Инсон қурқувининг янги образлари.
16. Экологик ҳалокат хавфи
17. Инсонни фалсафий тушунишнинг ўзига хос хусусиятлари.
18. Фалсафа тарихида инсон муаммоси.
19. Инсонни ўрганишга нисбатан фалсафий ва табиий-илмий ёндашувларнинг фарқи.
20. Фалсафий антропологиянинг шаклланиш босқичлари.
21. Инсон келиб чиқишининг фалсафий концепциялари.
22. Инсон биологик ва ижтимоий табиатининг бирлиги.
23. Инсон, индивид, шахс.
24. Инсон ҳаётининг мазмуни муаммоси.
25. «Ҳаёт», «ўлим», «умрбоқийлик» фалсафий категориялар сифатида.
26. Фалсафа инсоннинг вазифаси ҳақида.

ГЛОССАРИЙ

Агностицизм – инсон объектив борлиқни тўлиқ билиши мумкин эмас, деб ҳисоблайдиган фалсафий таълимот.

Антисциентизм – фаннинг жамият ҳаётидаги роли ва аҳамиятини салбий баҳолайдиган фалсафий нуқтаи назар.

Антропоген – инсон фаолияти билан боғлиқ.

Антропоцентризм – дунёни билишда инсонни устун қўювчи фалсафий ёндашув.

Априор – тажрибадан ташқарида. Инсон тафаккурида тажрибада кўрилгунга қадар, тажрибадан қатъий назар пайдо бўлган образ, ғоя, тушунча.

Атеизм – худонинг борлигини инкор этувчи фалсафий нуқтаи назар.

Атрибут – хосса.

Башорат – келажак ҳақидаги, яъни ҳали амалда мавжуд бўлмаган, лекин ривожланишнинг кутилаётган ривожини белгиловчи объектив ва субъектив омиллар кўринишида ҳозирги замонда потенциал мавжуд бўлган ҳодисалар ва жараёнлар ҳақидаги билим.

Белги – бошқа бир предмет, хосса ёки муносабатни ифодалайдиган ва муайян хабарни узатиш, сақлаш ёки унга ишлов беришда ишлатиладиган моддий, ҳиссий идрок этиладиган предмет.

Гармония – бир бутун нарса қисмларининг ўзаро мувофиқлиги.

Герменевтика – фалсафада – тарих, маданиятни, ўзга индивидуалликни тушуниш санъати.

Гипотетик – эҳтимол тутилган, фараз қилинган, тахмин (гипотеза)га асосланган.

Глобаллашув – ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларида яхлит тузилмаларнинг дунё миқёсида шаклланиш жараёни.

Глобалистика – глобаллашув ва унинг оқибатлари моҳиятини англаб етишга қаратилган илмий ва фалсафий тадқиқотлар фанлараро соҳаси.

Гносеология – билиш назарияси.

Дедукция – тадқиқот ёки тавсифлаш методи, усули бўлиб, бунда айрим қоидалар умумий ҳулосалар, аксиомалар, қоидалар, қонунлардан тадрижий йўл билан келтириб чиқарилади.

Дезинтеграция – бутуннинг айрим қисмларга парчаланиши.

Деизм – Худо дунёни яратгач, унда иштирок этмайди ва унинг воқеалари табиий кечишига аралашмайди, деб ҳисоблайдиган фалсафий нуқтаи назар.

Детерминизм – барча воқеалар ва ҳодисаларнинг қонунийлиги ва сабабий боғланганлиги ҳақидаги фалсафий таълимот.

Диалектика – ҳаракат, ривожланиш, ўзгариш ҳақидаги фалсафий таълимот.

Дискрет – узлукли.

Дифференциация – бутуннинг турли-туман қисмлар, боскичлар, шаклларга бўлиниши, парчаланиши, ажралиши.

Идеал – мутлақ баркамоллик, бундай баркамоллик ҳақидаги тасаввур.

Иерархия – бир нарсанинг функционал аҳамияти ёки хизмат мавқеига кўра иккинчи нарсага, учинчи нарсага ва ҳоказоларга бўйсунуши.

Ижтимоий прогноз қилиш келажакни муайян тарзда даврийлаштиришни назарда тутди

Изотроп – барча йўналишларда бир хил.

Индетерминизм – детерминизмга қарама-қарши таълимот.

Интеграция – бирлашиш, бирикиш, яхлит бир бутуннинг шаклланиши.

Интровертив – ўзига, ўз ички дунёсига қараб мўлжал олувчи.

Имитация – тақлид қилиш, сохталаштириш.

Ахборот инқилоби – фан-техника инқилобининг ривожланиш босқичи бўлиб, бунда ахборот ўта муҳим ресурсга айланади.

Иррационализм – борлиқни оқилона мантиқий билиш имкониятини рад этувчи нуқтаи назар.

Каузализм – сабабият, сабаб ва оқибатнинг қонуний алоқаси.

Коммуникация (кенг маънода) – мулоқот. Экзистенциализмда – мулоқот тури бўлиб, унинг ёрдамида «Мен» ўзини бошқа одамда топади.

Конституциялаш – яратиш, белгилаш, муайян ташкилий тус бериш.

Консьюмеризм – истеъмол қилишга бўлган кучли эҳтиёж.

Козволюция – биргаликда тадрижий ривожланиш.

Креационизм – бутун борлиқни Худо яратган деб ҳисоблайдиган диний таълимот.

Материализм – дунёнинг моддийлигидан ва онгдан қатъий назар мавжудлигидан келиб чиқадиган фалсафий йўналиш.

Маҳаллий муаммолар тушунчаси юқорироқ даражадаги муаммоларга, аниқроқ айтганда, айрим мамлакатларга ёки йирик мамлакатларнинг анча катта ҳудудларига тегишли бўлган муаммоларга нисбатан татбиқ этилади. Бу ерда одатда кучли зилзилалар, йирик сув тошқинлари ёки, масалан, кичик давлатдаги фуқаролар уруши назарда тутилади.

Метафизика – Гегелдан олдинги ва ҳозирги Ғарб фалсафасида борлиқнинг ўта ҳиссий тамойиллари ва асослари ҳақидаги фан. Фалсафанинг синоними сифатида ишлатиладиган атама.

Методология – метод ҳақидаги таълимот, билишнинг янги методларини яратиш тамойилларини ишлаб чиқиш.

Миллий муаммолар тушунчаси ижтимоий-сиёсий ва илмий муомалада баъзан муайян давлат ёки миллий ҳамжамиятнинг маълум қийинчиликлари, ғам-ташвишларини акс эттиради. Миқёс даражасига қараб

улар минтақавий ёки маҳаллий муаммолар сифатида талқин қилиниши мумкин.

Минтақавий муаммолар айрим қитъалар, дунёнинг йирик ижтимоий-иқтисодий ҳудудлари ёки анча йирик давлатларда юзага келадиган муҳим масалалар доирасини қамраб олади

Мистика – сирли, ғайритабiiй, тушунарсиз нарса ёки ҳодиса.

Моддийлаштириш – маъно структуралари, схемалар, лойиҳаларнинг инсон фаолиятида гавдаланиши.

Модус – предметнинг унга айрим ҳолатлардагина хос бўлган муваққат хоссаси.

Монизм – плюрализмга зид ўлароқ, муайян бир асосдан келиб чиқадиган фалсафий ёндашув.

Нано юнонча “нанос” сўзидан олинган бўлиб, митти деган маънони билдиради.

Нанотехнология-митти технология бўлиб, унинг прототипи табиатнинг ўзида мужассам. Кўзга кўринмас бактериялар, чумоли, ўргимчак ва шунга ўхшаш ҳашаротлар табиий нано жисмлардир.

Негатив – салбий, бирор нарсага зид.

Ноумен – мушоҳада йўли билан англаш мумкин бўлган моҳият.

Ноосфера – ақл-идрок соҳаси ёки биосферанинг шундай бир ҳолатики, бунда одамларнинг оқилона фаолияти биосфера ривожланишининг муҳим омилига айланади.

Образ – амалий фаолият ва билиш жараёнида шаклланган ҳиссий ёки оқилона тасаввур.

Оккультизм – махсус руҳий машқлар, алоҳида маросимлар орқали айрим инсонларгина била оладиган коинотда сирли кучлар мавжудлигини эътироф этувчи таълимот.

Оппозиция - қарши ҳаракат, муайян нарсага очикдан-очик ёки зимдан қаршилик кўрсатиш.

Пантеизм – Худони табиат билан тенглаштирувчи фалсафий таълимот.

Парадигма – мазкур даврда илмий ҳамжамият томонидан эътироф этилган муайян илмий тадқиқот йўналишини белгиловчи принциплар мажмуи.

Пассионар – ички энергияга эгалик ёки ўта ғайратлилик.

Перманент – доимий, узлуксиз.

Перцепция – идрок этиш.

Прогноз қилиш – бу махсус илмий методлар ёрдамида келажак ҳақида билимлар олиш жараёни

Рационализм – ақлни билиш ва одамлар хулқ-атворининг негизи деб эътироф этадиган фалсафий йўналиш.

Редукционизм – мураккаб нарса ёки ҳодисани соддароқ нарса ёки ҳодисага боғлаш.

Релятивизм – бизнинг барча билимларимиз, қадриятларимиз ва хулосаларимизни нисбий, шартли деб ҳисоблайдиган фалсафий ёндашув.

Рефлексия – ўз фикрлари ва кечинмаларини таҳлил қилишга қаратилган мулоҳаза.

Сакрал – муқаддас.

Сенсуализм – ҳиссий билишнинг ролини оқилона билишнинг аҳамиятидан устунроқ қўювчи фалсафий йўналиш.

Символ – бирон-бир ғояни ифодаловчи белги, образ.

Синкретизм - қисмларга ажралмаганлик, бирон-бир ҳодисанинг норасо ҳолати билан белгиланадиган ҳар хил жинсли элементларнинг аралашуви.

Скептицизм – инсон билимининг ишончлилигига шубҳа билдирувчи ва барча ҳақиқатларни нисбий деб эълон қилувчи фалсафий концепция.

Стереотип – кўпинча жамият томонидан фаол илгари суриладиган ва индивид танқидсиз қабул қиладиган борлиқнинг нисбатан барқарор ва соддалаштирилган образи.

Субстанция – биринчи асос, барча нарсалар ва ҳодисаларнинг моҳияти.

Сциентизм – маданият тизимида, жамият ҳаётида фан ролини мутлақлаштириш.

Табу – бирон-бир нарса, ҳаракат, сўзга нисбатан белгиланадиган диний тақиқ.

Теология – диний таълимотлар тизими.

Теоцентризм – дунёни тушуниш марказига Худони қўювчи фалсафий ёндашув.

Техноген – техника билан боғлиқ, унинг таъсири билан белгиланган.

Технократик – техникани биринчи ўринга қўювчи.

Технооптимизм – турли муаммоларни ечишда фан-техника тараққиётининг ролини ошириб кўрсатувчи фалсафий ёндашув.

Технопессимизм – фан-техника тараққиётини жамият ва табиат таназзулининг манбаи ва омили деб эълон қилувчи фалсафий ёндашув.

Технотрон жамият – компьютер инқилоби босқичига кирган жамият.

Трансцендентал – ўта умумий.

Универсум – ягона Олам, яхлит дунё.

Хусусий муаммолар давлат фаолиятининг муайян жабҳасига, айрим аҳоли яшайдиган пунктларга ёки кичик табиий объектларга тегишли бўлган муаммолардир

Фауна – барча турдаги ҳайвонлар мажмуи.

Фаолият атрибутлари (хоссалари) фаолиятни мотивлаштириш ва амалга ошириш механизмларини тавсифлайди. Фаолият атрибутлари орасида аввало субъектлик ва моддийлик қайд этилади.

Феномен – инсонга ҳиссий билиш тажрибасида берилган ҳодиса.

Феноменология – бевосита кузатиш мумкин бўлган идеал моҳиятлар сифатидаги феноменлар ҳақидаги фалсафий таълимот.

Флора – ўсимликлар дунёси.

Флуктуация – ўзгариш, белгиланган параметрлардан тасодифий оғиш.

Футурология – келажак ҳақидаги фан.

Фундаментал глобаллашув дунё миқёсидаги алоқалар, тузилмалар ва муносабатлар юзага келиши билан боғлиқ. Бу жараёнлар натижасида дунё ўзининг деярли барча жиҳатларида яхлит бир бутун организм сифатида узил-кесил шаклланди. Фундаментал деб номланувчи бундай глобаллашувнинг илк аломатлари XIX асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлди, XX аср ўрталарига келиб эса у тўла даражада борлиққа айланди.

Эволюцион эпистемология – билишни жонли табиат эволюциясининг моменти ва унинг маҳсули сифатида ўрганувчи фан.

Эвристик – ижодий, номаълум нарсалар ва ҳодисаларни билишда сакрашни амалга оширувчи.

Эгалитаризм – умумий тенгликни тарғиб қилувчи ғоявий-сиёсий оқим.

Экзистенциализм – диққат марказида ҳаётнинг маъноси, инсон эркинлиги ва масъулияти муаммолари турувчи фалсафий йўналиш.

Экология – жонли мавжудотларнинг ўзини қуршаган муҳит билан ўзаро муносабатлари ҳақидаги фан.

Экологик муаммо – жонли организмларнинг атроф муҳит билан мувозанатининг бузилиши.

Экологик танглик – экологик муаммонинг кескинлашуви, бунда унинг оқибатлари орқага қайтариб бўлмайдиган хусусият касб этади.

Экспликация – у ёки бу предмет (ёки маданият объекти)нинг моҳиятини аниқлаш, унинг мазмунини кенг тавсифлаш.

Экспертиза усулида баҳолаш- бу илмий методнинг моҳияти экспертлар (фан ва техниканинг турли соҳасидаги етакчи мутахассислар) томонидан муаммони таҳлил қилиш ва сўнгра натижаларни формаллаштирилган асосда қайта ишлашдан иборат

Экопессимизм - асосий эътибор инсон фаолиятининг салбий оқибатлари ва атроф муҳит муаммоларига қаратилган, уларни ечиш имкониятлари салбий тусда кўрилган ҳол.

Экстравертив – сиртга қаратилган.

Экстраполяция методлари - қонуниятлари ўтмишда ва ҳозирги даврда яхши маълум бўлган тенденцияларни келажакка татбиқ этишга асосланади.

Эмпиризм – ҳиссий идрок этиш ва тажрибани билишнинг асосий манбаи деб ҳисоблайдиган фалсафий таълимот.

Эмпирик – тажрибада кўрилган.

Этимология – у ёки бу сўз ёки иборанинг келиб чиқиши.

Эпистемология – билиш ҳақидаги фалсафий таълимот.

Этногенез – халқлар ёки миллатларнинг келиб чиқиши.

Ўз имкониятларини рўёбга чиқариш – ўзининг бетакрор моҳиятини фаолиятда намоён этувчи ва гавдалантирувчи ҳар бир индивид ахлоқий фаолиятининг мақсади.

Қидирув прогнози – ижтимоий объектнинг келажаги қандай бўлиши мумкинлигини кўрсатиш учун тузиладиган прогноз.

Фойдаланилган адабиётлар

I. Норматив - ҳуқуқий ҳужжатлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2010. – 46 б.

2. Таълим тўғрисида: Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. 1997 йил 29 август // Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Тошкент, 1997. – Б. 20-29.

3. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида: Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. 1997 й. 29 август // Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Тошкент, 1997. – Б. 30.

4. “Баркамол авлод йили” давлат дастури. – Тошкент: Ўзбекистон, 2010. – 80 б.

5. “Малакали педагог кадрлар тайёрлаш ҳамда ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларини кадрлар билан таъминлаш тизимини янада такомиллаштиришга оид чора-тадбирлар тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. “Халқ сўзи”, 2012 йил 28 май.

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПФ-4732-сон Фармони.

7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 16-февралдаги “Педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларни малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги 25-сонли Қарори.

8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 26 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 278-сонли Қарори.

9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 10 январдаги «Олий таълим Давлат стандартларини тасдиқлаш тўғрисида»ги 2001 йил 16 августдаги 343-сон қарорига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақидаги №3-сонли қарори.

10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909-сон қарори.

11. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 18 июлдаги “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Таълим сифатини назорат қилиш давлат инспекцияси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги 515-сонли қарори.

12. Ўзбекистон Республикасини 2017-2021 йилларда ривожлантиришнинг Ҳаракатлар стратегияси. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда

II. Раҳбарий адабиётлар

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: “Маънавият”, 2008. – 176 б.

2. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш – давр талаби // “Халқ сўзи”, 2009 йил 14 февраль.
3. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир. // Ўзбекистон овози, 2010 йил 28 январь.
4. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. –Т.: “Ўзбекистон”, 2010.
5. Каримов.И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. - Т.: “Ўзбекистон”, 2011. - 438 бет.
6. Каримов И. “Юксак билимли ва интеллектуал ривожланган авлодни тарбиялаш – мамлакатни барқарор тараққий эттириш ва модернизация қилишнинг энг муҳим шарти”. (Халқаро конференциянинг очилиш маросимида сўзланган нутқ). “Халқ сўзи”, 2012 йил 18 февраль.
7. Каримов И.А. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. 19-жилд. - Т.: Ўзбекистон, 171-172 бет.
8. Каримов И.А. Бизнинг йўлимиз - демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир. 20-жилд. - Т.: Ўзбекистон, 2012. 207-б.
9. Каримов И. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. – Т.: Ўзбекистон, 2015.
10. Мирзиёев Ш.М.Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги нутқи. Тошкент, 2016 йил 14 декабрь.
11. Мирзиёев Ш. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қонидаси бўлиши керак. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2017.
12. Мирзиёев Ш. Қонун устиворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2017.
13. Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. - Тошкент: “Ўзбекистон”, 2017.
14. Мирзиёев Ш. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курамиз. - Тошкент: “Ўзбекистон”, 2017.

III. Махсус адабиётлар

1. Falsafa. Faylasuflar milliy jamiyati.-T.2006.
2. Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар. УФМЖ. –Т.: 2004.
3. Шарк фалсафаси. Муаллифлар жамоаси–Т.: 2006
4. Ғарб фалсафаси. Шарк.-Т.: 2004.
5. Чориев А. Инсон фалсафаси. Мустақил шахс.-Т.: 2004.
6. «Антропологический поворот» в философии XX века.Вильнюс, 1989.
7. Аристотел.О душе Собрание сочинений в 4-х т.Т.1.-М.:,1975.

8. Бердяев Н.А. Самопознание Л.,1991.
9. Кант И. Антропология: соч. Т,6. -М.:1966.
10. Гегель Г. Феноменология духа-М.:1989.
11. Гумилёв Л.Н. Этногenez и биосфера земли.Л., 1990.
12. Хайдинггер М. Бьтие и время-М.: 1997.
13. Григорьян Б.Т. Философская антропология –М.:.,1982
14. Грофф С. За пределами мозга –М.:1992
15. Делез Ж. Логика смьсла-М: 1995.
16. Бескова И.А. Эволюция и сознание: новый взгляд. -М.: 2002.
17. Гайденко П.П. Прорыв к трансцендентному. Новая онтология XX века. -М.: 1997.
18. Шермухамедов С. Инсон фалсафаси.-Т.: Фан, 2009.
19. Тихонова С.В. Человек в пространственных структурах глобального социума : дисс ... канд. философских наук : 09.00.11. Саратов, 2003.

IV. Электрон таьлим ресурслари

20. www.ziyonet.uz
21. www.philosophy.ru.
22. <http://www.intencia.ru>.
23. <http://www.anthropology.ru>
24. <http://www.ido.rudn.ru>.
25. <http://www.filosofia.ru>.
26. <http://www.falsafa.dc.uz>.
27. <http://www.phenomen.ru>.
28. <http://www.lib.ru/FILOSOF>.
29. <http://www.filam.ru/sait.phg>.